

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ: «ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

*Πολιτειολογικές προσεγγίσεις της ευρωπαϊκής
ολοκλήρωσης: Η περίπτωση του
Ρεπουμπλικανισμού*

Του Κωνσταντίνου Μαρίνου

(Α.Μ. ΜΘ17018)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Φ. Ασδεράκη

ΠΕΙΡΑΙΑΣ-2020

Ο Κωνσταντίνος Μαρίνος βεβαιώνω ότι το έργο που εκπονήθηκε και παρουσιάζεται στην υποβαλλόμενη διπλωματική εργασία είναι αποκλειστικά ατομικό δικό μου. Όποιες πληροφορίες και υλικό που περιέχονται έχουν αντληθεί από άλλες πηγές, έχουν καταλλήλως αναφερθεί στην παρούσα διπλωματική εργασία. Επιπλέον τελώ εν γνώσει ότι σε περίπτωση διαπίστωσης ότι δεν συντρέχουν όσα βεβαιώνονται από μέρος μου, μου αφαιρείται ανά πάσα στιγμή αμέσως ο τίτλος.

(υπογραφή)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	2
Εισαγωγή: Η Ευρωπαϊκή Ένωση ενόπιον των πολλαπλών προκλήσεων και κρίσεων 3	
Σκοπός της μελέτης	20
Υλικό-Μέθοδος	21
Ερευνητικά ερώτημα/ερευνητικές υποθέσεις	21
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	24
Κεφάλαιο 1: Η Ε.Ε. μεταξύ του εκκρεμούς εθνικού-υπερεθνικού: Συνταγματική ταυτότητα και ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη.....	24
1.1. Συνταγματική Ταυτότητα Κρατών μελών	33
1.2. Ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη	40
Κεφάλαιο 2: Βασικές Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ενοποίησης: Από την διεθνολογική στην πολιτειακή ανάγνωση	48
2.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	48
2.2. Κοσμοπολιτισμός.....	57
2.3. Ρεπουμπλικανισμός	65
2.4. Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός.....	76
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	83
Κεφάλαιο 3: Το οικοδόμημα της ευρωπαϊκής res publica ως απάντηση στο δημοκρατικό έλλειμμα της Ε.Ε.	83
3.1. Εισαγωγικές σκέψεις.....	83
3.1. Η συζήτηση περί δημοκρατικού ελλείμματος στην Ε.Ε.	85
3.2. Πτυχές της ευρωπαϊκής Res Publica ως νέου πολιτειακού μοντέλου στο ενωσιακό επίπεδο (δημόσια σφαίρα-σύνθετος δήμος-κράτος δικαίου-συνδιάθεση-πολιτική αλληλεγγύη)	94
3.2.1. Δημόσια Σφαίρα/Ευρωπαϊκός Δημόσιος Χώρος	98
3.2.2. Ευρωπαϊκός Δήμος.....	104
3.2.3. Κράτος δικαίου	113
3.2.4. Συνδιάθεση.....	121
3.2.5. Πολιτική αλληλεγγύη	127
3.2.6. Επιλογικές σκέψεις.....	134
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	145

Εισαγωγή: Η Ευρωπαϊκή Ένωση ενώπιον των πολλαπλών προκλήσεων και κρίσεων

Οι έννοιες δεν δημιουργούν την ιστορία.

Η ιστορία είτε δημιουργεί νέες έννοιες είτε ανανοηματοδοτεί ήδη υπάρχουσες (Τσάτσος, 2007β: 152)

Εκκινώντας μία πραγμάτευση που αφορά το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αυτή μπορεί να λάβει είτε τα χαρακτηριστικά του επείγοντος κινδύνου¹ και της συνειδητοποίησης μίας διαρκούς κατάστασης ανάγκης και των απειλών που εκείνη επιφέρει (Μεταξάς, 2015: 25-26), είτε τα χαρακτηριστικά μίας αποστασιοποιημένης ανάγνωσης που προσφέρει η θεωρία. Όπως αναλύεται αμέσως παρακάτω, ιδίως κατά την τελευταία δεκαετία, η Ευρωπαϊκή Ένωση πέρασε μία σειρά πολλαπλών, επικαλυπτόμενων και αυτοτροφοδοτούμενων κρίσεων (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 12, Περάκης, 2019:128), οι οποίες κλόνισαν βεβαιότητες τόσο σε οικονομικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο συγκρότησής της, υπονομεύοντας παράλληλα την οικοδόμηση μιας κουλτούρας συναίνεσης (Siedentop, 2002: 41) και αλληλεγγύης. εγκαινιάζοντας κατά αυτό το τρόπο μία εποχή συγκρούσεων μεταξύ των αξιών της ομοιομορφίας και της ετερογένειας. Έξι δεκαετίες μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης (1957), η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) διέρχεται μια εξαιρετικά δύσκολη καμπή κατά την οποία διαφορετικές πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις συγκροτούν σύνθετες και πρωτόγνωρες προκλήσεις για το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Πρόκειται για την πολυετή κρίση της Ευρωζώνης, η οποία ανέδειξε υστερήσεις στο θεσμικό επίπεδο, αλλά και στη συμμόρφωση των κρατών-μελών στους κοινούς στόχους και τους κανόνες πολιτικής (Παπάζογλου, 2019: 105; Στεφάνου, 2020: 61-63)².

¹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Siedentop: «Η δημοκρατική νομιμότητα της Ευρώπης κινδυνεύει» (Siedentop, 2002: 21).

² Ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση που κάνουν οι Γκόρτσος και Λαγαρία (2020β: 326) για τη διάκριση μεταξύ δημοσιονομικής κρίσης (fiscal crisis) και κρίσης χρέους (debt crisis), «καθώς θεωρείται ότι γενεσιουργός αιτία της κρίσης υπήρξε η υπέρβαση από τέσσερα (4) κράτη μέλη (με πρώτη την Ελλάδα) των ορίων αναφοράς που τίθενται στο άρθρο 126 ΣΛΕΕ και το Πρωτόκολλο (αριθ. 12) σχετικά με τον λόγο δημοσίων ελλειμμάτων προς το ΑΕΠ (3%). Αυτό δεν αναιρείται από το γεγονός ότι σε ορισμένα κράτη μέλη η δημοσιονομική κρίση μετεξελίχθηκε σε κρίση χρέους (όπως στην Ελλάδα)».

Αυτό δεν αναιρεί εντούτοις το γεγονός ότι «η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) αποτελεί ένα εντυπωσιακό επίτευγμα» (Hix, 2004: 1) κι αυτό σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αναιρεθεί, όπως δεν μπορεί να αναιρεθεί το ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση συνεισέφερε στη διασφάλιση της ειρήνης, του εκδημοκρατισμού και της παροχής ασφαλείας μεταξύ των κρατών μελών της (Schmidt, 2004: 478). Ο κύριος στόχος του όλου εγχειρήματος ήταν να δημιουργηθεί η βάση για την ειρήνη και τη συμφιλίωση στην Ευρώπη και τα μέσα που επιλέχθηκαν ήταν οικονομικής φύσης (Τσούκαλης, 2016: 50).

Αν και η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει δεχθεί έντονη κριτική για μία σειρά από ζητήματα³, η προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται με διάθεση κριτικής και όχι καχυποψίας ή «ευρωαρνητισμού» (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 14). Η ίδια εξάλλου η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ενίσχυσε τις διαδικασίες του κριτικού αναστοχασμού (Muller, 2012: 185). Η απόπειρα κατανόησής και ερμηνείας της δεν αποτελεί ταυτόχρονα και μία απόπειρα αποδόμησής της, όσο κι αν υποστηρίζεται ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση περνά την περίοδο της «απομάγευσης», όπου «η ίδια η διαδικασία της έχει αποκενώσει τα διακυβεύματά της από κάθε αναφορά στα μεγάλα ιδεώδη από τα οποία εμπνεόταν στο ξεκίνημά της» (Φερύ, 2006: 28) ή απώλειας της μυθικής της διάστασης (Γκιώνης, Κουτσούκης, Φακιολιάς, 2019: 338). Αντίθετα, η πραγμάτευση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, μέσα από τις κρίσεις, μεγάλες ή μικρές (Τσούκαλης, 2016: 24), τα ιστορικά ορόσημα και τις θεωρητικές κατασκευές αποσκοπεί στην περαιτέρω ενίσχυσή του και της επανομηματοδότησής του, όχι με όρους ρήξης με το παρελθόν ή άρνησης του παρόντος, αλλά με όρους εποικοδομητικής συμπερίληψης με ορίζοντα το μέλλον και των επιλογών που ανοίγονται σε αυτό (Παπαδοπούλου, 2014: 50). Η μελέτη επιδιώκει να αναδείξει τη συμβολή της θεωρίας στη βαθύτερη, ενίοτε αφαιρετική, αλλά όχι εν είδει απολογίας, αξιολογική, (δι)εννόηση της Ευρώπης (Χρυσόχοου, 2015: 20).

Εντούτοις, ο εκ των προτέρων καθορισμός της πορείας και της «τελικής έκβασης» της ευρωπαϊκής ενωσιακής εξέλιξης προϋποθέτει μια ανέφικτη, και γι αυτό

³ Οι Χρυσόχοου, Τσιμισιζέλης κ.α., (2009: 246) αναφέρουν ενδεικτικά α) την προσήλωση της Ε.Ε. στη φιλοσοφία του ανόθετου ανταγωνισμού, β) την αδυναμία άσκησης ελέγχου επί της ανεξάρτητης ΕΚΤ, γ) τον υποτονικό διεθνή ρόλο της Ε.Ε. με αναφορά την αδυναμία αυτονόμησής της από το ΝΑΤΟ και δ) τη συνολική αδυναμία της Ε.Ε. να γίνει επαρκώς διαφανής, κατανοητή και προσιτή στους πολίτες της. Η παραπάνω κριτική ενισχύεται ε) από τη λογική της Ευρώπης των πολλών ταχυτήτων, στ) τις δυσκολίες θεσμοθέτησης ενισχυμένων συνεργασιών με στόχο την πολιτική εμπάθυνση, ζ) τις ανησυχητικές βλέψεις για την κοινωνική συνοχή και το μέλλον της κοινής αγροτικής πολιτικής, η) τη διογκούμενη ανεργία και τη φθίνουσα αγοραστική δύναμη των πολιτών μετά την καθιέρωση του κοινού νομίσματος, θ) τις αδιαφανείς δραστηριότητες της ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας, και ι) την ανάγκη νέων στρατηγικών επενδύσεων στις τεχνολογίες αιχμής, στην έρευνα και στην εκπαίδευση

μεθοδολογικά αθέμιτη, πρόβλεψη (Τσάτσος, 2007^α: 123). Τρανή απόδειξη αποτελεί η Λευκή Βίβλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο: «Σκέψεις και Σενάρια για την Ε.Ε. το 2025», η οποία παρουσιάζει μία σειρά σεναρίων για το μέλλον της Ευρώπης⁴ (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 146).

Γι αυτό και σκοπός της παρούσας μελέτης δεν είναι η διατύπωση ενός μαξιμαλιστικού «ευρωπαϊκού σχεδίου» διάσωσης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος από τις απειλές και τους εχθρούς της (Taylor, 2010: 276), ή την πρόταση πρόκλησης μίας ειρηνικής «θεσμικής επανάστασης» (Γούναρης, 2014: 21)⁵ αλλά μία δοκιμή παρουσίασης ενός εναλλακτικού αφηγήματος από τη σκοπιά της θεωρίας που θα διαψεύσει τη θέση ότι «*ίσως το εγχείρημα να αποτύχει*» (Φερύ, 2006: 31). Η ευρωπαϊκή ενοποίηση βιώνει μια εποχή αποδόμησης βεβαιοτήτων και ριζικού μετασχηματισμού των θεμελιακών θεσμικών και σημασιολογικών σταθερών, με βάση τις οποίες συγκροτούσε τον προσανατολισμό της, αλλά και τις κανονιστικές οριοθετήσεις και επιλογές της. Αυτή η διεργασία έχει πλήξει βαθύτατα τους δομικούς συνεκτικούς δεσμούς της, έχει αμβλύνει το αίσθημα του συνανήκειν των πολιτών της, οδηγώντας σε μια αυξημένη απροσδιοριστία σε σχέση με την τελεολογία της, τον σκοπό δηλαδή της κοινής πορείας, αλλά και το περιεχόμενο μιας συνεκτικής κοινής αφήγησης που νοηματοδοτεί τον κοινό αυτοπροσδιορισμό των ευρωπαίων πολιτών (Μεταξάς, 2019β: 55).

Υπήρξαν κατά την ιστορία της ευρωπαϊκής διαδικασίας ολοκλήρωσης αρκετές διακυμάνσεις και «μεταμορφώσεις» (Τσούκαλης, 2016: 21), διαδοχή περιόδων ενθουσιασμού και αδράνειας, «ευρω-ευφορίας» και «ευρω-απισιοδοξίας» (Τσούκαλης, 2016: 31), οικονομικής ανάπτυξης αλλά και οικονομικής κρίσης (Γιαννακόπουλος, 2013: 416-417). ενθουσιασμού όπως η διακυβερνητικές συνδιασκέψεις της Χάγης το 1969, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη το 1987 και η Συνθήκη του Μάαστριχτ το 1991. και αδράνειας, όπως οι περίοδοι 1965-1969, 1973-1983 και από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, μετά το απόγειο αισιοδοξίας που ενέπνευσαν οι

⁴ Τα σενάρια αυτά είναι: α) καμία αλλαγή, β) περιορισμός της ΕΕ μόνο στην Ενιαία Αγορά, γ) πολλαπλές ταχύτητες ενοποίησης και εμβάθυνσης της συνεργασίας, δ) μερικός περιορισμός της πολιτικής συνεργασίας (με στόχο την αποτελεσματικότητα) και ε) πορεία προς πλήρη πολιτική και οικονομική ενοποίηση. Για μία αναλυτικότερη παρουσίαση της Λευκή Βίβλου προσβάσιμη στο: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/levki_bivlos_gia_to_mellon_tis_eyropis_el.pdf

⁵ Για την αντίθετη άποψη πρβλε Φραγκονικολόπουλο (2017: 125).

αποφάσεις του Μάαστριχτ για τη δημιουργία του ευρώ και συνεχίστηκε στα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα (Taylor, 2010: 35).

Η συζήτηση περί «κρίσης» της Ευρώπης δεν είναι τωρινή, αλλά έχει ρίζες και στο απώτερο παρελθόν, αφού το ευρωπαϊκό εγχείρημα διήλθε κατά την πορεία των δεκαετιών εκτύλιξης του πολλαπλά ορόσημα, που αφορούν είτε την εξέγερση τον Μάιο του 1968 (Στεφάνου, 2020:2), είτε την επανένωση της Γερμανίας (Siedentop, 2002: 50), και της ιστορικής διαδικασίας που ακολούθησε αυτής (Χαραλάμπης, 2012: 262-263), είτε αφορούν την αποτυχία υιοθέτησης της Συνταγματικής Συνθήκης⁶, είτε πρόσφατα το Brexit (Στεφάνου, 2020: 63-65) και η προσφυγική κρίση⁷. Η κρίση της Ευρώπης δεν ήταν και δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά πολυδιάστατη⁸.

Όλες οι κρίσεις που αντιμετωπίζει σήμερα η Ευρώπη διχάζουν την Ένωση με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Η κρίση της Ευρωζώνης διχάζει την Ένωση κατά μήκος του άξονα Βορρά-Νότου. Το Brexit⁹ τονίζει τον διχασμό ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια και σηματοδοτεί την κατάρρευση της κυρίαρχης αντίληψης ότι, παρά τις δυσκολίες και τις πολλαπλές ταχύτητες που αναπτύσσονται στα διάφορα πεδία συσσωμάτωσης, τα κράτη-μέλη, ιδρυτικά, παλιά και νεοφερμένα, πρέπει να προχωρούν όλα μαζί, τελεολογικά προσανατολισμένα στην οικοδόμηση μιας κοινής, συλλογικής οντότητας που θα προάγει τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια (Γκιώνης, Κουτσούκης, Φακιολιάς, 2019: 338). Η ουκρανική κρίση διχάζει την Ευρώπη αναφορικά με τη στάση της έναντι της Ρωσίας. Ωστόσο η διαιρετική τομή Ανατολής-

⁶ Για το χρονικό από την εκπόνηση Σχεδίου Συντάγματος από τη Συνέλευση, την επεξεργασία και υιοθέτησή του από τη Διακυβερνητική Διάσκεψη και τέλος τη διαδικασία έγκρισης του Σχεδίου Συνταγματικής Συνθήκης από τα κράτη μέλη πρβλε Παπαδημητρίου (2007: 245-248)

⁷ Για τον Krastev (2018: 28-30) η προσφυγική κρίση φαντάζει επιτακτικότερη συγκριτικά με τις αναγνώσεις της κρίσης που αποδίδεται, είτε σε θεμελιώδη ελαττώματα στη θεσμική αρχιτεκτονική της, είτε ως συνέπεια του δημοκρατικού ελλείμματος. Χαρακτηρίζει τη προσφυγική κρίση ως τη «νέα επανάσταση», όπου «*Το πρόβλημα με την μεταναστευτική επανάσταση είναι ότι εμπεριέχει το δυναμικό της αντεπανάστασης, Εν προκειμένω, η επανάσταση έχει προκαλέσει την άνοδο των απειλούμενων πλειονοτήτων ως μείζονα δύναμη στην ευρωπαϊκή πολιτική*».

⁸ Ο Τσοούκαλης (2016: 27) αναγνωρίζει τις εξής διαστάσεις της κρίσης: α) παρατεταμένη και βαθιά ύφεση, β) διψήφια ποσοστά ανεργίας και ανεργία των νέων, γ) οικονομικός κατακερματισμός μεταξύ και εντός των χωρών, δ) συστήματα κοινωνικής πρόνοιας υπό κατάρρευση και ανισότητες που διαρκώς εντείνονται, ε) δημοκρατία η οποία δέχεται πιέσεις σε μια εποχή που το πολιτικό σύστημα αναγκάζεται να αναδιανείμει πόνο και όχι πόρους, στ) ενίσχυση των κομμάτων διαμαρτυρίας σε όλη την Ευρώπη και τέλος ζ) χαμηλά όσο ποτέ άλλοτε ποσοστά στήριξης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος από τους πολίτες. Συνοπλοποιώντας και την προσφυγική κρίση του 2015, αυτές οι αλληπάλληλες κρίσεις που έπλητταν την Ευρώπη είχαν μια αθροιστική επίδραση επάνω της

⁹ Για το πώς η Ευρώπη αντιμετώπισε το Brexit πρβλε Χρυσομάλλης, (2017: 119-147).

Δύσης, η οποία ανέκαμψε μετά την προσφυγική κρίση, είναι αυτή που απειλεί τη μελλοντική επιβίωση της ίδιας της Ένωσης (Krastev, 2018: 62).

Από όλες όμως τις κρίσεις που πέρασε πρόσφατα η Ε.Ε., σήμερα η σοβαρότερη απειλή για το ευρωπαϊκό οικοδόμημα ίσως προέρχεται από μία απειλούμενη κρίση νομιμοφροσύνης των πολιτών της. Η ιδέα ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση χάνει την λαϊκή υποστήριξη δεν είναι καινούργια. Προβληματίζει τους αναλυτές ήδη επί μία εικοσιπενταετία. Ενώ αρχικά η κρίση ήταν λανθάνουσα και εξελισσόταν με αργούς ρυθμούς, τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάζονται οι ενδείξεις της μειωμένης εμπιστοσύνης των Ευρωπαίων στην ΕΕ. Ιδιαίτερα, η τελευταία πενταετία σηματοδεύτηκε από πολλαπλές ψηφοφορίες με ευρωσκεπτικιστική χροιά (Βέρνυ, 2019: 109-110).

Προφανώς κάθε ανάγνωση περί «κρίσης» συνοδεύεται αναπόφευκτα από μία απόπειρα ορισμού της¹⁰, αλλά και από προτάσεις υπέρβασής της. Διότι ναι μεν η κρίση της ευρωζώνης την οδήγησε σε έναν ολοκληρωτικό επανασχεδιασμό της οικονομικής

¹⁰ Ο Βενιζέλος (2016: 163) αναφέρει ότι: «Ως κρίση μπορούμε να ορίσουμε κάθε κατάσταση που αποκλίνει από το σύνηθες, από αυτό που δεν θα έχετε σε αμφισβήτηση τις υφιστάμενες διευθετήσεις και ισορροπίες στο θεσμικό οικοδόμημα της ΕΕ»

διακυβέρνησης του ευρώ¹¹ (εναλλακτικά «ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση»¹²) με γνώμονα την αντιμετώπιση ενός δομικού «παραδόξου» που θεσμοποιήθηκε με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ¹³, δημιουργώντας ένα κοινά συμφωνημένο από τα κράτη μέλη πολιτικό συμβόλαιο (Bellamy, 2015: 258-259), αλλά δεν συνέβη το ίδιο σε

¹¹ Πριν από το 2010, η οικονομική διακυβέρνηση στην ΕΕ στηριζόταν στους ήπιους ακόμη κανόνες του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, καθώς και σε ήπιες προσεγγίσεις που αποσκοπούσαν στο συντονισμό των οικονομικών και δημοσιονομικών πολιτικών των κρατών μελών (Πλατιάς, 2020: 268). Το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, το οποίο θεσπίστηκε το 1997 και αναθεωρήθηκε το 2005, αποτελείται από δύο σκέλη, το προληπτικό και το διορθωτικό. Το μεν προληπτικό, εξασφάλιζε ότι η δημοσιονομική πολιτική των χωρών της Ε.Ε. ασκείτο με βιώσιμο τρόπο. Το δε διορθωτικό καθόριζε τον τρόπο με τον οποίο οι χώρες θα έπρεπε να αναλάβουν δράση σε περίπτωση που το δημόσιο χρέος τους ή το δημοσιονομικό έλλειμμα θεωρείτο υπερβολικό (Γκόρτσος και Λαγαρία, 2020: 333). Από το 2010 και έπειτα, η οικονομική διακυβέρνηση ενδυναμώθηκε μέσω του «πακέτου έξι μέτρων» (“six pack”), έξι δηλαδή νομικών πράξεων, που υιοθετήθηκαν το Νοέμβριο του 2011 και αποσκοπούν στη βελτίωση του συντονισμού των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών. Ένα βήμα ακόμη έγινε με το «Πακέτο δύο μέτρων» (“Two Pack”) που ήρθε να συμπληρώσει τα άλλα εργαλεία (ευρωπαϊκό εξάμηνο και Δημοσιονομικό Σύμφωνο) και να διασφαλίσει ότι η ευρωπαϊκή οικονομική και νομισματική ένωση είναι λιγότερο κατακερματισμένη και ότι τα κράτη μέλη της ευρωζώνης ασκούν δημοσιονομικά βιώσιμες πολιτικές. Με τον πακέτο των δύο εισήχθη ένας επιπρόσθετος συντονισμός και επιτήρηση των διαδικασιών θέσπισης προϋπολογισμού για όλα τα μέλη της ευρωζώνης. Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, (2014: 76-77). Βλ. και Ν. Μηλιώνης, (2016: 269-280). Στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, οι χώρες μέλη της ευρωζώνης υποβάλλουν εγκαίρως προγράμματα σταθερότητας (τα κράτη μέλη εκτός ευρωζώνης υποβάλλουν κάθε χρόνο προγράμματα σύγκλισης) προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Συμβούλιο κατά το πρώτο εξάμηνο κάθε ημερολογιακού έτους, ώστε να μπορούν να λαμβάνουν υπόψη τους προσανατολισμούς της Ε.Ε. σε αρχικό στάδιο της εθνικής διαδικασίας κατάρτισης του προϋπολογισμού τους σε διάφορες άλλες πτυχές διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής τους (Γκόρτσος και Λαγαρία, 2020: 337). Ως προς το Δημοσιονομικό Σύμφωνο, το οποίο περιλαμβάνεται στη «Συνθήκη για τη Σταθερότητα, τον Συντονισμό και τη Διακυβέρνηση στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 2013 και έχει ως στόχο τη δημιουργία εσωτερικών μηχανισμών αυτόματης διόρθωσης για χώρες-μέλη, που θα διασφαλίζουν ότι οι δημοσιονομικοί κανόνες της Ε.Ε. τηρούνται-στόχος που ενισχύεται από την απειλή κυρώσεων. Η νέα συνθήκη προέβλεπε επίσης τακτικές συνόδους κορυφής για το ευρώ, πράγμα που αποτελούσε άλλο ένα μεγάλο βήμα στην προικοδότηση της Ευρώπης με δικούς της θεσμούς. Η Επιτροπή απέκτησε το δικαίωμα να ζητά αλλαγές στους εθνικούς προϋπολογισμούς πριν καν συζητηθούν από τα εθνικά κοινοβούλια, ενώ οι συστάσεις και τα πρόστιμα που επιβάλλει μπορούν από τώρα και στο εξής να ανατρέπονται μόνο από την πλειοψηφία των κρατών μελών (Τσοούκαλης, 2016: 145-146). Πρβλε επίσης Βλαχογιάννης (2018: 11-12) και Χατζόπουλος (2019: 72-73), όπως και Παπάζογλου (2019: 115).

¹² Με τον όρο «ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση» γίνεται αντιληπτό «το σύστημα κανόνων, των μηχανισμών και των διαδικασιών, που θεσπίστηκαν σταδιακά, για το συντονισμό και την εποπτεία των οικονομικών πολιτικών των Κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (Βλαχογιάννης, 2018: 2).

¹³ Με την εισαγωγή του ευρώ ως ενιαίου νομίσματος, οι μεν αρμοδιότητες της νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής εκχωρήθηκαν στο ρυθμιστικό πεδίο της Ευρωζώνης, οι δε αρμοδιότητες της οικονομικής και διορθωτικής πολιτικής παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό στα κράτη-μέλη (Μηλιώνης, 2016: 265). Αυτό κατοχυρώθηκε και ως νομική βάση εξέλιξης της ΟΝΕ, αφού ενώ σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 3 (στοιχείο γ') της ΣΛΕΕ ο τομέας της νομισματικής πολιτικής εντάσσεται, μεταξύ άλλων, στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης, αντίθετα, ο τομέας της οικονομικής πολιτικής δεν εντάσσεται ούτε στις αποκλειστικές αρμοδιότητες της Ένωσης (άρθρο 3 ΣΛΕΕ) ούτε στις συντρέχουσες αρμοδιότητες της με τα κράτη μέλη (άρθρο 4), αλλά στην κατηγορία των συντονιστικών αρμοδιοτήτων που καταγράφονται στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 ΣΛΕΕ. Βλ. Γκόρτσος και Λαγαρία (2020: 330).

επίπεδο πολιτικής και διακυβέρνησης¹⁴, τόσο σε επίπεδο μακροθεσμικό, που σχετίζεται με τη θεσμική αρχιτεκτονική και το αξιακό πλαίσιο που διέπει την Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και σε επίπεδο «μικροθεσμικό», που σχετίζεται άμεσα με την λειτουργία των επιμέρους ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων¹⁵.

Η κρίση της ευρωζώνης δοκίμασε σοβαρά την πολιτική εξουσία της Ε.Ε. (Bellamy, 2015: 257)., δημιουργώντας έναν έντονο διαχωρισμό μεταξύ κερδισμένων και χαμένων από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και την παγκοσμιοποίηση (Τσούκαλης, 2016: 222) με τη τελευταία να αντιμετωπίζεται με «φόβο» (Krastev, 2018: 32). Παρ' όλα αυτά, η κρίση αποτελεί μια ευκαιρία αναθεώρησης του τρόπου σκέψης, μία ευκαιρία για ένα νέο τρόπο σκέψης ως προς την σημασία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ίσως και του κόσμου (Pernice, 2015: 85). Ενδεχομένως να έχει έρθει η ώρα η πολιτική να πάρει την εκδίκησή της από την οικονομία (Τσούκαλης, 2016: 14).

Κρίνοντας από τη γενεαλογία του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, βασικός πυρήνας της ήταν ο εκτοπισμός της πολιτικής γλώσσας από την οικονομική, με τον οικονομισμό να αποκτά βαθιές ρίζες στο ευρωπαϊκό πρόταγμα, ήδη από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (Siedentop, 2002: 52, 55-56, Τσαρδανίδης, 2016: 36-45), το οποίο επιβεβαίωσε η Συνθήκη του Μάαστριχτ υπέρ μιας οικονομικής κοινότητας που απλά λειτουργεί και σε βάρος μιας πολιτικά ενωμένης Ευρώπης (Habermas, 2003: 45, Τσούκαλης, 2016: 62). Δημιουργήθηκε κατ' αυτό το τρόπο μία δομική κατάσταση «ανισορροπίας» στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση μεταξύ οικονομικής

¹⁴ Για τη διάκριση και την αλληλοδιαπλοκή των εννοιών «πολιτική» και διακυβέρνηση», ο Πλατιάς (2020: 255-256) επισημαίνει την ισχυρά αμφίδρομη σχέση που έχουν μεταξύ τους, όπου η πολιτική «παρέχει το γενικότερο πλαίσιο, οριοθετεί γενικούς και επιμέρους στόχους, καθορίζει αρχές, χαράσσει κατευθύνσεις και διαμορφώνει στρατηγικές, παρέχει τα μέσα για την εκπλήρωση των σκοπών που προσδιορίζονται», ενώ η διακυβέρνηση «φροντίζει για την επιδίωξη και την εμπέδωση των στόχων, οργανώνει τις προσπάθειες, διαμορφώνει το οργανωτικό περιβάλλον και τις διαδικασίες για την παραγωγή πολιτικής και δικαίου ή την υιοθέτηση δράσεων, διαμεσολαβεί την πολιτική μέσα από την καθημερινή λειτουργία του συστήματος και επιβλέπει την εφαρμογή της».

¹⁵ Η πρόσφατη εμπειρία δείχνει ότι επί παραδείγματι ότι στο Eurogroup, όργανο εκπροσώπησης των κρατών, λειτουργεί η διακυβερνητική λογική, χωρίς ουσιώδη ρόλο της Επιτροπής, με εξαίρεση τη δυνατότητα επιβολής κυρώσεων για μη συμμόρφωση προς τα δημοσιονομικά όρια. Ειδικότερα στο Eurogroup διαμορφώθηκε ένα άτυπο διευθυντήριο με επικεφαλής τη Γερμανία, σε αντιδιαστολή με την υπερεθνική λειτουργία της ΕΚΤ. Η παραπάνω λειτουργία του Eurogroup τροφοδότησε και τη σύζητηση για έλλειμμα δημοκρατίας και λογοδοσίας στην Ευρώπη (Στεφάνου, 2017: 90). Γενικότερα, η «νέα οικονομική διακυβέρνηση» υποστηρίζεται ότι διευρύνει τη σημασία των διακυβερνητικών θεσμών και πρακτικών και δημιουργεί νέα ζητήματα διασφάλισης της νομιμοποίησης (Παπάζογλου, 2019: 124).

και πολιτικής ενοποίησης (Φερύ, 2006: 73, Χάμπερμας, 2012: 62), μεταξύ νομικού φεντεραλισμού και πολιτικού διακυβερνητισμού (Γιαννακόπουλος, 2013: 419).

Μετά ιδίως τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, αναδείχθηκε προοδευτικά και η νομισματική διάσταση της παραπάνω οικονομικής τελεολογίας της έννομης τάξης της Ένωσης, καθώς η σταθερότητα του Ευρώ ως ενιαίου νομίσματος εξελίχθηκε σταδιακά -και, πλέον, μετά τη δημοσιονομική κρίση του 2009, επικράτησε- ως κορυφαίο πρόταγμα. Η ΟΝΕ οικοδομήθηκε βάσει των αρχών του νομικού συνταγματισμού¹⁶, με συνέπεια η διαμορφωθείσα, με αυτόν τον τρόπο, οικονομική τελεολογία να θεσπίζει πλέον έναν ενιαίο θεμελιώδη «συνταγματικό» σκοπό, γύρω από τον οποίο συγκροτούνται επιμέρους συλλογισμοί σκοπιμότητας που επικαθορίζουν την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου (Γιαννακόπουλος, 2013: 390-391). Αυτό το «νομισματικό σύνταγμα» θεμελιώθηκε με βάση την έμφαση στη σταθερότητα των τιμών, με τον συντονισμό των οικονομικών πολιτικών να προϋποθέτει τη συμμόρφωση όλων των μερών στους κοινούς κανόνες οικονομικής διακυβέρνησης και την αποφυγή συμπεριφορών τύπου “free-riders” (Παπάζογλου, 2019: 111).

Την παραπάνω εξέλιξη φρόντισε να προωθήσει και το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και μετέπειτα Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο επηρέασε σιωπηρά τη συνταγματοποίηση του αναδυόμενου ευρωπαϊκού οικονομικού δικαίου (Bellamy & Castiglione, 2004: 167, Bellamy, 2013: 511-512), προωθώντας κατά αυτό το τρόπο μία φιλελεύθερη εκδοχή του συνταγματισμού (Bellamy & Castiglione, 2004: 169) σε βάρος της ρεπουμπλικανικής (Φερύ, 2006: 55-56). Στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης το ευρωπαϊκό δικαστήριο χρησιμοποίησε το δίκαιο ως εργαλείο πολιτικής. Ναι μεν το ευρωπαϊκό δίκαιο πηγάζει και εδράζεται στις διεθνείς συνθήκες της Ε.Ε. αλλά το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ήταν εκείνο που μέσω της

¹⁶ Νομικός συνταγματισμός για τον Bellamy (2015: 259) είναι μία πολιτική θεωρία στο ότι ένα νόμιμο πολιτικό καθεστώς πρέπει να βασίζεται σε ένα σύνολο νομικών κανόνων που περιορίζουν τις πράξεις εκείνων που λαμβάνουν αποφάσεις και είναι πολιτικά υπεύθυνοι. Ο Bellamy υποστηρίζει ότι η μακροπρόθεσμη νομιμοποίηση της ΟΝΕ είναι συμβατή μόνο εντός του πολιτικού συνταγματισμού (Bellamy, 2015: 260), όπου αντίθετα με το νομικό συνταγματισμό, ο πολιτικός συνταγματισμός υποστηρίζει ότι οι όροι του πολιτικού συμβολαίου πρέπει να υπόκεινται σε μία διαρκή συζήτηση μεταξύ των πολιτών, όσο αφορά και τις δύο διαδικασίες, της λήψης απόφασης και της ουσίας της απόφασης. Ο πολιτικός συνταγματισμός στην καθαρότερή του μορφή, θεωρεί τη νομιμοποίηση ως εξαρτώμενη στην ικανότητα να χρησιμοποιεί τις υφιστάμενες πολιτικές διαδικασίες για να αμφισβητήσουν τη διαδικαστική και ουσιαστική επάρκεια του δημοκρατικού συστήματος και των πολιτικών του μέσω του διαρκούς αγώνα των πολιτών να ασκούν ισότιμη επιρροή και έλεγχο (Bellamy, 2015: 268-269).

νομολογίας του «δανείστηκε» τα θεμέλια των κρατικών δικαιωμάτων για να διακηρύξει ότι το υπό κατασκευή νομικοπολιτικό σύστημα υπόκειται στις αρχές του κράτους δικαίου και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συμπεριλαμβάνοντας στο δάνειο και την ορολογία της συνταγματοποίησης¹⁷, κατέστησε το ευρωπαϊκό δίκαιο όχι μόνο ένα προνομιούχο μέσο της ευρωπαϊκής ενοποίησης αλλά και μια στενογραφική μέθοδο πολιτικής νομιμοποίησης της Ε.Ε. σαν να ήταν κράτος χωρίς να είναι (Ρεθυμνωτάκη, 2012: 216). Αυτό όμως είχε σαν αποτέλεσμα η δεσμευτικότητα των διεθνών συμφωνιών στις οποίες προέβαιναν τα κράτη να είναι ελλειμματικές από πλευράς εσωτερικής πολιτικής νομιμοποίησης, δημιουργώντας με αυτό το τρόπο προβλήματα αξιοπιστίας και εμπιστοσύνης μεταξύ των κυβερνήσεων και λαών των κρατών μελών μεταξύ τους (Bellamy, 2015: 263-264).

Ωστόσο, η νομιμοποίηση της ΟΝΕ δεν μπορεί να βασιστεί μόνο στους δημοσιονομικούς κανόνες που επιβάλλονται με όρους νομικού συνταγματισμού. Η διάκριση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας βρίσκεται στην καρδιά της ΟΝΕ και γι αυτόν τον λόγο οι νέες εξελίξεις επαναφέρουν με ακόμα μεγαλύτερη επίταση ερωτήματα σχετικά με τη φύση, τη νομιμοποίηση και την πορεία εξέλιξής της (Παπάζογλου, 2019: 113). Η λειτουργική πρωταρχία του «ευρωπαϊκού οικονομικού Συντάγματος» επί του αντίστοιχου πολιτικού, απειλεί να υπονομεύσει τα θεμέλια του εθνικού δημοκρατικού συνταγματισμού, καθώς το οικονομικό σύνταγμα είναι αυτό που καθορίζει την ατζέντα και το περιεχόμενο της πολιτικής τόσο σε ενωσιακό όσο πλέον και σε εθνικό επίπεδο. (Βλαχογιάννης, 2018: 179).

Εντούτοις, η επιταχυμένη εξέλιξη του ενοποιητικού εγχειρήματος στο νέο πιστικό παγκοσμιοποιημένο γίνεσθαι (Χρυσόχοου, 2010β: 42) και τις διαστάσεις που

¹⁷ Για τον Γιαννακόπουλο, το ΔΕΕ, με αφετηρία την απόφαση Costa κατά ENEL της 15.7.1964, προωθεί διαρκώς μία διαδικασία άτυπης συνταγματοποίησης της κοινοτικής έννομης τάξης, στο πλαίσιο της οποίας ούτε το εθνικό Σύνταγμα είναι πια η αποκλειστική πηγή των θεμελιωδών κανόνων δικαίου ούτε ο εθνικός (συνταγματικός ή άλλος ανώτατος) δικαστής έχει τον τελευταίο λόγο ως προς την εφαρμογή των εθνικών νόμων (Γιαννακόπουλος, 2013: 7-8). Την σκέψη του Γιαννακόπουλου συμπληρώνει ο Βλαχογιάννης λέγοντας ότι: «Σε ενωσιακό επίπεδο, πολλά από τα στοιχεία τα οποία συναπαρτίζουν αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί ως «ευρωπαϊκό Σύνταγμα» είναι προϊόντα, όχι μιας συνταγματικής στιγμής εκδήλωσης συνταγματικής εξουσίας, αλλά μιας διαδικασίας άτυπης συνταγματοποίησης της ενωσιακής έννομης τάξης. Το εν λόγω «ευρωπαϊκό Σύνταγμα» είναι ένα μόρφωμα του οποίου η κανονιστική ισχύς, παρά την εννοιολογική, κανονιστική και θεσμική ρευστότητα που το περιβάλλει, είναι μεγάλη χάρη στη λειτουργική προσέγγιση που αυτό προκρίνει. Με την επίκληση της (οιονεί συνταγματικής) αρχής της υπεροχής και του άμεσου αποτελέσματος, οι θεμελιώδεις σκοποί του ενωσιακού δικαίου εισδύουν στην εθνική έννομη τάξη και επιτυγχάνουν την υλοποίηση του κανονιστικού τους προγράμματος, χωρίς να διαταράσσεται -τυπικά- η εσωτερική ιεραρχία των κανόνων δικαίου»

το διέπουν (Τσινισιζέλης, Χρυσοχόου, 2010: 37-39)¹⁸, με την παράλληλη διεύρυνση του λειτουργικού πεδίου και την ανάπτυξη των αρμοδιοτήτων της νεοσύστατης Ευρωπαϊκής Ένωσης που αφορούν την ενίσχυση του θεσμικού της συστήματος και τις αλληπάλλληλες γεωγραφικές διευρύνσεις (Σακελλαρόπουλος, 2016: 51-68), μετέθεσε σταδιακά τις στοχεύσεις του ενωσιακού θεσμού από την οικονομία (οικοδόμηση της αγοράς) στην κοινωνία (κοινωνική συνοχή, απασχόληση, κοινωνικό κράτος), την πολιτική (ανθρώπινα δικαιώματα, δημοκρατία, διεθνής πολιτική) και τα σύγχρονα οικουμενικά ζητήματα (αιεφόρος ανάπτυξη, καταπολέμηση της φτώχειας, μετανάστευση, ασφάλεια). Με αυτόν τον τρόπο, η αρχική πολιτική συναίνεση που επέτρεψε την οικοδόμηση της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης, και η οποία περιόριζε την πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των υποστηρικτών και των αντιπάλων της ολοκλήρωσης (περισσότερη ή λιγότερη Ευρώπη), καθίσταται ανεπαρκής στο να συλλάβει το εύρος και την ποιότητα των σημερινών προκλήσεων (Πασσάς, 2008: 332). Εάν η ΕΕ πράγματι επιθυμεί να «θεραπευτεί», η όλη συζήτηση εντός των κρατών-μελών δεν θα πρέπει να περιοριστεί μόνο ανάμεσα στην επιλογή μιας «μικρότερης» ή «μεγαλύτερης» Ευρώπης. Θα πρέπει να στραφεί στην αναζήτηση ενός μοντέλου ολοκλήρωσης που είναι ευέλικτο και βιώσιμο. Αυτό απαιτεί αλλαγή προοπτικής αλλά και παραδείγματος (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 148)

Βάσει των ανωτέρω, η πραγμάτευση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος δύναται να έχει πολλαπλά «ερμηνευτικά κάτοπτρα»:

A) Το ιστορικό, μέσω της γενικότερης εξιστόρησης των ιστορικών βημάτων (Τσινισιζέλης, 2004: 29; Τσάτσος, 2007^α: 47-48; Στεφάνου, 2020: 32 επ.), με τη συνειδητοποίηση ότι ο ιστορικός χώρος *«Ευρώπη συνιστά μια πρωτόγνωρη σύνθεση ιστορικής ενότητας αφενός και διαφορετικότητας, εκδηλούμενης στην πολυκρατικότητα του χώρου αφετέρου»* (Τσάτσος, 2007^β: 56)

B) Το πολιτικό, μέσω της αφήγησης των πολιτικών διακυβευμάτων και οροσήμων, σε μία εποχή όπου η πολιτική περνά σε μία φάση μεγαλύτερης ωριμότητας της

¹⁸ Όπου οι διαστάσεις αυτές είναι: α) επιτάχυνση στη διακίνηση υλικών και αύλων ροών, απόρροια της επανάστασης του πραγματικού χρόνου, που επιδρά στον παγκόσμιο ανταγωνισμό, β) η επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, οι οποίες υποβαθμίζουν τη σημασία των συνόρων για ένα εκτεταμένο εύρος δραστηριοτήτων και γνωστικών αντικειμένων και γ) στην αδυναμία οικουμενικής ανανοηματοδότησής της

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ζητούμενο αποτελεί η ανταπόκρισή της σε ειδικότερες απαιτήσεις (Πλατιάς, 2020: 257):

Γ) Το θεσμικό, μέσω της εστίασης στην πορεία των ευρωπαϊκών θεσμών, όπως αυτοί κατοχυρώνονται στις Συνθήκες¹⁹. Είτε τέλος

Δ) Το αμιγώς θεωρητικό, μέσω της ανάλυσης των επιμέρους θεωριών της ευρωπαϊκής ενοποίησης, οι οποίες αντανάκλουν ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές διευθετήσεις.

Τα παραπάνω ερμηνευτικά κάτοπτρα έχουν ως αποτέλεσμα να προσεγγίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση είτε ως πολιτικό σύστημα²⁰, είτε ως διεθνή οργανισμό, είτε ως

¹⁹ Για μία διαχρονική παράθεση των κυριότερων θεσμικών οργάνων και των αρμοδιοτήτων που τα συνοδεύουν πρβλε (Τσινισιζέλης, 2004: 65-96, Στεφάνου, 2008: 164-213, Πασσάς, 2016: 87-111).

²⁰ Βασικό επιχείρημα του Hix είναι ότι για να διευκολυνθεί η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της Ε.Ε., θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν τα εργαλεία, οι μέθοδοι και οι δια-συστημικές θεωρίες από την γενική μελέτη της διακυβέρνησης, της πολιτικής και της χάραξης πολιτικής. (Hix, 2004: 2). Ως βασικά χαρακτηριστικά των πολιτικών συστημάτων, όπου για τον Hix η Ε.Ε. τα διαθέτει, αναφέρει τα εξής (Hix, 2004: 3): α) Υπάρχει ένα σταθερό και σαφώς καθορισμένο σύνολο θεσμών για τη συλλογική λήψη αποφάσεων, καθώς και ένα σύνολο κανόνων που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ και εντός αυτών των θεσμών· β) Οι πολίτες και οι κοινωνικές ομάδες επιδιώκουν να υλοποιήσουν τις πολιτικές επιθυμίες τους μέσω του πολιτικού συστήματος, είτε άμεσα είτε μέσω διαμεσολαβητικών οργανώσεων, όπως είναι οι ομάδες συμφερόντων και τα πολιτικά κόμματα· γ) Οι συλλογικές αποφάσεις στο πολιτικό σύστημα έχουν σημαντική επίδραση στην κατανομή των οικονομικών πόρων και στον επιμερισμό των κοινωνικών και πολιτικών αξιών σε όλο το σύστημα και δ) υπάρχει συνεχής αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτικών αυτών εκρών, των νέων απαιτήσεων στο σύστημα, των νέων αποφάσεων κ.ο.κ. Κατά τον Hix, το πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. είναι εξαιρετικά αποκεντρωμένο και εξατομικευμένο, βασίζεται στην προαιρετική δέσμευση των κρατών-μελών και των πολιτών τους, ενώ στηρίζεται σε υπο-οργανισμούς (τα υφιστάμενα κράτη-μέλη) προκειμένου να διαχειριστεί τον καταναγκασμό και άλλες μορφές κρατικής εξουσίας(Hix, 2004: 7). Στην παραπάνω θέση του Hix συνηγορεί ο Πασσάς (2012: 29-33), ο οποίος αποδίδει στο ιδιότυπο πολιτικό σύστημα που αρθρώνεται σε επίπεδο Ε.Ε. τα εξής χαρακτηριστικά: α) Το θεσμικό κατακερματισμό, την ύπαρξη δηλαδή ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου, δυναμικού θεσμικού συστήματος με βασικό, μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικό την απουσία τεκμηρίου αρμοδιότητας για την άσκηση της ενωσιακής εξουσίας (νομοθετικής και εκτελεστικής) και τη συνδρομή περισσότερων του ενός οργάνων για την άσκησή της, με αποτέλεσμα η Ε.Ε. να αποτελεί ένα πεδίο όπου τα ενωσιακά όργανα συγκρούονται για τη μεγιστοποίηση της αρμοδιότητας και τη διεύρυνση της επιρροής τους στην πολιτική διαδικασία για τη χάραξη και άσκηση των τομεακών πολιτικών. β) την εσωτερική διαφοροποίηση των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., τα οποία αναπτύσσουν διαφορετικές εσωτερικές δομές, μεθόδους, διαδικασίες λειτουργίας, διαμορφώνοντας έτσι διαφορετικές διοικητικές και οργανωσιακές κουλτούρες και ταυτότητες και συνεπώς διαφορετικές πολιτικές προτιμήσεις, γ) την τομεακή κατάτμηση των πολιτικών. Από την πλευρά του ο Nugent (2010: 572-573) προβάλλει μία σειρά από λόγους για τους οποίους δεν μπορεί η Ε.Ε. να αποτελέσει πολιτικό σύστημα, οι οποίοι είναι: α) η ίδια η Ε.Ε. δεν επιδίωξε ποτέ με ξεκαθαρο τρόπο να περιγράψει ή να προσδιορίσει τον πολιτικό χαρακτήρα της· β) η Ε.Ε. βρίσκεται, και βρισκόταν πάντα, σε κατάσταση μετάβασης· γ) η Ε.Ε. είναι ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα· δ) από πολλές πλευρές η Ε.Ε. είναι μοναδική. Η Ε.Ε. δεν ανήκει σε κανένα είδος πολιτικού οργανισμού ή πολιτικού συστήματος. Είναι μάλλον μοναδική στο είδος της, δηλαδή *sui generis*

ενιαίο κράτος²¹, είτε ως «δημοκρατική αυτοκρατορία»²² είτε ως ένωση δικαίου, είτε τέλος ως «ένωση αρχών» (Ελευθεριάδης, 2004: 282) και δημοκρατικών αξιών (Χρυσόχοου, 2007: 151), όπως είναι η ελευθερία, η ισότητα, η αξιοπρέπεια, η κοινωνική δικαιοσύνη, το κράτος δικαίου και η δημοκρατία (Τσάτσος, 2007^α: 274).

Τα παραπάνω δείχνουν ότι κάθε προσπάθεια αξιολόγησης των σύγχρονων μεταλλάξεων της Ευρώπης μέσα από ένα περιορισμένου εύρους θεωρητικό σύστημα δεν θα μπορούσε να αποτελέσει έναν σαφή και πλήρη, οδηγό για τις μελλοντικές τάσεις εξέλιξης της σύνθετης ευρωπαϊκής συγκρότησης. Ούτε, όμως, θα μπορούσε κάποιος να «επιστρέψει» με σχετική έστω μεθοδολογική ή εννοιολογική ασφάλεια, στις κλασσικές -ερμηνευτικές- παραδοχές της διεθνούς θεωρίας γύρω από την ευρωπαϊκή εμπειρία. Η θεωρητική ενάσκηση πλέον εγγράφεται και στις επιμέρους, ενίοτε διατεμνόμενες, διεθνολογικές και πολιτειολογικές ανιχνεύσεις (Χρυσόχοου, 2015: 413). Ο πλουραλισμός επομένως των θεωρητικών αναζητήσεων εντάσσεται σε μια εξελικτική συζήτηση με στόχο την ανεύρεση νέων τρόπων θέασης και αξιολόγησης ενός εξόχως συνθετικού φαινομένου (Χρυσόχοου, 2007: 104-105), το οποίο δεν εμφανίζει την παραμικρή «εννοιολογική τελεσιδικία» (Τσάτσος, 2007^α: 92).

Ανεξαρτήτως του εάν πρέπει να επιλεγεί ή όχι μία από τις παραπάνω προσεγγίσεις, καθεμία από αυτές συνεισφέρει στην ευρύτερη συζήτηση για την πορεία του ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Επί παραδείγματι, η συζήτηση για το πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. αφορά τόσο την ανταπόκριση των θεσμών στο ηχηρό πλέον δημόσιο αίτημα για διευρυμένη συμμετοχή των πολιτών στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, ώστε να διευθετηθούν αποτελεσματικά τα δημοκρατικά αιτήματά τους (Χρυσόχοου, 2006: 14), όσο και την ίδια τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Πασσάς, 2012: 25).

Η συζήτηση για το εάν ή όχι η Ε.Ε. αποτελεί διεθνή οργανισμό όχι μόνο είναι χρήσιμη για την αναζήτηση της «διεθνικής γενεαλογίας» των θεωριών της ευρωπαϊκής

²¹ Για τον Nugent, μολονότι στην Ε.Ε. παρατηρείται μία μικρή συνδρομή των κλασικών προσδιοριστικών στοιχείων του κράτους (έδαφος, κυριαρχία, νομιμότητα, μονοπώλιο της διακυβέρνησης) και απέχει πολύ από το να είναι κράτος, εντούτοις η έννοια του κράτους παραμένει χρήσιμη για την κατανόηση της φύσης της Ε.Ε. και αυτό για δύο λόγους: Πρώτον, η Ε.Ε. παρουσιάζει πράγματι ορισμένα από τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του κράτους, και η συνεχιζόμενη εξέλιξη της διαδικασίας ολοκλήρωσης σημαίνει ότι αναπόφευκτα τα χαρακτηριστικά αυτά θα ενισχυθούν. Δεύτερον, η πραγματικότητα του παραδοσιακού κράτους έχει αρχίσει να ατονεί στον σύγχρονο κόσμο, ιδίως από τις πιέσεις της διεθνούς αλληλεξάρτησης (Nugent, 2010: 574).

²² Χαρακτήρα που αποδίδει στην Ε.Ε. ο Krastev (2018: 81-82), ως «μια εθελοντική οιονεί ομοσπονδία δημοκρατικών κρατών όπου οι ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών είναι κατοχυρωμένα, και στην οποία μπορούν να ενταχθούν μόνο δημοκρατίες»

ολοκλήρωσης²³, αλλά και για την προσπάθεια τοποθέτησης της σημερινής Ευρώπης εντός του ευρύτερου πλαισίου των γεωπολιτικών εξελίξεων. Η συζήτηση για το αν μπορεί η Ευρώπη να αποτελέσει, κάποια στιγμή, ενιαίο κράτος αναδεικνύει στην επιφάνεια όχι μόνο τη συζήτηση για την θέσπιση ή όχι Ευρωπαϊκού Συντάγματος και την ανάγκη ή μη «συνταγματοποίησης»²⁴ της Ένωσης (Παπαδημητρίου, 2007: 241), αλλά και επιμέρους ζητήματα που αφορούν τη δυνατότητα συγκρότησης ή όχι ενός «ευρωπαϊκού δήμου» ως ενιαίου πολιτικού υποκειμένου²⁵, αλλά και τη συγκρότηση μίας διακριτής συνταγματικής θεωρίας της ενοποίησης (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 56-57).

Τέλος, η ταυτόχρονη συζήτηση για το εάν η Ε.Ε. αποτελεί ή όχι «ένωση δικαίου» ή «ένωση αρχών» φέρνει στην επιφάνεια όχι μόνο την αναγκαιότητα ή μη ύπαρξης μίας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας αρχών, εντός της οποίας τοποθετείται το δίκαιο, αλλά και τον ενδημικό «δυϊσμό» που υπάρχει στο κοινά δεσμευτικό δίκαιο των συστατικών μερών της Ένωσης, το οποίο απαρτίζεται από τη διεθνολογική και τη συνταγματική συνιστώσα (Χρυσόχου, 2007: 141, Τσάτσος, 2007^α: 237-238, Παπαστυλιανός, 2008: 14-15). Υπό το πρίσμα αυτού του δυϊσμού ακριβώς προκύπτει και η αναγκαιότητα πραγμάτευσης της διαλεκτικής σχέσης της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και των αρχών του κράτους δικαίου σε επίπεδο Ε.Ε λαμβάνοντας υπόψη ότι το ενωσιακό δίκαιο πλαισιώνει πλέον τους εθνικούς συνταγματικούς κανόνες, το περιεχόμενο και τις έννομες συνέπειές τους. Αρχίζει δε να

²³ Η έννοια «ευρωπαϊκή ενοποίηση» ή η συγγενής έννοια της «ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης» προέρχεται από το πεδίο των διεθνών σχέσεων, όπου διαμορφώθηκε η έννοια της «περιφερειακής ολοκλήρωσης». Σύμφωνα με τη θεωρία της περιφερειακής ολοκλήρωσης, «ο βασικός αντικειμενικός στόχος της ολοκλήρωσης είναι η μερική ή ολική κατάργηση των ξεχωριστών κανονιστικών δομών του διεθνούς χώρου, δηλαδή των εθνών-κρατών, και η δημιουργία μιας νέας υπερεθνικής κανονιστικής δομής» Πρβλ. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, (2012: 28)

²⁴ Με τον όρο συνταγματοποίηση νοείται ο διαρκής εμπλουτισμός των Καταστατικών Συνθηκών με αρχές, θεσμούς και κανόνες, που έχουν την προέλευσή τους από την πολιτεία και συμβάλλουν αφενός στην ενίσχυση της συνοχής και τη βελτίωση της αποτελεσματικής λειτουργίας σ' όλες τις περιοχές της δράσης της και αφετέρου στον εκδημοκρατισμό της (Παπαδημητρίου, 2007: 244). Για την Κανελλοπούλου-Μαλούχου (2012: 301-302), η «συνταγματοποίηση» της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι παράλληλη και αλληλένδετη με την «ευρωπαϊκή» του εθνικού Συντάγματος. Συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ευρωπαϊκή των εθνικών Συνταγμάτων είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος που στοιχειοθετούν την έννοια του ευρωπαϊκού Συντάγματος. Η έννοια της ευρωπαϊκής δηλώνει τη συνέργεια, τη συμπληρωματικότητα των εννόμων τάξεων. Ιστορικά, ενώ η έννοια της υποδοχής αντιστοιχεί στο εθνικό κράτος, η έννοια της ευρωπαϊκής συνδέεται με τους μηχανισμούς της παγκοσμιοποίησης και ολοκλήρωσης.

²⁵ Όπως αναφέρει χαρ/κα και ο Παπαστυλιανός (2008: 92): «Ένα σύνταγμα που θα αποσκοπεί στην πολιτική ενοποίηση της Ε.Ε. θα πρέπει να προϋποθέτει και να εκφράζει μια μορφή ενότητας. Η ενότητα που προϋποθέτει η πολιτική ολοκλήρωση της Ε.Ε. δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τα στοιχεία που ορίζουν την έννοια του Δήμου»

γίνεται κοινός τόπος ότι τι ευρωπαϊκό δίκαιο και το συνταγματικό δίκαιο διατηρούν πλέον σχέσεις όχι αντιθετικές, αλλά αρμονικές και συνεκτικές. Καθώς εξευρωπαϊζεται το εθνικό συνταγματικό δίκαιο και συνταγματοποιείται το ευρωπαϊκό δίκαιο, μεταξύ των δύο δημιουργείται ένα φαινόμενο αλληλεπίδρασης, αν όχι όσμωσης, το οποίο οδηγεί, σταδιακά, στην ανάπτυξη μίας ευρύτερης κατηγορίας, εκείνης του «ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου» (Γιαννακόπουλος, 2013: 3-4).

Η πολλαπλότητα όμως των ερμηνευτικών κατόπτρων προσέγγισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετίζονται άρρηκτα και με τη συζήτηση γύρω από την πολυσημία της έννοιας «ενοποίηση». Η ΕΕ ως επαναστατικό πολιτικό πείραμα αποκαλείται συνήθως ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (integration) ή ευρωπαϊκό εγχείρημα (project)²⁶. Εντούτοις προηγείται η αποσαφήνιση για το εάν πρόκειται για ευρωπαϊκή «ενοποίηση» ή «ολοκλήρωση»²⁷. Ο λόγος είναι ότι η δυσκολία ταξινόμησης της Ε.Ε. δεν οφείλεται μόνο στην ιδιαίτερη φύση της, αλλά και στην εγγενή αμφισημία, αν όχι, εν τέλει, πολυσημία, του όρου «ενοποίηση» (Χρυσόχοου, 2015: 35).

Η υποστήριξη της πρώτης ίσως εμφανίζει «λιγότερο ντετερμινιστική διάθεση» (Τσινισιζέλης, 2004: 25), εντούτοις πρέπει να αναγνωριστεί ότι η έννοια της ενοποίησης είναι αρκετά ασαφής. Στη βιβλιογραφία δυο κυρίως κατευθύνσεις έχουν αναπτυχθεί: η πρώτη αναφέρεται στην ενοποίηση ως διαδικασία διαδοχικών σταδίων προς τον τελικό στόχο της δημιουργίας ενός υπερεθνικού κράτους· η δεύτερη ορίζει την ενοποίηση αποκλειστικά σε όρους του τελικού της στόχου (Τσινισιζέλης, 2004: 30). Ανεξαρτήτως των ορισμών που έχουν αποδοθεί στην έννοια της ευρωπαϊκής ενοποίησης από εκπροσώπους της θεωρίας²⁸, όσο περισσότερο ανοιχτή είναι η

²⁶ Τσοούκαλης (2016: 11).

²⁷ Από την πλευρά του ο Τσάτσος υποστηρίζει ότι ο όρος «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» συνήθως χρησιμοποιείται ως συνώνυμο με τους όρους «ενσωμάτωση», «ενοποίηση» και «ενωσιακή διαδικασία», οι οποίοι περιγράφουν στα ελληνικά το πολιτικό φαινόμενο που διεθνώς αποδίδεται με τον όρο integration (Τσάτσος, 2007^a: 111).

²⁸ Ο Τσινισιζέλης παραθέτει κατά σειρά τους ορισμούς (2004: 30) του Haas και της νεολειτουργικής σχολής, που όρισαν την ενοποίηση ως «τη διαδικασία κατά την οποία οι πολιτικοί παίκτες από διάφορα εθνικά κέντρα πείθονται να μεταφέρουν τη νομιμοφροσύνη και τις προσδοκίες τους προς ένα μεγαλύτερο κέντρο αποφάσεων, του οποίου οι θεσμοί έχουν ή απαιτούν δικαιοδοσία πάνω στα προϋπάρχοντα εθνικά κράτη»· Του Fred, κατά τον οποίο, η πολιτική ενοποίηση ορίζεται ως «η προσαρμογή και ο προσανατολισμός των πολιτικών παικτών προς μια γενικότερη πολιτική δομή»· Του Deutsch, ο οποίος θεώρησε ως πολιτική ενοποίηση «την ύπαρξη μιας “αντίληψης κοινότητας”, καθώς επίσης και την ύπαρξη ορθολογικών προσδοκιών για ειρηνική πολιτική αλλαγή μεταξύ των πληθυσμών μιας περιφέρειας»· Του Etzioni, ο οποίος θεώρησε από την πλευρά του την ενοποίηση «ως την ικανότητα ενός συστήματος να παραμείνει ενοποιημένο μπροστά σε εξωτερικές και εσωτερικές προκλήσεις»· Του Lindberg, που υποστήριξε ότι η ενοποίηση είναι «μια διαδικασία η

τελεολογία του ευρωπαϊκού φαινομένου, όσο λιγότερο «σχηματοποιημένη» και δογματική, τόσο περισσότερο αντιπροσωπευτική και αμερόληπτη δύναται να είναι η προσέγγισή του. Στην πραγματικότητα τίποτα δεν αποκλείει τη βίαιη διακοπή, τη ραγδαία επιτάχυνση ή την αλλαγή της προηγούμενης πορείας της. Αντίθετα, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης χαρακτηρίζεται από (λιγότερο ή περισσότερο) διαρκείς τάσεις, εντάσεις, αντιστάσεις αλλά και απρόοπτες εξελίξεις με αβέβαιη έκβαση (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 17-18).

Επιπρόσθετα, πέρα από την εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων «ενοποίηση» και «ολοκλήρωση»²⁹, οι έννοιες αυτές, ανεξάρτητα από τις επιμέρους συνάψεις και διαφορές τους, αντιδιαστέλλονται συνολικά με την έννοια του «εξευρωπαϊσμού» (Παπάζογλου, 2009: 31, Featherstone και Παπαδημητρίου, 2010, Τσούκαλης, 2016: 73). Ο εξευρωπαϊσμός δεν αφορά μόνο τη δημιουργία νέων πολιτικών σε επίπεδο Ε.Ε.. Επιπλέον, δεν πρέπει να θεωρηθεί εκ των προτέρων ότι ο εξευρωπαϊσμός ταυτίζεται με τη σύγκλιση μεταξύ των κρατών-μελών. Εάν τα αποτελέσματα των ευρωπαϊκών επιδράσεων ήταν σχεδόν ομοιόμορφα, η μελέτη τους θα είχε πολύ μικρότερη αξία (Featherstone και Παπαδημητρίου, 2010: 25-26)³⁰.

οποία οδηγεί προοδευτικά στην απόκτηση της δυνατότητας λήψης συλλογικών αποφάσεων από τα μέλη της μελλοντικής ένωσης»· Και τέλος, του Pentland, ο οποίος θεώρησε ως ενοποίηση «την ύπαρξη μιας πολιτικής δομής η οποία μοιάζει με κοινότητα και η οποία αποτελείται από ομάδες πολιτών αρχικά οργανωμένων στα πλαίσια των εθνικών κρατών». Από την πλευρά του ο Τσούκαλης (2016: 301), σε έναν περισσότερο πολιτικό ορισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης ορίζει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως: *«Μια Ευρώπη με υγιή οικονομία και ενιαίο νόμισμα, η οποία θα έχει κάνει ουσιαστική πρόοδο στην επίλυση της αντίφασης ενός νομίσματος χωρίς κράτος. Μια Ευρώπη που μεριμνά για τους ηλιωμένους και προετοιμάζει το μέλλον για τους νέους, μια Ευρώπη που αφήνει χώρο στη διαφορετικότητα, μια Ευρώπη με ανοιχτά σύνορα και χωρίς κοινωνικούς αποκλεισμούς, μια Ευρώπη που αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη υπευθυνότητα την ασφάλειά της, που έχει αυτοπεποίθηση για την πολυμορφία της και είναι περήφανη όχι μόνο για το παρελθόν της. Μια Ευρώπη που αποτελεί παράδειγμα για τους άλλους»*

²⁹ Για τους Γκιώνη, Κουτσούκη και Φακιολιά (2019: 338) η πρώτη μπορεί να αφορά ένα άθροισμα δυνάμεων που επιβάλλεται υπό ένα κοινό, μη άμεσα, πολιτικό όφελος, έστω και από μία ή περισσότερες ισχυρές χώρες, ενώ η δεύτερη μπορεί να επέλθει πολύ πιο δύσκολα καθώς οι λιγότερο ισχυροί ενδιαφερόμενοι πρέπει να καταλήξουν σε οικειοθελή αποδοχή διακινδυνεύοντας, όμως, την ίδια τους την υπόσταση.

³⁰ Ο εξευρωπαϊσμός εκλαμβάνει δύο βασικές εκδοχές : η πρώτη αφορά τις επιπτώσεις (impact) των διαδικασιών ευρωπαϊκής ενοποίησης στο εσωτερικό πεδίο. Επιπτώσεις οι οποίες μπορούν να λάβουν πολλές μορφές και οι οποίες μπορούν να αφορούν α) τους δρώντες, β) τις διαδικασίες αλλά επίσης και γ) τους θεσμούς. Ο εξευρωπαϊσμός στα κράτη-μέλη εξαρτάται επίσης από παράγοντες, όπως τα προβλήματα που οδηγούν στην ανάγκη αλλαγής πολιτικών, η παράδοση πολιτικών και ο συνδυασμός τους με νέες πολιτικές, η πολιτική και θεσμική ικανότητα ανταπόκρισης στις νέες πολιτικές και υπέρβασης προηγούμενων πολιτικών και ο λόγος που επιτρέπει την αλλαγή εμπεδωμένων αντιλήψεων και προτιμήσεων (Παπάζογλου, 2009: 41). Η δεύτερη εκδοχή του εξευρωπαϊσμού δεν έχει να κάνει μόνο με την επίπτωση, αλλά συλλαμβάνει τον εξευρωπαϊσμό ως μια διαδραστική

Η παραπάνω περιγραφή της πολλαπλότητας των κρίσεων, των ερμηνευτικών κατόπτρων προσέγγισης του καθεαυτού ευρωπαϊκού φαινομένου, όπως και η πολλαπλότητα ορισμού του συνεπάγεται την μεθοδολογική επιλογή πραγμάτευσης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος από την σκοπιά της θεωρίας, τόσο της πολιτικής, όσο και τις συνταγματικής, στο πλαίσιο πάντοτε των ευρωπαϊκών σπουδών, όχι μόνο διότι αποτυπώνει εξελίξεις των υπολοίπων, αλλά και διότι βρίσκεται εγγύτερα στην προσπάθεια θέασης των γεγονότων κατά τρόπο όσο γίνεται αμερόληπτο, ειδικά από τη στιγμή που το ευρωπαϊκό εγχείρημα είναι ταυτόχρονα δυναμικό και καθόλου στατικό. Εξάλλου, η κατανόηση διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων στην ολοκλήρωση είναι κρίσιμη για μια βαθύτερη κατανόηση της ίδιας της ολοκλήρωσης (Rosamond, 2006: 19).

Η παραπάνω επιλογή φιλοδοξεί να αναδείξει και την πρόσφατη αναβίωση της ρεπουμπλικανικής σκέψης, ως συνέπεια της «κανονιστικής στροφής» στις σύγχρονες Ευρωπαϊκές Σπουδές³¹. Από τα μέσα της δεκαετίας του '90, την οποία σημάδεψαν με τα επιτεύγματα και τις αντινομίες τους τρεις τυπικές αναθεωρήσεις των Συνθηκών - Μάαστριχτ (1992), Άμστερνταμ (1997) και Νίκαια (2001)-, η νέα δυναμική της ευρωπαϊκής πολιτείας έθεσε για πρώτη φορά με τρόπο σαφή και επιτακτικό το ζήτημα της κοινωνικής νομιμοποίησης της Ένωσης³². Αυτή η κανονιστική στροφή,

(interactive) διαδικασία. Η διαδικασία εξευρωπαϊσμού δεν είναι απλώς η επίπτωση του ευρωπαϊκού στο εθνικό ή του ευρωπαϊκού στο εσωτερικό, ό,τι κι αν αυτό συνεπάγεται, αλλά και η συνεχής διάδραση μεταξύ του ευρωπαϊκού και του εθνικού/εσωτερικού, σε βαθμό όπου πλέον αρχίζει και γίνεται αντιληπτή μια θεσμική διάχυση (institutional fusion) και μια σύγχυση ορίων μεταξύ ευρωπαϊκού και εσωτερικού (Λάβδας, 2008: 314). Όπως συμπληρώνουν οι Featherstone και Παπαδημητρίου (2010: 25-26): «Ο εξευρωπαϊσμός δεν αφορά μόνο το πώς η Ε.Ε. επιδρά στα εσωτερικά πολιτικά συστήματα, θεσπίζοντας νόμους και δημιουργώντας υποχρεώσεις, αλλά και το πώς οι εθνικές κυβερνήσεις επιδιώκουν να διαμορφώσουν την ατζέντα της Ε.Ε. στην ολότητά της, εμβάλλοντας τα συμφέροντα και τις προτιμήσεις τους στις κοινές πολιτικές και δράσεις. Με άλλα λόγια, η σχέση ενός κράτους μέλους με την Ε.Ε. είναι αμφίδρομη: ιδέες και πιέσεις κατευθύνονται και προς τις δύο πλευρές, διαμορφώνοντας την πολιτική και την οικονομία της καθεμιάς».

³¹ Για τον Χρυσόχοου (2007: 105-106), η κανονιστική στροφή στις ευρωπαϊκές σπουδές, επικουρούμενη από τη στροφή της διεθνούς έρευνας σε συγκριτικές προσεγγίσεις -γύρω από τη φύση της συστατικής αυτονομίας σε (συν)ομοσπονδιακές τάξεις, την κατανομή των εξουσιών μεταξύ ανταγωνιστικών κέντρων, και τη φύση της σύνθετης αντιπροσώπευσης- υπερβαίνει τις αδυναμίες του συμβατικού κρατοκεντρισμού, τις οποίες εντοπίζει αφενός στην απλουστευτική λογική των παιγνίων μηδενικού αθροίσματος- ό,τι χάνεται σε εθνικό κερδίζεται σε υπερεθνικό επίπεδο- και αφετέρου στην ανασκευή της θέσης ότι οι διακυβερνητικοί θεσμοί αποτελούν σκληρές αρένες εργαλειακών διακρατικών διαπραγματεύσεων χωρίς να οδηγούν στην παραγωγή συλλογικών νορμών.

³² Για μία κριτική αποτίμηση των θεσμικών μεταρρυθμίσεων που εισήγαγαν οι Συνθήκες του Άμστερνταμ και της Νίκαιας πρβλε Χρυσόχοου, Τσινισιζέλης, κ.α., (2009: 232-235) καθώς και Χρυσόχοου, 2015: 378-382), Στεφάνου (2020: 55-57).

βασιζόμενη εκτενώς στις υποθέσεις εργασίας της κονστροκτιβιστικής θεωρίας³³, άνοιξε το δρόμο για νέες εννοιολογικές προσλήψεις της κοινωνικής και πολιτικής οντολογίας της Ένωσης, υπό το πρίσμα μιας μεταθεωρητικής και μετακρατικής οπτικής (Χρυσόχου, 2005: 99). Τη στροφή αυτή σηματοδοτεί η μετατόπιση του παραδείγματος από τις «πολιτικές στην πολιτεία» ή από «τη διπλωματία στη δημοκρατία» με αφετηρία της θεώρησης της Ένωσης ως σύνθετης πολιτείας, ικανής να παραγάγει δημόσια δεσμευτικές αποφάσεις και να κατανείμει αξίες στα συστατικά σώματα πολιτών. Το νέο αυτό θεωρητικό τοπίο εστιάζει στη διαδικασία διασφάλισης δημοκρατικών συνθηκών συλλογικής διακυβέρνησης στο πλαίσιο ενός διευρυμένου πολιτικού χώρου (Χρυσόχου, 2004: 111-112). Η εν λόγω «κανονιστική στροφή» αποσκοπεί στο να αποτελέσει ανάχωμα στη συντελούμενη «λαϊκίστικη στροφή», η οποία πανευρωπαϊκά παρουσιάζει τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: α) Επιστροφή στην πολιτική πόλωση κι ένα πιο συγκρουσιακό στιλ πολιτικής, β) η επιστροφή σε μια πιο προσωποπαγή πολιτική, όπου οι πολιτικοί ηγέτες παίζουν υπέρμετρο ρόλο και οι θεσμοί αντιμετωπίζονται συχνά με δυσπιστία, γ) η διαιρετική τομή Αριστεράς-Δεξιάς αντικαθίστανται από την διαιρετική τομή διεθνισμού-εθνοτοπικισμού και δ) η εχθρότητα απέναντι στον πλουραλισμό (Krastev, 2018: 93).

Αν και η Ε.Ε. δεν έχει διαμορφώσει ακόμη έναν αυτοτελή πυρήνα κυριαρχίας που να απορρέει από μια σαφή συντακτική εξουσία, επιδεικνύει μια νέα δημοκρατική δυναμική. Χρειάζεται όμως περαιτέρω διεύρυνση του πεδίου συμμετοχής των πολιτών, ώστε να αποκτήσει η Ε.Ε. μια αίσθηση δημοκρατικού προορισμού μέσω αξιοκεντρικών πολιτικών πρακτικών (Χρυσόχου, 2009: 20). Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα αυτό που επιβάλλεται είναι η εκκίνηση από την πολιτική και όχι από την οικονομική στρατηγική (Taylor, 2010: 197). Η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν εξαντλείται σε μια απόπειρα να χτιστεί μια οικονομία σε ευρωπαϊκή κλίμακα ώστε οι ευρωπαϊκές χώρες να βελτιώσουν τη θέση τους στον παγκόσμιο ανταγωνισμό. Πρωτίστως αποτελεί ένα ιστορικής σημασίας νομικοπολιτικό πείραμα της γηραιάς ηπείρου να αποδεχτεί και να επεξεργαστεί πολιτικά και κανονιστικά τις ανταγωνιστικές και συμπληρωματικές

³³Κατά τον Rosamond (2006: 257) δεν υπάρχει μια ενιαία κονστροκτιβιστική προσέγγιση, αλλά πολλοί κονστροκτιβισμοί, συμπληρώνοντας (Rosamond, 2006: 259) ότι οι κονστροκτιβιστές κατανοούν τα συμφέροντα και τις ταυτότητες των δρώντων ως στοιχεία ενδογενή της αλληλεπίδρασης και αποτελούν κοινωνικές κατασκευές.)

σχέσεις των κρατών της, με λιγότερο αιματηρό τρόπο σε σύγκριση με το παρελθόν (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 21).

Κλείνοντας την εισαγωγή, παρατίθενται συνοπτικά ο σκοπός της παρούσας μελέτης και οι επιμέρους ερευνητικοί στόχοι, το υλικό και η μέθοδος που χρησιμοποιούνται κατά τη συγγραφή της, τα ερευνητικά ερωτήματα και οι ερευνητικές υποθέσεις. Ειδικότερα:

Σκοπός της μελέτης

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη της σπουδαιότητας της ρεπουμπλικανικής θεωρίας ως αυτοτελούς θεωρίας ευρωπαϊκής ενοποίησης και η αποτύπωσή της ως θεσμικής αρχιτεκτονικής σε επίπεδο Ε.Ε., χρησιμοποιώντας ως θεωρητική βάση το θεωρητικό μοντέλο του Δημήτρη Χρυσόχου για την ευρωπαϊκή *res publica* το οποίο διέπεται από τις αξίες της ελευθερίας, της διαβούλευσης, του κράτους δικαίου, της ανεκτικότητας, της συνδιάθεσης και της πολιτικής αλληλεγγύης (2005: 11-13).

Επιμέρους ερευνητικοί στόχοι είναι οι εξής:

- Η τοποθέτηση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας στο *corpus* θεωριών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ιδίως των πολιτειολογικών, προϊούσας της κανονιστικής στροφής που συντελείται στη μελέτη των ευρωπαϊκών σπουδών (Χρυσόχου, 2005: 99)
- Η ανάδειξη της σημασίας της ρεπουμπλικανικής θεωρίας για την αντιμετώπιση του δημοκρατικού ελλείμματος της Ε.Ε. και της τόνωσης της λεγόμενης κοινωνικής νομιμοποίησής της
- Η διατύπωση μίας ολοκληρωμένης πρότασης εναλλακτικού αφηγήματος για το παρόν και το μέλλον της Ε.Ε. μέσω των βασικών εννοιολογικών πυλώνων της ευρωπαϊκής *res publica*

Υλικό-Μέθοδος

Για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης πραγματοποιείται βιβλιογραφική ανασκόπηση της ελληνικής και της διεθνούς βιβλιογραφίας, ώστε να αποτυπωθεί συνοπτικά η παρούσα κατάσταση της Ένωσης και των εξελίξεων που έχουν μεσολαβήσει σε ιστορικό, πολιτικό, θεσμικό επίπεδο με έμφαση την προηγούμενη δεκαετία, να καταγραφούν οι κυριότερες θεωρίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ιδίως των πολιτειολογικών και το πώς τοποθετείται και αλληλεπιδρά με αυτές η ρεπουμπλικανική θεωρία και τέλος να περιγραφούν οι παράγοντες και να αναλυθούν οι πυλώνες που απαρτίζουν την ευρωπαϊκή *res publica*, ως ένα συνεκτικό σύνολο αξιών που μπορούν να οριοθετήσουν αποφασιστικά το παρόν και το μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας μελέτης συλλέγονται άρθρα και μελέτες από βάσεις δεδομένων όπως π.χ. το Google Scholar και το Elsevier, ενώ το χρονολογικό κριτήριο που ορίστηκε τόσο για τα άρθρα, όσο και για τα βιβλία ήταν τα 17 έτη. Ως λέξεις κλειδιά για τη διεθνή βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται: *republicanism*, *republican theory*, *European integration*, *political constitutionalism*, *European political theory* και όλοι οι πιθανοί τους συνδυασμοί. Για την ελληνική βιβλιογραφία επιλέχθηκε ως επί το πλείστο βιβλία ξένων συγγραφέων που είναι γραμμένα στα ελληνικά ή βιβλία Ελλήνων συγγραφέων που είναι γραμμένα στα Ελληνικά, καθώς και άρθρα-μελέτες που φιλοξενούνται σε συλλογικούς τόμους που αφορούν γενικά το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στις υποσημειώσεις-παραπομπές χρησιμοποιείται και δευτερεύουσα βιβλιογραφία, όπως παραπέμπεται από τις πρωτεύουσες πηγές στις οποίες στηρίχθηκε η εκπόνηση της παρούσας μελέτης και η οποία παρατίθεται στη βιβλιογραφία στο τέλος.

Ερευνητικά ερώτημα/ερευνητικές υποθέσεις

Τα κυριότερα ερευνητικά ερωτήματα με τα οποία καταπιάνεται η παρούσα μελέτη είναι:

- Η μελέτη των θεωριών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μπορούν να δώσουν απαντήσεις για το παρόν και το μέλλον της Ε.Ε.;
- Κατά πόσο η ρεπουμπλικανική θεωρία, ως διακριτό ρεύμα της πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας, έχει απτή εφαρμογή σε επίπεδο Ε.Ε.;

- Η ρεπουμπλικανική θεωρία δύναται, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, να αποτελέσει όχι μόνο τρόπο εναλλακτικής θέασης και ανάγνωσης του φαινομένου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά και προωθητικό βήμα περαιτέρω εξέλιξής της;

Η εξέταση των παραπάνω ερευνητικών ερωτημάτων συνοδεύεται από την διατύπωση των επιμέρους υποθέσεων εργασίας:

- **Υπόθεση Εργασίας 1:** Αναμένεται από την ανάλυση των επιμέρους παραδοχών ότι η κυριαρχία των κρατών να μην μεταλλάσσεται, αλλά δεν καταργείται προς όφελος της Ε.Ε. Αποκρυσταλλώνεται ένα νέο καθεστώς συνδιάθεσης, εντός του οποίου συνυπάρχουν τόσο η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, όσο και η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, με άλλα λόγια τόσο η κρατικότητα, όσο και η πολιτειότητα.
- **Υπόθεση Εργασίας 2:** Η παραπάνω εξέλιξη οδηγεί αναντίρρητα στην εύρεση εκείνων των συνεκτικών αξιών που μπορούν να κρατήσουν την Ε.Ε. ενωμένη. Οι αξίες αυτές αναζητούνται στις θεωρίες του κοσμοπολιτισμού του ρεπουμπλικανισμού και του ευρωπαϊκού συνταγματισμού.
- **Υπόθεση Εργασίας 3:** Τέλος, η ειδικότερη παράθεση του θεωρητικού μοντέλου της ευρωπαϊκής *res publica*, όπως εξειδικεύεται στους επιμέρους πυλώνες, όχι μόνο εμπνέεται από τις θεωρίες του κοσμοπολιτισμού και του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, συμπεριλαμβάνοντας αναπτύξεις γύρω από τον ευρωπαϊκό δήμο και την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, αλλά και επιβεβαιώνεται θεσμικά μέσα από την συμπερίληψη επιμέρους αρχών που ήδη βρίσκονται σε εφαρμογή, όπως οι αρχές του κράτους δικαίου και της αλληλεγγύης (άρθρο 7 και 80 ΣΛΕΕ)³⁴

Με τη μεθοδολογία να προηγείται, έπεται η συνοπτική αναφορά των κεφαλαίων που ακολουθούν. Στο πρώτο μέρος των αποτελεσμάτων, συνοψίζονται στα δύο πρώτα κεφάλαια, αφενός, οι εξελίξεις γύρω φαινόμενο της εθνικής κυριαρχίας παράλληλα και συγκριτικά με το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και οι παραδοχές που προκύπτουν από την αλληλοσυσχέτισή τους. Εξετάζεται επίσης το κατά πόσο συνέβαλαν ή όχι στην επιμέρους διαμόρφωση εννοιών όπως η συνταγματική

³⁴ Για τις ειδικότερες αναπτύξεις σχετικά με τις αρχές του κράτους δικαίου και της αλληλεγγύης στις επιμέρους ενότητες του παρόντος, πρβλε και Β. Σκουρής, (2020: 103-106, 829-831).

ταυτότητα των κρατών μελών και η ιδιότητα του πολίτη. Αφετέρου, γίνεται μία ειδικότερη περιγραφή στις κανονιστικές θεωρίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με ιδιαίτερη έμφαση στις θεωρίες του κοσμοπολιτισμού, του ρεπουμπλικανισμού και του ευρωπαϊκού συνταγματισμού ως θεωρητικό και κανονιστικό πρόπλασμα της συζήτησης που ακολουθεί στο δεύτερο μέρος, των συμπερασμάτων-προτάσεων, όπου εξετάζεται τόσο η πιθανότητα ύπαρξης και αντιμετώπισης αυτού που στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται ως «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και η δυνατότητα ή όχι οικοδόμησης μίας ευρωπαϊκής *res publica*, η οποία έχει αναφορά σε επιμέρους εννοιολογικούς πυλώνες που σχετίζονται με την οικοδόμηση μίας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, εντός του οποίου ενυπάρχει και εκδηλώνεται ο σύνθετος ευρωπαϊκός δήμος, λειτουργώντας μέσα σε ένα καθεστώς πολιτικής συνδιάθεσης, διεπόμενος από θεμελιώδεις αξίες, όπως είναι η αρχή του κράτους δικαίου και υιοθετώντας ένα αίσθημα πολιτικής αλληλεγγύης και συνανήκειν (*caritas rei publicae*) που δεσμεύει σύσσωμη την πολιτική κοινότητα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Κεφάλαιο 1: Η Ε.Ε. μεταξύ του εκκρεμούς εθνικού-υπερεθνικού: Συνταγματική ταυτότητα και ιδιότητα του ευρωπαϊού πολίτη

Η πραγμάτευση του εκκρεμούς μεταξύ εθνικού-υπερεθνικού εμφανίζει στοιχεία ιστορικής συνέχειας και συνέπειας, δίχως η κατάληξή του να φαντάζει προδιαγεγραμμένη. Η ταλάντευση του εκκρεμούς ανάμεσα στο κλασικό δόγμα της κυριαρχίας και της κυριαρχίας ως ποιότητας (Χρυσόχου, 2010β: 38-39)³⁵ σχετίζεται με τους όρους εξωστρεφούς μίμησης ή εσωστρεφούς απόρριψης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πράγματι, υπάρχουν ενδιαφέρουσες αναπτύξεις περί ποιου τύπου κράτους είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση³⁶, ή ποιο πρότυπο οργάνωσης των σχέσεων μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας εκφράζει (Λάβδας, 2010^α: 91-92), όπως και το αν υπάρχει η δυνατότητα ή όχι μετατροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε «ευρωπαϊκό κράτος»³⁷ ή σε «ευρωπαϊκή πολιτεία» (Χρυσόχου, 2010^α: 62-63).

³⁵ Το κλασικό δόγμα της κυριαρχίας αναφέρεται στην αποκλειστική ικανότητα άσκησης εξουσίας επί ορισμένου εδάφους και πληθυσμού. Υποδηλώνει την ικανότητα αυτοπροσδιορισμού μιας πολιτείας: τον αυτόνομο καθορισμό των όρων της συλλογικής συμβίωσης. Η κλασική διαπραγμάτευση της κυριαρχίας συντείνει προς μια άκαμπτη και αδιαμφισβήτητη πρωτογενή εξουσία, η οποία πραγματώνεται μέσω της –άνευ εξωγενών ή ενδογενών περιορισμών- ικανότητας επιβολής της κρατικής βούλησης. Αντίθετα, η κρατική κυριαρχία ως «ποιότητα» εκφράζει ένα σύνολο αρχών, νορμών, συμπεριφορών και συμβολισμών που διαπλάθουν τον ουσιώδη πυρήνα της δημόσιας εξουσίας, καθορίζοντας τους κανόνες συμβίωσης σε έναν νομικά και πολιτικά συντεταγμένο χώρο (Τσιμισιζέλης, Χρυσόχου, 2010: 35). Βλ και Βενιζέλος (2016: 66).

³⁶ Επί παραδείγματι, ο Siedentop διακρίνει τρία κρατικά μοντέλα που ανταγωνίζονται μεταξύ τους για το ποιο θα καταστεί κυρίαρχο μοντέλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα μοντέλα αυτά είναι κατά σειρά: α) το γαλλικό, όπου είναι γραφειοκρατικό και συγκεντρωτικό, με κυρίαρχο στοιχείο την εξουσία· β) το γερμανικό, το οποίο υπό την ομοσπονδιακή του μορφή περιορίζει και αποκεντρώνει την εξουσία, όπου το κυρίαρχο στοιχείο είναι η νομιμοποιημένη εξουσία· και γ) το βρετανικό μοντέλο, το οποίο είναι εθιμικό και συναινετικό με κυρίαρχα στοιχεία την κοινή λογική και τη συνήθεια (Siedentop, 2002: 132-133). Από την πλευρά του ο James Carroaso εξετάζει την εφαρμογή τριών ιδεοτύπων του κράτους στην εμπειρία της Ε.Ε. και καταλήγει ότι, από τις βεστφαλιανές, ρυθμιστικές και μετα-νεωτερικές εκδοχές του, καθεμία φωτίζει συγκεκριμένες ιδιότητες του συστήματος της Ε.Ε. Η μορφή του βεστφαλιανού κράτους είναι η συμβατική εικόνα του εδαφικού κράτους, ασφαλούς χάρη στο μονοπώλιο των μέσων βίας. Το υπόδειγμα του ρυθμιστικού κράτους προσφέρει τη δυνατότητα πιο διαφορετικών προτύπων πολιτικής αρχής, με –στην καλύτερη περίπτωση- μια χαλαρή σχέση με τις συμβατικές αντιλήψεις της δημοκρατίας, ενώ τέλος το μετα-νεωτερικό υπόδειγμα εντοπίζει την αδυναμία των κεντρικών θεσμών της Ε.Ε., καθώς και τη σημαντική αποκέντρωση της εξουσίας (Rosamond, 2006: 231). Πρβλε επίσης και Χρυσόχου, Τσιμισιζέλης, κ.α., (2009: 25-26) με την εκεί παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

³⁷ Ο Bellamy (2016: 191-193) περιγράφει ως καθοριστικά χαρακτηριστικά της κυριαρχίας την τελικότητα, την υπεροχή και την περιεκτικότητα, ενώ συσχετίζει την κυριαρχία με το κυρίαρχο κράτος,

Οι αναπτύξεις αυτές σχετίζονται με την «αρχαϊκή αντιπαράθεση» μεταξύ δύο κυρίαρχων θεωριών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, του νέο-λειτουργισμού και του διακυβερνητισμού (Μαρής, 2019: 329-330), οι οποίοι προέβαλαν το δίλημμα της Ε.Ε. ως διακυβερνητικού οργανισμού ή υπερεθνικού κράτους, προσπαθώντας να απαντήσουν στο ερώτημα «ποιος κυβερνά;» (Χατζηστάυρου, 2018: 3). Παρ' όλα αυτά η «κονταρομαχία» μεταξύ νεολειτουργισμού και διακυβερνητισμού³⁸ δεν θέτει όλα τα πιθανά ζητήματα σχετικά με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και δεν είναι σε θέση να συλλάβουν την πλήρη πολυπλοκότητα και το δυναμισμό της αναδύμενης ευρωπαϊκής (Rosamond, 2006: 156-157).

Εντούτοις, αυτή η συζήτηση, σε όλο το βάθος της ιστορικής της έκτασης, μονοπώλησε επανειλημμένα στο παρελθόν, ιδίως μέσω του διλήμματος «διεύρυνση ή εμβάθυνση» ή «περισσότερη ή λιγότερη Ευρώπη (Πασσάς, 2008: 330). Αφενός, διεύρυνση και εμβάθυνση συμπλέκονται σε μια διαλεκτική ενότητα, συνθέτοντας τη νέα ποιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Παπαδημητρίου, 2004: 127). Αφετέρου, το ερώτημα περί ποσότητας της ευρωπαϊκής ενοποίησης έχει υποκατασταθεί από το ερώτημα περί ποιότητας (Πασσάς, 2008: 333). Το πραγματικό ερώτημα συνεπώς σήμερα δεν είναι το «περισσότερη ή λιγότερη Ευρώπη», αλλά τι είδους Ευρώπη πρέπει να οικοδομηθεί (Τσούκαλης, 2016: 300-301).

Ο διάλογος αυτός οφείλει να κάνει το απαραίτητο εκείνο βήμα πέρα της παραδοσιακής κριτικής περί συσσώρευσης της εξουσίας στις «Βρυξέλλες» (Siedentop, 2002: 131-132, 149) και να επικεντρωθεί στο εξής ερώτημα: αν θα παραμείνει το status

το οποίο περιλαμβάνει τα εξής τέσσερα στοιχεία: α) εδαφικό προσδιορισμό, β) πολίτευμα με δικό του σύστημα διακυβέρνησης, γ) τον κυρίαρχο, που αποτελεί το ανώτατο και αποφασιστικό όργανο του πολιτεύματος και δ) τον λαό. Από την πλευρά της η Κανελλοπούλου-Μαλούχου (2012: 220-235) αναλύει εξαντλητικά το κατά πόσο τα παραπάνω στοιχεία της κρατικότητας (λαός, χώρα, κυριαρχία, πρωτογενή εξουσία) εμφανίζονται ή όχι στον υποστασιακό πυρήνα της Ε.Ε. Ομοίως και ο Βενιζέλος (2016: 172-174).

³⁸ Κυριότερος αντίπαλος της νέο-λειτουργικής θεωρίας είναι ο διακυβερνητισμός, απόρροια του εν εξελίξει σχίσματος στη βιβλιογραφία της θεωρίας της ολοκλήρωσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, συνιστώντας επί της ουσίας τις δύο κυριότερες εναλλακτικές της σύγχρονης διακυβέρνησης (Παπάζογλου, 2009: 30). Με όρους προσδιορισμού των βασικών δρώντων, οι οπαδοί της διακυβερνητικής θεωρίας τονίζουν τον κεντρικό ρόλο των μελών της εθνικής εκτελεστικής εξουσίας, ενώ οι νέο-λειτουργιστές των υπερεθνικών θεσμών, όπως η Επιτροπή, καθώς και εθνικών και διεθνικών ομάδων συμφερόντων. Ο νεολειτουργισμός συνιστά μια θεωρία αλλαγής και μετασχηματισμού, ενώ οι οπαδοί της διακυβερνητικής θεωρίας τονίζουν την κανονικότητα στη διεθνή πολιτική, αν και υπό νέες συνθήκες (Rosamond, 2006: 3-4).

quo της οικονομικά ενοποιημένης Ευρώπης ή αν θα γίνει το βήμα προς μία «ευρωπαϊκή δημοκρατία» (Habermas, 2003: 86; Χαραλάμπης, 2012: 270)³⁹.

Αφετηριακά, η ερμηνευτική προτεραιότητα αφορά την προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης βάσει της υπερεθνικότητας⁴⁰, όχι με όρους κατίσχυσης του υπερεθνικού έναντι του εθνικού και άρσης τυχόν αντιστάσεων που δύναται να εμφανίζει το τελευταίο (Φερού, 2006: 40-41), αλλά με όρους «αμφίδρομης ευρωπαϊκοποίησης» (Τσάτσος, 2007^α: 83) και ολιστικής κατανόησης ενός φαινομένου που εμφανίζει πολλά ιδιόμορφα στοιχεία. Το μεγαλύτερο επίτευγμα κατά Taylor της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ήταν η αμφισβήτηση μεν του εθνικού κράτους, χωρίς ωστόσο να επιζητείται η κατάργησή του (Taylor, 2010: 50). Η σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση έχει στοιχεία τόσο από τη γνώριμη κρατική οργάνωση, αφού το ενωσιακό οικοδόμημα είναι δημιούργημα του κράτους (Πασσάς, 2012: 23), όσο και από τους διεθνείς οργανισμούς, επιχειρώντας, ωστόσο, να συνθέσει ένα νέο υπόδειγμα διακυβέρνησης (Λάβδας, 2010β: 87).

Επιπρόσθετα, καθεμία προσέγγιση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ούτε ως σταυροδρόμι, ούτε ως δίλημμα, ούτε ως αντίφαση (Τσάτσος, 2007^α: 120). Η σημερινή Ε.Ε., από το κοινό νόμισμα μέχρι την πολιτική για τον πολιτισμό και από την πολιτική ανταγωνισμού μέχρι τα πεδία της κοινής εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας, συγκροτεί ένα μόρφωμα σύνθετο, πρωτότυπο ιστορικά, αλλά και κάπως απόμακρο, αν όχι παράξενο για τον μέσο πολίτη (Λάβδας, 2004: 41).

Η ίδια η πολιτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αποτελεί ολοένα και περισσότερο μια συνεχή πηγή αμφισβήτησης και απογοήτευσης, με πολλά αναπάντητα διλήμματα όπως: α) πώς να ισορροπήσει η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) ανάμεσα στην απαίτηση για εθνική κυριαρχία και τη συγκέντρωση εξουσιών σε υπερεθνικό επίπεδο; Β) πώς να στραφεί από τον διαχειριστικό τρόπο λειτουργίας προς μεγαλύτερη

³⁹ Ο Βενιζέλος υποστηρίζει ότι η ευρωπαϊκή δημοκρατία «είναι συνώνυμη της φιλελεύθερης δημοκρατίας, της συνταγματικής δημοκρατίας και της δυτικής δημοκρατίας» και την ορίζει ως τη «σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία που μαζί με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τις εγγυήσεις του κράτους δικαίου είναι το θεσμικό και ιστορικό κερτημένο της νεωτερικότητας» (Βενιζέλος, 2018: 37).

⁴⁰ Για τον Nugent, (2010: 583), η υπερεθνικότητα (supranationality, supranationalism) αναφέρεται στη συνεργασία μεταξύ των κρατών κατά τρόπο που αυτά δεν διατηρούν πλήρη έλεγχο επί των εξελίξεων. Αυτό σημαίνει ότι τα κράτη ενδέχεται να υποχρεωθούν να πράξουν κάποια πράγματα παρά τις διαφορετικές προτιμήσεις και επιθυμίες τους, επειδή δεν έχουν τη δύναμη να εμποδίσουν τη λήψη αποφάσεων. Έτσι, η υπερεθνικότητα μεταφέρει τις διακρατικές σχέσεις πέρα από τη συνεργασία, στην ολοκλήρωση, και συνεπάγεται την απώλεια μέρους της κυριαρχίας.

συμμετοχή πολιτών; Γ) πώς να διατηρήσουν τα κράτη-μέλη την εθνική τους ταυτότητα εφαρμόζοντας ταυτόχρονα πολιτικές ανοικτών συνόρων στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς; (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 11)

Τα παραπάνω διλήμματα-ερωτήματα μπορούν να απαντηθούν μέσω μιας ολιστικής κατανόησης, που υπερβαίνει την μονοθεματική τοποθέτηση, η οποία ενίοτε αντικατοπτρίζει «εθνικές προβολές» (Siedentop, 2002: 181) μεταξύ του ενός ή του άλλου πόλου. Αυτό καθιστά απαραίτητη τη διατύπωση ορισμένων παραδοχών, ως πρόκριμα για τη μετέπειτα ειδικότερη πραγμάτευση της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και της ιδιότητας του πολίτη. Οι παραδοχές αυτές είναι οι εξής:

- Η ένταξη στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αποτελεί απόρροια μίας δύσκολης και απολύτως συνειδητής απόφασης από την πλευρά ενός κράτους, αλλά και αποτέλεσμα μίας κοπιώδους και μακρόχρονης πορείας προσαρμογής. Η δε παραμονή του εντός του ενωσιακού συστήματος απαιτεί θυσίες και υποχρεώσεις όσον αφορά τη μεταφορά νομοθεσίας, την υπαγωγή σε υπερεθνικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων και την καλόπιστη συνεργασία με κράτη μέλη που μπορεί να είναι εντελώς διαφορετικά όσον αφορά την πολιτική και νομική παράδοση. Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση απαιτεί κυρίως μία εκ βάθρων αλλαγή στην ίδια την ύπαρξη και τον αυτοπροσδιορισμό ενός κράτους μέλους της, στον τρόπο δηλαδή που το ίδιο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, και μία μεταβίβαση σε ένα υπερεθνικό μόρφωμα αρμοδιοτήτων όλου του κρατικού φάσματος, ήτοι νομοθετικών, εκτελεστικών και δικαστικών (Περάκης, 2019: 137).
- Κανένα κράτος δεν μπορεί να ανήκει στην Ευρωπαϊκή Ένωση εφόσον δεν είναι δημοκρατικό (Siedentop, 2002: 71). Η Ευρώπη είναι αφοσιωμένη στη δημοκρατία, στο κράτος δικαίου και τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα (Siedentop, 2002: 158). Η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση πρέπει να οικοδομηθεί πάνω στις αρχές και τις αξίες της δημοκρατίας. Η αναζωογόνηση της δημοκρατίας αποτελεί ύψιστη προτεραιότητα, διότι μόνο έτσι οι λαοί της Ένωσης αναδεικνύονται ως οι πραγματικοί πρωταγωνιστές της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης (Παπαδημητρίου, 2004: 150) και αντιμετωπίζουν τυχόν απειλές (Τσούκαλης, 2016: 288). Όλες οι παραπάνω αξιώσεις αποτυπώνονται στον δημοκρατικό βίο της Ένωσης, ο οποίος κατοχυρώνεται στα άρθρα 9, 10 παρ.

3 και 4, 11, 12, 17 παρ. 7 της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 276-277)⁴¹.

- Η κυριαρχία των κρατών μελών εκχωρείται στην Ε.Ε μέσω της αρχής της δοτής αρμοδιότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η εκχωρημένη κυριαρχία υπόκειται σε συνδιαχείριση από ενωσιακά όργανα (Τσάτσος, 2007^α: 109). Η διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δημιούργησε ένα νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο το έθνος-κράτος μετεξελίχθηκε σε κράτος-μέλος και, παράλληλα, μέσα σε αυτό το ίδιο πλαίσιο, η έννοια της εθνικής κυριαρχίας απέκτησε νέα σημασία και νέο περιεχόμενο (Μαρής, 2019: 319). Συνεπώς, η ικανότητα του κράτους να καθορίζει το εύρος και τα όρια της αρμοδιότητάς του –να θεμελιώνει αυτόνομα τους όρους της κυριαρχικής του υπόστασης-παραμένει ενεργή (Χρυσόχου, 2010β: 51). Οι αρμοδιότητες της Ένωσης ήταν συνεπώς πάντοτε, και εξακολουθούν να είναι, δοτές και όχι πρωτογενείς, ανεξάρτητα από την κατηγορία στην οποία υπάγονται (αποκλειστικές, συντρέχουσες ή υποστηρικτικές) σύμφωνα με την τυπολογία αρμοδιοτήτων της Ένωσης στο παρόν στάδιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης⁴² - μετά, δηλαδή, από την αποτυχία της προσπάθειας για την υιοθέτηση της συνθήκης για το ευρωπαϊκό σύνταγμα και την υιοθέτηση, αντ' αυτής, της λεγόμενης μεταρρυθμιστικής συνθήκης της Λισαβόνας (Βενιζέλος, 2016: 17).
- Το φαινόμενο της κυριαρχίας έχει υποστεί σημαντικές μεταλλάξεις και ανανοηματοδοτήσεις (Τσάτσος, 2007^α: 106-107), από την παραδοσιακή

⁴¹ Για μία ειδικότερη παράθεση των άρθρων αυτών πρβλε (Σκουρής, 2020: 113 επ.)

⁴² Άρθρα 4-5 ΣΕΕ και 2-6 ΣΛΕΕ

κρατοκεντρική⁴³ σε μια περισσότερο «μετα-κρατοκεντρική» προσέγγιση⁴⁴, αυτή της συνδιάθεσης, η οποία πλέον δύναται να ερμηνευτεί περισσότερο ως ένα δικαίωμα συμμετοχής στη συνάσκηση θεμελιωδών εξουσιών, προσδίδοντας στην κυριαρχία τη δική της συνεργατική δυναμική (Χρυσόχοου, 2004: 121-122, Χρυσόχοου, 2008: 32). Όσο πρώιμο κι αν είναι να ανακηρύξει κανείς το τέλος της κρατικής κυριαρχίας, άλλο τόσο επιτακτικό είναι να αντλήσει συμπεράσματα γύρω από τις προσαρμογές της στα νέα δεδομένα, μέσα από τις διαλεκτικές εντάσεις που ενθέτει ο άδηλος χαρακτήρας της (Χρυσόχοου, 2008: 192). Η άδηλη ποιότητα που με συνέπεια χαρακτηρίζει τη μεταβλητή οντολογία της, η ικανότητά της να μεταλλάσσεται δίχως να εξαφανίζεται, αποτελεί απόδειξη ότι η κρατική κυριαρχία θα συνεχίσει να επηρεάζει το μέλλον της διεθνούς συμβίωσης ανεξάρτητα από την έκβαση των μεταβάσεών της (Χρυσόχοου, 2010: 87).

- Η Ε.Ε. κινείται ανάμεσα σε έναν κόσμο που εξασθενεί δίχως να εξαφανίζεται, αυτόν του εθνικού κράτους, και έναν κόσμο που δειλά αλλά σταθερά ανατέλλει, αυτόν της μετακρατικής διακυβέρνησης (Χρυσόχοου, 2007: 119, Χρυσόχοου,

⁴³ Ως «κρατοκεντρισμός» νοείται μια κατάσταση υπεροχής των κρατών στις διεθνείς σχέσεις: η πρωταγωνιστική τους θέση στις δομές και τις λειτουργίες του διεθνούς συστήματος. Αυτή η έννοια δεν απορρέει από ένα ενιαίο σώμα θεωρίας, αλλά κινείται, ως εκκρεμές, από την κλασική ρεαλιστική θεώρηση των διεθνών σχέσεων ως φύσει συγκρουσιακών, σε μια κανονιστική οπτική που εκλαμβάνει τους διεθνείς θεσμούς ως δομές συνάσκησής ακόμη και κυριαρχικών εξουσιών (Χρυσόχοου, 2010β: 64). Οι κρατοκεντρικές προσεγγίσεις υιοθετούν την ωφελιμιστική λογική των κυρίαρχων και ανταγωνιστικών κρατών, η οποία τα οδηγεί στο να επιδιώκουν την μεγιστοποίηση του εθνικού συμφέροντός τους χρησιμοποιώντας τους θεσμούς ως διευκολυντές (Χατζησταύρου, 2018: 32). Στις κρατοκεντρικές προσεγγίσεις συμπεριλαμβάνονται οι θεωρίες της συνομοσπονδίας, των διεθνών καθεστώτων, της αλληλεξάρτησης και των συστημάτων ομονοίας (Χρυσόχοου, 2006: 67). Συνοπτικά, αυτές οι θεωρίες έχουν ως εξής: Η θεωρία των διεθνών καθεστώτων προσθέτει στη συζήτηση το ερώτημα αν, και με ποιον τρόπο, οι διεθνείς θεσμοί επηρεάζουν τις διαδικασίες της διεθνούς διακυβέρνησης (Χρυσόχοου, 2006: 84-93, Χρυσόχοου, 2010: 89-97, Χρυσόχοου, 2015: 138-148). Η σχολή της αλληλεξάρτησης (Χρυσόχοου, 2006: 93-101), από την άλλη πλευρά, απεικονίζει ένα δυναμικό σύστημα αλληλοσύνδεσης -λειτουργικής και δομικής- κυρίως μεταξύ οικονομιών και κοινωνιών, το οποίο καθορίζει το ρυθμό και την ένταση της ενοποίησης. Η προσέγγιση των συστημάτων ομόνοιας (Χρυσόχοου, 2006: 101-109) επιχείρησε με τη σειρά της να φωτίσει την πραγματική υπόσταση των σύγχρονων μορφών της διεθνούς ενοποίησης, υπερβαίνοντας όμως τις προκαταλήψεις των παραδοσιακών θεωριών και διερευνώντας τις δυνατότητες ανάδυσης ενός πλαισίου ουσιαστικής συναίνεσης, όχι μόνο ανάμεσα στα κράτη, αλλά κυρίως μεταξύ αυτών και των επιμέρους κοινωνιών (Χρυσόχοου, 2006: 68). Για περαιτέρω αναπτύξεις αναφορικά με τις θεωρίες των διεθνών καθεστώτων, των συστημάτων ομονοίας και την αλληλεξάρτηση πρβλ. Χρυσόχοου, (2008: 82-98, Χρυσόχοου, 2010β: 89-97, Nugent, 2010: 591-593) καθώς και Χρυσόχοου, (2015: 138-163).

⁴⁴ Για τον Χρυσόχοου, 2007: 25-26), η μετα-κρατοκεντρική προσέγγιση δεν αποτελεί άλλη μια φιλόδοξη θεωρία της διεθνούς πολιτικής, αλλά μια αξίωση για έναν άλλον τρόπο θέασης και κατανόησης των διεθνών φαινομένων, και ιδιαίτερα εκείνων των μετασχηματιστικών ιδιοτήτων της διεθνούς ζωής που αποδίδουν νέο περιεχόμενο σε γενικές έννοιες της πολιτικής όπως η κυριαρχία, η αυτονομία, η αυτοκυβέρνηση, η ανεξαρτησία, η ελευθερία κ.α.

2008: 36-37). Τα κράτη που συμμετέχουν στην Ένωση διατηρούν την κυριαρχία τους, υπό την έννοια της άμεσης υπαγωγής τους στο διεθνές δίκαιο (Στεφάνου, 2020; 13). Μεταβαίνουν όμως από την κυριαρχία στη συναρχία, σηματοδοτώντας μία νέα εποχή στη μελέτη της διεθνούς οργάνωσης (Χρυσόχοου, 2008: 190). Εντούτοις αυτός ο μετασχηματισμός της κυριαρχίας δεν είναι σίγουρο ότι μπορεί να οδηγήσει σε έναν δημόσιο ευρωπαϊκό χώρο, ελεύθερο από ηγεμονικά, απολυταρχικά και εθνοκρατικά στοιχεία. Ακόμη περισσότερο δεν είναι βέβαιο ότι θα δημιουργηθεί ένα κέντρο μέσα από το οποίο θα ασκείται αυτή η κυριαρχία συλλογικά και το οποίο θα νομιμοποιεί τις αποφάσεις, τις ενέργειες και τις πράξεις που θα προκύψουν από αυτήν (Μαρής, 2019: 333).

- Η Ευρωπαϊκή Ένωση εκφράζει το τέλος μιας εποχής, κατά την οποία οι κυρίαρχες πολιτείες μπορούσαν στεγανά μόνες τους να ανταποκρίνονται στην ιστορική τους αποστολή, δηλαδή στην εξασφάλιση των όρων διατήρησης και στην ικανοποίηση των θεμελιωδών αναγκών μιας κοινωνίας. Αυτή η ιστορική βάση έχει πια κλονιστεί. Η εξέλιξη στην οικονομία, την επικοινωνία, την τεχνολογία, την ένοπλη άμυνα, την προστασία του περιβάλλοντος, οδήγησε στη διεθνοποίηση των προϋποθέσεων επιβίωσης και διαβίωσης των ανθρώπων. Η θεσμική έκφραση αυτής της εξέλιξης υπήρξε και είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση (Τσάτσος, 2007^α: 78-79).. Η παραγωγή πολιτικής και δικαίου υπερβαίνουν το εθνικό κράτος, επιμερίζονται σε περισσότερους φορείς, κρατικούς, διακρατικούς, υπερκρατικούς, ενδοκρατικούς, ιδιωτικούς, διεθνείς, περιφερειακούς, υπερεθνικούς οργανισμούς, πολυεθνικές εταιρίες, μη κυβερνητικές οργανώσεις, διεθνικά δίκτυα, διεθνείς συνδικαλιστικές οργανώσεις κλπ. με αποτέλεσμα η εδαφικότητα της κρατικής εξουσίας να διασπάται πλέον σήμερα υπέρ μιας λειτουργικής προσέγγισης (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 225). Πέραν των όποιων εννοιοθετικών προκείμενων, ενίοτε δε «μετεωρισμών», η κυριαρχία ισορροπεί μεταξύ οικουμενικότητας και εδαφικότητας, με σταθερή την κρατική εμπλοκή σε συλλογικά συνεργατικά συστήματα, που πλέον συγκαθορίζουν τις συντεταγμένες της οργανωμένης διεθνούς συμβίωσης (Χρυσόχοου, 2020α: 109).

- Δεν είναι ούτε δυνατό ούτε επιθυμητό να ισοπεδωθούν οι εθνικές ταυτότητες των κρατών μελών και να συγχωνευθούν σε ένα «ευρωπαϊκό έθνος» (Habermas, 2003: 140-141) ή σε ένα «υπέρ-έθνος» (Φερού, 2006: 80). Η Ένωση δεν μπορεί να αποκοπεί από τις επιμέρους ταυτότητες που τη συναποτελούν (Λάβδας & Χρυσόχου, 2004: 22), αφού η συνταγματική της ταυτότητα εξαρτάται σημαντικά από τις συστατικές πολιτείες (Χρυσόχου, 2004: 123). Η Ε.Ε. αποτελεί περισσότερο έναν «υπερεθνικό δημοκρατικό πειραματισμό», όπου τα μεμονωμένα κράτη δεν υποχρεούνται να εγκαταλείψουν τα ουσιώδη συνταγματικά στοιχεία τους που έχουν ρίζες στις επιμέρους ιστορίες τους· εξακολουθούν να συμμετέχουν σε μία συζήτηση σχετικά με τον τρόπο κατά τον οποίο άλλες χώρες ή ενδεχομένως ολόκληρες ομάδες χωρών, αντιμετωπίζουν ορισμένα ουσιώδη συνταγματικά στοιχεία διαφορετικά (Muller, 2012: 225-226). Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναμετράται σήμερα με τις διαλεκτικές εντάσεις ενός διττού εγχειρήματος: την εξελικτική της συγκρότηση σε πολιτεία, που θα εγγυάται την συντεταγμένη συμβίωση των μελών της, και τη διασφάλιση του σεβασμού των συστατικών ταυτοτήτων και δημόσιων πολιτισμών (Τσινισιζέλης και Χρυσόχου, 2016:69, Τσούκαλης, 2016: 22)
- Αν και η συζήτηση σχετικά με την εθνική κυριαρχία, με την κλασσική έννοια του όρου, δεν έχει πλέον ιδιαίτερη σημασία (Nugent, 2010: 586), εντούτοις δεν έχει (ακόμη) αντικατασταθεί από ένα «μεταεθνικό» ή «μετα-κυριαρχικό»⁴⁵ πολιτικό κέντρο ή ένα υπερκρατικό συνταγματικό μόρφωμα (Γιαννακόπουλος, 2013: 311) στο πλαίσιο μιας υπερκρατικής τάξης (Λάβδας & Χρυσόχου, 2004: 18). Το ενωσιακό πολιτικό σύστημα επιφυλάσσει κεντρική θέση στο κράτος, που είναι φορέας και υποκείμενο της ενοποιητικής διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αφού το κράτος έχει βαθιές ρίζες στην Ευρώπη (Τσούκαλης, 2016: 82). Φορέας διότι το κράτος αφενός μετέχει στην άσκηση της ενωσιακής εξουσίας και στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και, αφετέρου, διότι η

⁴⁵ Ο Muller (2012: 215-223) αναφέρει τρία στοιχεία σκεπτικισμού πάνω στην «μετα-κυριαρχική» ανάγνωση της Ε.Ε.: Πρώτον, μία συνολική ηθική ανάγνωση του ευρωπαϊκού συντάγματος δεν μπορεί άμεσα να εφαρμοστεί σε μεμονωμένους πολίτες· Δεύτερον, το αμφίβολο ελκυστικό ιδεώδες της αμοιβαίας αναγνώρισης και της πανηγυρικής διακήρυξης της διαφοράς απαιτεί κάποια αποσαφήνιση και εξειδίκευση· Τρίτον και όσο αφορά το κατά πόσο ο συνταγματισμός της Ε.Ε. θα έπρεπε να αποτελεί μία συνεχόμενη διαβούλευση ή ενδεχομένως μία αέναη διαδικασία, η αποτυχία, όπως π.χ. επί της απόρριψης της Συνταγματικής Συνθήκης, αποτελεί ένα πρελούδιο για την προαγωγή της συμπερίληψης, για την ακρόαση περισσότερων φωνών ή για την ακρόαση των ίδιων φωνών ξανά με ένα διαφορετικό βαθμό προσοχής.

οποιαδήποτε μεταρρύθμισή της προϋποθέτει την προσφυγή στην εγκύρως εκπεφρασμένη κρατική βούληση, όπως στην περίπτωση αναθεώρησης των Συνθηκών (Πασσάς, 2012: 26). Οι μετα-κυριαρχικοί επομένως βλέπουν την κρατική κυριαρχία ως πρακτικά και κανονιστικά αστήρικτη σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο, αλλά θεωρούν ότι ο εκτοπισμός της κυριαρχίας προς μια ομοσπονδιακή ΕΕ ή ακόμα και μια παγκόσμια πολιτεία είναι εξίσου αδύνατο (Bellamy, 2016: 206). Αναδύεται μία νέα διαλεκτική ενότητα της κυριαρχίας, η οποία συμβολίζει την ανοιχτή τροπή, τη διαλεκτική σχέση μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής κυριαρχίας (Τασόπουλος, 2011: 186).

Οι παραπάνω παραδοχές δεν είναι αποκλειστικές, ούτε στατικές. Αντίθετα, είναι επιβοηθητικές όχι μόνο στην προσπάθεια κατανόησης των κυριότερων «ταλαντεύσεων» του εκκρεμούς ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό, αλλά και απεγκλωβισμού από έναν διάλογο που απασχόλησε και απασχολεί τη θεωρία. Οι παραπάνω εξελίξεις είναι άδηλο κατά πόσο είναι ανεπίστρεπτες, όπως εξίσου άδηλη είναι η κατάληξη της ταλάντευσης του εκκρεμούς. Ωστόσο επιβάλλεται η μετατόπιση του κέντρου βάρους: από την συζήτηση για το αν μπορεί να σωθεί ή να εξαλειφθεί η «κρατικότητα» με όρους επικράτησης στο κατά πόσο μπορούν να συνυπάρχουν δύο ειδικότερες πτυχές της, αυτές της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας και της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη με όρους διαλεκτικής συναρμογής σε επίπεδο αξιών. Αμφότερες οι έννοιες, όπως αναλύεται στις παρακάτω ενότητες, δεν είναι μονόπλευρες, είτε προς την κατεύθυνση της «εθνικότητας» (βλ. συνταγματική ταυτότητα), είτε προς την κατεύθυνση της «ευρωπαϊκότητας» (βλ. ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη). Διαμορφώνονται αμφίπλευρα και ταυτόχρονα τόσο από το εθνικό, όσο και από το υπερεθνικό, αποτελώντας μία πολύμορφη εννοιολογική ενότητα ή διαφορετικά μία θεωρητική πολλαπλότητα, αντιπροσωπευτική των πολλαπλών επιπέδων ανάγνωσης και ανάλυσης που εμπερικλείει στον πυρήνα του το ευρωπαϊκό εγχείρημα. Κατά αυτό το τρόπο προσεγγίζεται συνολικά το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης όχι με όρους σύγκρουσης, αλλά με όρους κοινής συνύπαρξης, συνθήκης απαραίτητης για την πρόληψη και κατανόηση των εξελίξεων που σχετίζονται με αυτό και την αναγκαιότητα εύρεσης και διαμόρφωσης μίας «νέας ποιότητας» για την Ε.Ε.

1.1. Συνταγματική Ταυτότητα Κρατών μελών

Όταν η ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ της έννομης τάξης της Ένωσης και των εννόμων τάξεων των κρατών μελών έδειξε τάσεις υπέρβασης της συγκρουσιακής λογικής περί της εκατέρωθεν υπεροχής, αναδείχθηκε ακόμη περισσότερο το αίτημα διαφύλαξης της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών⁴⁶, τμήμα της οποίας είναι και η συνταγματική τους ταυτότητα. (Γιαννακόπουλος, 2013: 360)⁴⁷. Γι αυτό και η συζήτηση περί συνταγματικής ταυτότητας κρίνεται απαραίτητη, αφού ο τυχόν μετασχηματισμός της Ε.Ε. σε διακριτή συνταγματική τάξη δεν μπορεί να γίνει ερήμην των συνταγματικών τάξεων που υπάρχουν στο επίπεδο των κρατών μελών (Παπαστυλιανός, 2008: 6). Το διακύβευμα της συγκρότησης και νοηματοδότησης μιας «ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας με την έννοια ενός αξιακού υποβάθρου της Ένωσης και της έννομης τάξης που συγκροτεί, είναι εξόχως σημαντικό για την τροπή που θα πάρει το ενωσιακό εγχείρημα (Μεταξάς, 2016: 330-331).

Η συζήτηση για το περιεχόμενο και η λειτουργία της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας πρέπει να φέρει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος δύο κομβικές θεματικές: α) τη διερεύνηση του κατά πόσο υφίσταται τους αδιαπέραστος πυρήνας τους πολιτικής και του κράτους εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης που οριοθετεί και κατοχυρώνει το πλαίσιο της ύπαρξης, δράσης και κανονιστικής του αρμοδιότητας στον ευρωπαϊκό δημόσιο χώρο έναντι της οικονομίας και των αγορών και β) αντικείμενο διερεύνησης πρέπει τους να είναι οι τρόποι ανάδειξης, οι μηχανισμοί και οι προϋποθέσεις συγκρότησης τους κανονιστικά κατοχυρωμένου αξιακού πυρήνα της Ένωσης, με την έμφαση να δίδεται όχι τόσο στον προκαθορισμό τους συγκεκριμένου, προφανώς ιστορικά εξελίξιμου και δημοκρατικά νομιμοποιημένου, περιεχομένου της αξιακής τάξης, αλλά, καταρχάς με την έννοια της αδιαπραγμάτευτης ύπαρξης και κυρίως της αποδοχής, της κανονιστικής ισχύος και δεσμευτικότητας τους τέτοιου

⁴⁶ Η εθνική ταυτότητα περιλαμβάνει τις εξής συνιστώσες: α) αρμοδιότητες οργάνωσης της κρατικής δομής που εκφεύγουν των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, καλύπτονται δε από την αρχή της θεσμικής αυτονομίας, β) κοινές αξίες των κρατών μελών, όπως αυτές αποτυπώνονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ. Εξάλλου η ένταξη των αρχών αυτών στην εθνική ταυτότητα είναι προϋπόθεση προσχώρησης στην Ένωση, γ) ιδιαιτερότητες κάθε κρατικής οντότητας, όπως η γλώσσα και δ) θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και αξίες, όπως η αρχή της κοσμικότητας του Γαλλικού Συντάγματος ή το άρθρο 79 παρ. 3 του Γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου, το οποίο ορίζει ότι: «δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του παρόντος Θεμελιώδους Νόμου η οποία θίγει τη διάρθρωση της Ομοσπονδίας σε ομόσπονδα κράτη, τη θεμελιώδη αρχή της συμπράξεως των ομόσπονδων κρατών στο πλαίσιο της νομοθεσίας ή τις θεμελιώδεις αρχές που διατυπώνονται στα άρθρα 1 και 20» (Πρεβεδούρου, 2016: 71).

⁴⁷ Για τις σχέσεις συνταγματικής και εθνικής ταυτότητας πρβλ. (Πρεβεδούρου σε Σκουρή, 2020: 62).

δυναμικού αξιακού πυρήνα γύρω από τον οποίο συγκροτείται ένα διακριτό ευρωπαϊκό πρότυπο στην εποχή τους μεταμοντέρνας παγκοσμιοποίησης (Μεταξάς, 2014: 41-42).

Η «συνταγματική ταυτότητα» δεν αποτελεί απλά την έκφραση κάποιων αρχών· υποστηρίζεται από ένα συνεκτικό πλέγμα σημασιών που συνιστά το κυρίαρχο ερμηνευτικό παράδειγμα ως προς την ερμηνεία των αρχών αυτών. Για την ύπαρξη της «συνταγματικής ταυτότητας» απαιτείται ένα συγκεκριμένο ερμηνευτικό παράδειγμα που προσδίδει συνοχή στην ερμηνεία των αρχών που εμπεριέχονται στο σύνταγμα. Η συνταγματική ταυτότητα δεν αφορά μόνο τα οργανωτικά συνταγματικά χαρακτηριστικά μιας πολιτείας αλλά και στάσεις ανθρωπολογικού και γνωσιοθεωρητικού χαρακτήρα που εκ πρώτης άποψης είναι ξένα προς το Σύνταγμα, εξηγούν όμως τα διαφορετικά ερμηνευτικά παραδείγματα που αναπτύσσονται στο πλαίσιο πολιτικών κοινοτήτων που σέβονται την ίδια δέσμη αρχών και δικαιοκρατικών εγγυήσεων (Παπαστυλιανός, 2008: 70)⁴⁸.

Η συνταγματική ταυτότητα επιτρέπει στους πολίτες να θεωρούν τους εαυτούς τους ως μέλη μιας συνταγματικής τάξης, ακόμη και εάν διαφωνούν σχετικά με το περιεχόμενο των κανόνων της τάξης αυτής. Η ταυτότητα αυτή βασίζεται στην διασφάλιση ενός πλέγματος δικαιωμάτων που επιτρέπουν στους φορείς τους να συμμετέχουν στις κοινές δράσεις που συγκροτούν μια δημόσια σφαίρα. Δεν είναι μια «οικουμενική» ταυτότητα στο βαθμό που η συνταγματική τάξη στην οποία αναφέρεται έχει συγκεκριμένα όρια. Τα όρια αυτά μπορεί να μην είναι εδαφικά, είναι όμως «χωρικά» προσδιορισμένα καθώς η έννομη τάξη της Ε.Ε. δημιουργεί μια λειτουργικά προσδιορισμένη επικράτεια που δεν εκτείνεται πέρα από τα σύνορα των κρατών μελών. Ταυτόχρονα όμως η συνταγματική ταυτότητα προϋποθέτει την τυπική ισότητα των υποκειμένων δικαίου που βρίσκονται στα χωρικά όρια της επικράτειας αυτής. Η συνταγματική ταυτότητα δεν προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ενιαίας και αδιαίρετης κυριαρχίας. Προϋποθέτει όμως την ύπαρξη ενός «πυρήνα» συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων και αρχών που θεωρείται απαραβίαστος (Παπαστυλιανός, 2008: 134-135).

⁴⁸ Αντίθετη άποψη φαίνεται να έχει ο Βλαχογιάννης (2018: 202) αναφέροντας ότι: «Η εθνική ή συνταγματική ταυτότητα δεν συνιστά μια πολιτισμική αλλά μια συνταγματική έννοια, καθώς αναφέρεται στη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική δομή των κρατών μελών. Συνεπώς, πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι επιμέρους εκφάνσεις της γλωσσικής και πολιτιστικής πολυμορφίας, δεν εντάσσονται αυτομάτως στην έννοια της συνταγματικής ταυτότητας, παρά μόνο στο βαθμό που αποτελούν συστατικό στοιχείο της συνταγματικής ταυτότητας ενός κράτους μέλους».

Η έννοια του «πυρήνα» διαπλάστηκε νομολογιακά από τα συνταγματικά δικαστήρια ορισμένων κρατών μελών, όπως της Γαλλίας, της Γερμανίας⁴⁹, της Βρετανίας και της Τσεχίας (Πρεβεδούρου σε Σκουρής, 2020: 54-58) όπου, όταν τέθηκε εν αμφιβόλω ο σεβασμός αυτής της ταυτότητας, τα παραπάνω δικαστήρια δηλώνουν ότι μπορούν και οφείλουν να ελέγχουν -έστω κατά τρόπο οριακό- τον σεβασμό των εθνικών συνταγματικών διατάξεων ακόμη και από τις ίδιες τις πράξεις των οργάνων της Ένωσης (Γιαννακόπουλος, 2013: 362-364, Στεφάνου, 2017: 79).

Η ρητή επιταγή περί σεβασμού της εθνικής ταυτότητας περιελήφθη για πρώτη φορά στο άρθρο ΣΤ της Συνθήκης του Μάαστριχτ, με τη λακωνική διατύπωση ότι «η Ένωση σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της, των οποίων τα συστήματα διακυβέρνησης στηρίζονται στις δημοκρατικές αρχές». Ακολούθησε μια ακόμη πιο λιτή διατύπωση στο άρθρο 6 παρ. 3 ΣυνθΕΕ, με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, κατά την οποία «η Ένωση σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της», ενώ η Συνθήκη της Νίκαιας δεν επέφερε καμία τροποποίηση στο κείμενο. Η Συνθήκη της Λισσαβόνας, η οποία επαναλαμβάνει κατά λέξη με μικρές τροποποιήσεις το Σχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης, υιοθέτησε την αρχή του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας αναπτύσσοντας ουσιωδώς το κείμενο, το οποίο περιλαμβάνει διεξοδικό ορισμό της έννοιας και των εκφάνσεών της: «Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Σέβεται τις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους,

⁴⁹ Στη Γαλλία, το Conseil constitutionnel θέτει ως γενικά όρια της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και της υπεροχής του δικαίου της τον σεβασμό των «ουσιωδών προϋποθέσεων άσκησης της εθνικής κυριαρχίας», της δημοκρατικής αρχής και των θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων, επικαλείται δε τον σεβασμό της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας ως όρο δυνατότητας μεταφοράς στο εσωτερικό της εθνικής έννομης τάξης μίας διάταξης του παραγώγου δικαίου της Ένωσης. Στη Γερμανία, η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου εμφανίζει την έννοια της συνταγματικής ταυτότητας στην απόφαση Solange I του 1974. Έκτοτε, με μία σειρά αποφάσεων, όπως της απόφασης για τη Συνθήκη του Μάαστριχτ [BVerGE 89, 155 (179)], της απόφασης για τη Συνθήκη της Λισαβόνας το 2009 [BVerGE 123, 267 (343)], της απόφασης 2010 για τη διατήρηση των προσωπικών δεδομένων [BVerfG και 1 BvR 256/08, 1 BvR 586/08] και της απόφασης για τη διάσωση του Ευρώ το 2011 [2, BvR 987/10, 2 BvR 1485/10, 2 BvR 1099/10] και τέλος της απόφασης για τη σύσταση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας και για την εισαγωγή του Συμφώνου Δημοσιονομικής Σταθερότητας [2 BvR 1390/12, 2 BvR 1421/12, 2 BvR 1438/12, 2 BvR 1439/12, 2 BvR 1440/12, 2 be 6/12], η έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας διευρύνθηκε, από τις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις του Θεμελιώδους Νόμου στο άρθρο 79 παρ. 3 μέχρι την αρμοδιότητα σύνταξης του προϋπολογισμού από την Bundestag (Γιαννακόπουλος, 2013: 362-363). Για μία κριτική ειδικά για την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού δικαστηρίου αναφορικά με τη Συνθήκη της Λισαβόνας πρβλε Μεταξάς (2016: 334)

ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους». Η διάταξη εντάχθηκε στο άρθρο 4 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), ως δεύτερη παράγραφος, μετά την κατανομή αρμοδιοτήτων στην παράγραφο 1 και πριν την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας στην παράγραφο 3 (Πρεβεδούρου, 2016: 46-47). Ταυτόχρονα, ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ) στο προοίμιό του αναγνωρίζει τον σεβασμό της Ένωσης στην «εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της και την οργάνωσή της δημόσιας εξουσίας τους σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο». (Βλαχογιάννης, 2018: 195).

Το ευρωπαϊκό δίκαιο φαίνεται να αναγνωρίζει τη σημασία που έχει ο σεβασμός της διαφορετικότητας των κρατών μελών για την ίδια την Ένωση, αφού συμπεριλαμβάνει τον σεβασμό της εθνικής ταυτότητας στις βασικές -οιονεί συνταγματικές- αρχές του ενωσιακού δικαίου. Παράλληλα, με τη διάταξη αυτή, η Συνθήκη της Λισαβόνας αναβαθμίζει την προστασία της εθνικής ταυτότητας σε σχέση με τις προηγούμενες συνθήκες, αφού η πολυμορφία δεν προσδιορίζεται μόνο με πολιτισμικά ή γλωσσικά κριτήρια αλλά με νομικά κριτήρια και μάλιστα συνταγματικής περιωπής. Με τη διττή αυτή συνταγματική ανανομηματοδότηση της πολυμορφίας, η Συνθήκη της Λισαβόνας δηλώνει πως ο σεβασμός της εθνικής πολιτικής και συνταγματικής ταυτότητας αποτελεί συστατικό στοιχείο του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, και επομένως συστατικό στοιχείο του «ευρωπαϊκού κοινού συμφέροντος» (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2019: 61-62). Κατοχυρώνει με άλλα λόγια τον ευρωπαϊκό συνταγματικό πλουραλισμό (Πρεβεδούρου σε Σκουρή, 2020: 52).

Μολαταύτα, θα μπορούσε επίσης να υποστηριχθεί ότι η ενίσχυση του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας σηματοδοτεί τη δυναμική επιστροφή των κρατών μελών στο προσκήνιο και την έμφαση του ρόλου τους ως πηγών νομιμοποίησης της Ένωσης (Πρεβεδούρου, 2016: 48, 65-66). Είναι επίσης σαφές ότι η έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, έννοια με μεταβλητό σημασιολογικό περιεχόμενο, αλλού περισσότερο εύπλαστη, αλλού αυστηρότερη ως συνδεδεμένη με την κυριαρχία, χρησιμοποιείται από τα εθνικά δικαστήρια ως μέσον ανάσχεσης της ευρωπαϊκής

ενοποίησης⁵⁰. Πράγματι, η ανάλυση του κειμένου της αρχής του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας, όπως αναδιατυπώνεται στη Συνθήκη της Λισαβώνας, θα μπορούσε ενδεχομένως να αφήσει να διαφανεί η δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί η αρχή αυτή ως κανόνας αναφοράς για τον έλεγχο της νομιμότητας, ή ως κριτήριο εφαρμογής ενωσιακών κανόνων σε συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτό όμως θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα λόγω των διαφορών στην εθνική ταυτότητα των κρατών μελών. Ενδεχόμενη λειτουργία του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας ως κανόνα αναφοράς για τον έλεγχο της νομιμότητας, θα προσέδιδε προσωρινή ισχύ στις πράξεις της Ένωσης. Η λειτουργία της αρχής ως κριτηρίου εφαρμογής των ενωσιακών κανόνων σε συγκεκριμένη περίπτωση, θα κατέληγε σε μεταβλητότητα του πεδίου εφαρμογής της νομοθεσίας της Ένωσης ανάλογα με την εθνική ταυτότητα εκάστου κράτους μέλους (Πρεβεδούρου, 2016: 59). Εντούτοις, στους αποδέκτες της παρ. 2 του άρθρου 4 δεν βρίσκονται τα κράτη μέλη, αλλά τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. (Πρεβεδούρου σε Σκουρή, 2020: 53).

Ο σεβασμός της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας από το ενωσιακό δίκαιο πράγματι μπορεί μεν να διευρύνει τη διακριτική ευχέρεια των εθνικών αρχών ως προς την επιλογή των πράξεων τήρησης των δεσμεύσεων που βαρύνουν τα κράτη μέλη, πλην όμως οι πράξεις αυτές δεν εκφεύγουν του ελέγχου συμβατότητας με το δίκαιο της Ένωσης (Γιαννακόπουλος, 2013: 362). Παράλληλα, τα στοιχεία της συνταγματικής ταυτότητας δεν μπορούν να παρεκκλίνουν των θεμελιωδών αξιών που κατοχυρώνει το άρθρο 2 ΣΕΕ (ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ελευθερία, δημοκρατία, ισότητα, κράτος δικαίου), το οποίο από κοινού με το άρθρο 6 παρ 3 της ΣΕΕ δημιουργεί μια μορφή συνταγματικού *ius cogens*⁵¹, ενώ η επίκληση της συνταγματικής ταυτότητας πρέπει να μετριάζεται από την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας⁵², η οποία κατοχυρώνεται

⁵⁰ Για το πώς αξιοποιήθηκε η αρχή του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας από τα συνταγματικά δικαστήρια κρατών μελών όπως η Γερμανία, η Γαλλία, η Τσεχία, η Βρετανία, αλλά και η Ελλάδα πρβλε Πρεβεδούρου (2016: 52-59).

⁵¹ Ειδικά για το άρθρο 2 ΣΕΕ ο Χρυσομάλλης (2019: 13) αναφέρει ότι: «η διάταξη του άρθρου 2 ΣΕΕ έχει καθολικό χαρακτήρα, αφού απευθύνεται και δεσμεύει τόσο τα Θεσμικά Όργανα της Ένωσης κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους όσο και τα Κράτη-μέλη». Για τον Στεφάνου μέσω των αξιών που κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 της ΣΕΕ (όπως και στο άρθρο 14 της ΣΛΕΕ: «Οι αναφερόμενες στο άρθρο 2 ΣΕΕ αξίες αποτελούν κατευθυντήριες γραμμές και όρια στη δράση τόσο της Ένωσης όσο και των κρατών μελών. Ως προς την Ένωση όμως οι αξίες εξειδικεύονται με διάφορες διατάξεις γενικής εφαρμογής ή «οριζόντιες» ρήτρες των Συνθηκών, καθώς και με τις διατάξεις του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (ΧΟΔ)- και συνεπάγονται αντίστοιχα όρια στη δράση των ενωσιακών οργάνων». Πρβλε Στεφάνου (2020: 3).

⁵² Για μία ειδικότερη ανάλυση της αρχής της καλόπιστης συνεργασίας, όπως κατοχυρώνεται στην παρ. 3 του άρθρου 4 της ΣΕΕ πρβλε (Πρεβεδούρου σε Σκουρή, 2020: 69 επ.)

αμέσως μετά στο άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ και βάσει της οποίας μια φιλοευρωπαϊκή ερμηνεία της συνταγματικής ταυτότητας καθίσταται επιβεβλημένη (Βλαχογιάννης, 2019: 199).

Συναφώς, από τη σκοπιά της έννομης τάξης της Ένωσης, η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών γίνεται αντιληπτή και σεβαστή από όλα τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2019: 64), όχι ως διακριτό αντίβαρο κάθε επιμέρους εθνικής έννομης τάξης στην υπεροχή του δικαίου της Ένωσης, αλλά ως ιδιαίτερη συμβολή κάθε κράτους μέλους στην υλοποίηση των σκοπών της Ένωσης και στον σεβασμό του κοινοτικού κεκτημένου. Κατά τούτο, ο σεβασμός της παραπάνω ταυτότητας είναι λειτουργικώς επικαθορισμένος από το δίκαιο της Ένωσης, υπό την έννοια ότι δεν μπορεί να αναιρέσει δύο βασικούς κανόνες που πηγάζουν από τη νομολογία του ΔΕΕ: αφενός, του κανόνα ότι τα κράτη μέλη οφείλουν να ασκούν τις αρμοδιότητές που ακόμη τους ανήκουν με σεβασμό προς το δίκαιο της Ένωσης και, αφετέρου, του κανόνα ότι *«τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επικαλούνται διατάξεις, πρακτικές, ή καταστάσεις της εσωτερικής τους έννομης τάξης τάξεως για να δικαιολογήσουν τη μη τήρηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από το δίκαιο της Ένωσης»*⁵³ (Γιαννακόπουλος, 2013: 378-379, Πρεβεδούρου, 2016: 71-72). Επομένως, η αρχή του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας, την υπόμνηση της οποίας κατέστησε αναγκαία η πρόοδος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που επέτρεψε η Συνθήκη του Μάαστριχτ, δεν αποτελεί ρυθμιστικό κανόνα της ενωσιακής δράσης που θα μπορούσε να ανασχέσει την πορεία προς την ολοκλήρωση ή να λειτουργήσει ως πόλος αντίθετος της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης (Πρεβεδούρου σε Σκουρής, 2020: 65).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας επιτελεί διττή λειτουργία: Από τη μία, χρησιμοποιείται ως έννοια πλήρως ενταγμένη στην ενωσιακή έννομη τάξη, η οποία έχει τύχει επεξεργασίας από το ΔΕΕ (Πρεβεδούρου σε Σκουρής, 2020: 53). Από την άλλη, λειτουργεί ως αυτοπεριορισμός απέναντι στο ενωσιακό δίκαιο και απαντάται όλο και πιο συχνά στη νομολογία των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων. Σε κάθε περίπτωση, ο ενιαίος ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος σχηματίζεται επομένως από την φιλοευρωπαϊκή/ενοποιητική ερμηνεία και εφαρμογή των εθνικών συνταγμάτων των κρατών-μελών και τη μη προκλητική για τα εθνικά Συντάγματα των κρατών-μελών ερμηνεία και εφαρμογή του

⁵³ Όπως παραπέμπει σε: απόφαση ΔΕΕ, 28.10.2011, C-601/10, Επιτροπή κατά Ελλάδας, σκέψη 41.

δικαίου της Ένωσης (Βενιζέλος, 2016: 19, Πρεβεδούρου σε Σκουρή, 2020: 63). Προκρίνεται η συνταγματική ταυτότητα ως πλαίσιο κοινών αρχών και όχι η συνταγματική ταυτότητα που εκφράζει έναν επιμέρους συνταγματικό εγωισμό. Δίδεται έτσι έμφαση στη ταυτότητα ως μια συνεκτική θεωρία των αναλλοίωτων εκείνων στοιχείων που είναι κοινά σε όλες τις εθνικές συνταγματικές τάξεις (Βλαχογιάννης, 2018: 204-208, Κουτνατζής, 2019: 168).

Ο ρόλος του άρθρου 4 παρ. 2 δεν είναι μόνο νομικός, υπό την έννοια ότι αποτελεί κανόνα αναφοράς ή εργαλείο επίλυσης των διαφορών. Πρωτίστως, είναι ρόλος πολιτικός. Καθιστά την πολιτική και συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών τμήμα της ενωσιακής συνταγματικής τάξης. Το σημείο συνάντησης ευρωπαϊκής των εθνικών Συνταγμάτων και συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Καθιστά επομένως, το εθνικό συμφέρον των κρατών μελών συστατικό στοιχείο του ενωσιακού κοινού συμφέροντος (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2019: 65-67).

1.2. Ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη

Η έννοια του Ευρωπαίου πολίτη (European citizenship) συνδέθηκε ιστορικά με ζητήματα αφορώντα την ευρωπαϊκή ταυτότητα και συνείδηση, τη θεσμική συγκρότηση της Ε.Ε., τα δικαιώματα και το δημοκρατικό έλλειμμα στην Ένωση (Μισσιρά, 2018: 94). Η ιδιότητα του πολίτη εντούτοις σήμερα μεταβάλλεται σε επίπεδο Ε.Ε. Παρά τα πολλά και σημαντικά επιτεύγματα στον τομέα της ενοποίησης, το πολιτικό σύστημα της Ένωσης δεν έχει ακόμη ενσωματώσει τις κανονιστικές ιδιότητες, που προϋποθέτει η διαμόρφωση μίας ανεξάρτητης ευρωπαϊκής πολιτικότητας, ώστε να διασφαλίσει περαιτέρω δημοκρατικούς μετασχηματισμούς⁵⁴. Οι ιδιότητες αυτές αναφέρονται στην ανάδειξη μίας κοινής ταυτότητας μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών μέσα από τις ποικίλες δημοκρατικές παραδόσεις των συστατικών δήμων και την ανάπτυξη νέων στρατηγικών για την ενσωμάτωσή τους στην ευρωπαϊκή πολιτική κοινωνία (Χρυσόχοου, 2004: 127-128). Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι η Συνθήκη της Λισαβόνας αναφέρεται στον πολίτη γενικά, χωρίς να τον ορίζει ειδικά ως ευρωπαίο πολίτη σε αντιδιαστολή με τον εθνικό πολίτη (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 295). Οι πολίτες αναγνωρίζονται κυρίαρχοι μόνο σε εθνικό επίπεδο ενώ η ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη πέρα από τον αδιαμφισβήτητο πολιτικό συμβολισμό της παραμένει ασαφής όσο δεν αποτελεί αναγνώριση της υπερεθνικής κυριαρχίας τους (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 207)

Η ιδιότητα του πολίτη δεν νοείται μόνο ως νομική ή συνταγματική υπόσταση αλλά και ως έννοια πολιτική και άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δημοκρατική αρχή (Χρυσόχοου, 2005: 119). Εκφράζει εν μέρει την υπάρχουσα συνείδηση ενός ευρωπαϊκού «εμείς», μίας ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας (Τσάτσος, 2007^α: 88, 424-425).

⁵⁴ Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Παπάζογλου (2009: 243) 261-262), υποστηρίζοντας ότι «οι πολίτες έχουν ήδη αποκτήσει ορισμένες σημαντικές θεσμικές δυνατότητες συμμετοχής και πρόσβασης στο θεσμικό πλαίσιο του διακυβερνητικού συντονισμού των πολιτικών. και συμπληρώνει: «Οι πολίτες ήδη διαθέτουν ορισμένες αρμοδιότητες για να συμβάλλουν στην πρόληψη φαινομένων πολιτικής κυριαρχίας και κηδεμόνευσης ισχυρών πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων. Οι αναφορές στην Επιτροπή, οι αναφορές στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και στον Ευρωπαϊό Διαμεσολαβητή, οι προσφυγές στα εθνικά δικαστήρια και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ορισμένες από τις αρμοδιότητες αυτές»

Η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη θεμελιώνεται σε ένα διευρυμένο «δημοκρατικό συμβόλαιο», σημαντικό τόσο για την ηθική οντολογία της δημοκρατίας όσο και για το αξιακό σύστημα της πολιτικότητας. Η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη προσφέρει τη δυνατότητα ενσωμάτωσης, όχι όμως συσσωμάτωσης, των διακριτών πολιτειακών συμβολαίων των υπομονάδων σε ένα διεθνικό δημόσιο χώρο, όπου η συναίνεση των πολιτών οργανώνεται «από κάτω προς τα πάνω» (Χρυσόχοου, 2004: 128-130). Κατά το πρότυπο της συνδιάθεσης στο επίπεδο των κρατών, στο επίπεδο της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη διαδραματίζει η αρχή της «προσθετικότητας» (additionality), υπό την έννοια ότι η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη πρέπει να θεσμοθετείται παράλληλα με την αντίστοιχη εθνική, δημιουργώντας έτσι ένα νέο status civitatis και διασφαλίζοντας ότι τα υπάρχοντα δικαιώματα των πολιτών δεν θα μειωθούν (Χρυσόχοου, 2004: 131).

Το πρότυπο αυτό αποδεικνύει ότι η ιδιότητα του πολίτη δεν είναι μονάχα ευρωπαϊκή, αλλά και εθνική (Τσάτσος, 2007: 96-97). Ο μεν ευρωπαίος πολίτης ανήκει σε έναν λαό, όπως για παράδειγμα στον συνυπολογισμό του πληθυσμού των κρατών μελών για να οριστεί, στο πλαίσιο της διαδικασίας της λήψης απόφασης του Συμβουλίου, ο αριθμός ψήφων που έχει κάθε κράτος, όπου εκεί ο ευρωπαίος πολίτης λειτουργεί και ως εκλογικό σώμα για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου· Ο δε εθνικός πολίτης νομιμοποιεί την εθνική πολιτειακή του ηγεσία (και) κατά τη σύμπραξή της ως μέλος του Συμβουλίου και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, συμπράττοντας έτσι διά του κράτους του στις ενωσιακές αποφάσεις.

Η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη συνδέεται άμεσα με τις αναπτύξεις και τις εξελίξεις αναφορικά με την ευρωπαϊκή ιθαγένεια. Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ δημιουργήθηκε η έννοια της «ευρωπαϊκής ιθαγένειας», η οποία απονέμεται αυτόματα σε κάθε πρόσωπο που έχει την ιθαγένεια κράτους-μέλους, έστω και αν αυτή η ευρωπαϊκή ιθαγένεια έχει παρεπόμενο και συμπληρωματικό χαρακτήρα σε σχέση με την ιθαγένεια του κράτους-μέλους (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 220). Οι διατάξεις για την ευρωπαϊκή ιθαγένεια απέβλεπαν στην ενίσχυση και προώθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και καθιέρωναν σειρά πολιτικών δικαιωμάτων για τους υπηκόους των κρατών μελών (Μισσιρά, 2018: 106).

Σύμφωνα με το άρθρο 20 της ΣΛΕΕ: *«Θεσπίζεται η ιθαγένεια της Ένωσης. Πολίτης της Ένωσης είναι κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός κράτους-μέλους.*

Η ιθαγένεια της Ένωσης προστίθεται και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια». Η ιθαγένεια της Ε.Ε. εξαρχής κατοχύρωσε ορισμένα δικαιώματα για τους φορείς της που υπερέβαιναν το κλασσικό δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης και διαμονής εντός της Ε.Ε. Τα δικαιώματα αυτά περιλαμβάνουν: α) το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις εκλογές για το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο και τις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης, β) το δικαίωμα της διπλωματικής εκπροσώπησης από τις προξενικές αρχές των κρατών-μελών σε όλους τους πολίτες της Ε.Ε. ανεξάρτητα από το εάν εκπροσωπείται ή όχι το κράτος την υπηκόοτητα του οποίου έχει ο αιτών την εκπροσώπηση, γ) το δικαίωμα αναφοράς στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο και υποβολής προσφυγής στον Ευρωπαϊό διαμεσολαβητή. Πρόκειται για μια μορφή ιθαγένειας, η οποία δεν προσδιορίζεται σε αναφορά με ένα κράτος, αλλά μια συμπολιτεία, στην οποία τα κράτη-μέλη έχουν εκχωρήσει μέρος της κυριαρχίας τους (Παπαστυλιανός, 2012: 57-58).

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα διαφοροποιείται από την εθνική ταυτότητα των ευρωπαίων πολιτών, προστίθεται σε αυτήν χωρίς να την καταργεί- όπως άλλωστε αναφέρουν τα άρθρα 9 και 29 ΣΕΕ «συμπληρώνει και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια» η ιθαγένεια της Ένωσης- ενώ διαπλέκεται με αυτήν εμπλουτίζοντάς την προς όφελος και των δύο (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 123). Ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η ευρωπαϊκή ιθαγένεια από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και μετά την καθιστά μια δευτερογενή ιθαγένεια, που εξαρτάται από την ιθαγένεια των κρατών μελών. Η σχέση μεταξύ εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι απολύτως αλληλεξαρτώμενες (Χατζόπουλος, 2019: 65). Εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι απολύτως αλληλεξαρτώμενες, καθώς η ιθαγένεια των κρατών-μελών αποτελεί τη μοναδική προϋπόθεση κτήσης της ιθαγένειας της Ε.Ε. Η συμπερίληψη στο σώμα των πολιτών της Ε.Ε. εξαρτάται από την εσωτερική νομοθεσία των κρατών-μελών για την κτήση της ιθαγένειας (Παπαστυλιανός, 2012: 61).

Η ιθαγένεια έχει μια διπλή διάσταση: α) την εξωτερική, η οποία αφορά την κυριαρχική αρμοδιότητα στο πεδίο της εισόδου και παραμονής των αλλοδαπών εντός μιας επικράτειας, και β) την εσωτερική, η οποία αφορά την ιθαγένεια ως παράγοντα διαχωρισμού μεταξύ διαφόρων κατηγοριών του πληθυσμού που διαβιούν εντός της επικράτειας. Όσον αφορά την εξωτερική διάσταση η ιθαγένεια της Ε.Ε. αποτελεί το «φίλτρο» εισόδου και διαμονής στην επικράτεια της Ε.Ε. εκτός από τους αλλοδαπούς που είναι μέλη οικογενειών των πολιτών της Ε.Ε. Η εσωτερική δε διάσταση της ιθαγένειας της Ε.Ε. εξακολουθεί να παράγει αποκλεισμούς, καθώς αποτελεί παράγοντα

εξάλειψης των διακρίσεων εξαιτίας της ιθαγένειας μόνο για τους πολίτες της ΕΕ και όχι για όσους διαβιούν νόμιμα εντός των εδαφικών της ορίων (Παπαστυλιανός, 2012: 61).

Στο Δικαστήριο οφείλεται επίσης η πραγματική αναβάθμιση του θεσμού της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, αφού αυτό με σειρά αποφάσεων του⁵⁵ τόνισε ότι: «η ιδιότητα του πολίτη της Ενώσεως τείνει να αποτελέσει τη θεμελιώδη ιδιότητα των υπηκόων των κρατών μελών, η οποία εξασφαλίζει, εντός του *rationae materiae* πεδίου εφαρμογής της Συνθήκης, την ίδια νομική μεταχείριση σε όσους εξ αυτών βρίσκονται στην ίδια κατάσταση, ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους και από την επιφύλαξη των ρητά προβλεπόμενων εξαιρέσεων συναφώς». Η αναγόρευση της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης σε θεμελιώδη ιδιότητα προσέδωσε σ' αυτήν μια οριζόντια εφαρμογή, αφού ο θεμελιώδης χαρακτήρας της επέβαλλε μια νέα ανάγνωση πολλών διατάξεων και την αναθεώρηση στερεοτύπων της θεωρίας του ενωσιακού δικαίου (Χρυσομάλλης, 2019: 11).

Ωστόσο η ιδιότητα του πολίτη δεν εξαντλείται στο νομικό δεσμό της ιθαγένειας και στα αντίστοιχα δικαιώματα που έχει κάποιος εξαιτίας της ιθαγένειάς του. Η ιδιότητα του πολίτη είναι στοιχείο μιας πολιτικής ταυτότητας που περιλαμβάνει την πολιτική συμμετοχή των πολιτών ως έκφραση του «δημοκρατικού πάθους», το οποίο δεν αφορά μόνο τη δημιουργία μιας συνταγματικά οργανωμένης πολιτείας που ταυτίζεται με τα όρια ενός ανεξάρτητου κράτους, αλλά αφορά επίσης τη δημιουργία μιας νέας πολιτειακής τάξης η οποία εκλαμβάνεται ως δικαιότερη από αυτή που αντικαθίστανται. (Παπαστυλιανός, 2008: 121). Η δημοκρατική δυναμική της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη: α) δημιουργεί ένα διεθνικό σύστημα πολιτικών δικαιωμάτων, δίνοντας πρόσβαση και φωνή στους συστατικούς δήμους, β) παρέχει κίνητρα για τη συμμετοχή των πολιτών στα ευρωπαϊκά δρώμενα και γ) διευκολύνει τη διαδικασία διαμόρφωσης μίας κοινής πολιτικής συνείδησης (Χρυσοχόου, 2005: 120).

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα υπερβαίνει τις εθνικές ταυτότητες, συγκεράσσοντάς τις μέσα από κοινές αξίες (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 123) και σε αυτό συμβάλλει η θέσπιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., η ενσωμάτωση του οποίου μέσω της ΣΛΕΕ, διευρύνει σημαντικά τους φορείς τους φορείς δικαιωμάτων εντός της ενωσιακής δικαιοταξίας, όπου το κριτήριο της ιθαγένειας δεν

⁵⁵ ΔΕΚ, απόφαση της 11/7/1998, υπόθεση C-224/98, D' Hoop, Συλλ. 2202, σελ. I-6191

είναι πλέον το κυρίαρχο για τον καθορισμό των φορέων των δικαιωμάτων (Παπαστυλιανός, 2012: 65).

Βάσει των ανωτέρω, μέτρα που θα συνέβαλλαν στην ανάδυση μιας κοινής ταυτότητας των Ευρωπαίων πολιτών είναι (Χρυσόχοου, 2005: 120-121, Παπαστυλιανός, 2008: 137-139, Μισσιρά, 2018: 106-107):

- η αποσύνδεση της διαδικασίας απόκτησης της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη από το «εθνικό προαπαιτούμενο» (Χρυσόχοου, 2010^α: 124) και η τοποθέτησή της σε μια ανεξάρτητη και συνταγματικά κατοχυρωμένη σφαίρα δικαιωμάτων⁵⁶.
- η θεσμοθέτηση της αρμοδιότητας των Ευρωπαίων πολιτών, που θα πρέπει να προστεθεί στους συμβατικούς τρόπους αντιμετώπισης των αρμοδιοτήτων ως συνταγματικών εγγυών ή δυνατοτήτων δράσης·
- η επέκταση του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις εθνικές εκλογές για τους πολίτες που κατοικούν σε ένα κράτος-μέλος της Ένωσης·
- η θέσπιση προστατευτικών νομικών και δικαιοδοτικών μηχανισμών έναντι κάθε περιορισμού ή παραβίασης ατομικών ή συλλογικών ελευθεριών, ιδίως στο πλαίσιο ανάπτυξης της διεθνούς τρομοκρατίας·
- η υιοθέτηση του δικαιώματος των πολιτών να διατηρούν δημόσια αξιώματα στο εσωτερικό της Ένωσης·
- η ενίσχυση των κοινωνικών⁵⁷ και οικονομικών δικαιωμάτων των Ευρωπαίων πολιτών και η διατύπωση των απόψεων στο δημόσιο διάλογο·
- η συμμετοχή στην εκλογή οργάνων που συγκροτούν τον χώρο της θεσμοποιημένης διαβούλευσης και ο έλεγχος των αποφάσεων τους·

⁵⁶ Τα δικαιώματα «δημόσιας αυτονομίας», όπως τα αναφέρει ο Παπαστυλιανός (2008: 139), «αφορά τα δικαιώματα που επιτρέπουν την ανάπτυξη της κοινής δράσης των πολιτών πέρα από τα όρια του κράτους και συντελούν στη συγκρότηση ενός δημόσιου χώρου στο επίπεδο της Ε.Ε. Είναι τα δικαιώματα που η κατοχύρωσή τους συμβάλλει στη νομιμοποίηση του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης καθώς επιτρέπει τη συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες της. Τα δικαιώματα αυτής της κατηγορίας επεκτείνουν τη δυνατότητα δράσης των πολιτών σε ένα επίπεδο που υπερβαίνει τα κράτη μέλη». Και συμπληρώνει: «Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων αυτών θα πρέπει να συνδεθεί με κριτήρια που αφορούν τους στόχους και σκοπούς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι οποίοι πρέπει να γίνουν αντικείμενο διαβούλευσης των πολιτών και όχι με το κριτήριο της ιθαγένειας που αποκλείει ολόκληρες κατηγορίες πολιτών που συμμετέχουν στην υλοποίηση των στόχων και των σκοπών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης»

⁵⁷ Αν και σύμφωνα με τον Γιαννακόπουλο (2013: 270): «Το ενωσιακό δίκαιο δεν φαίνεται να προωθεί άμεσα την ενίσχυση της κανονιστικής πυκνότητας και της αγωγιμότητας των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων»

- η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στους υπηκόους τρίτων χωρών που κατοικούν νόμιμα σε ένα κράτος-μέλος, κάτι που απαιτεί την υπέρβαση των νορμών του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού και την απόρριψη μιας «δημοκρατίας αποσχιστικού τύπου»

Σε αυτά τα μέτρα μπορεί να προστεθούν:

A) Η κάλυψη της οργανωτικής ελλειπτικότητας που εμφανίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση στο μέτρο που δεν έχει προβλέψει ούτε ειδικά δικαστήρια ούτε ιδιαίτερα ένδικα βοηθήματα και μέσα για την προστασία των φυσικών ή νομικών προσώπων που αντλούν δικαιώματα από το ενωσιακό δίκαιο και θίγονται από πράξεις των εθνικών αρχών κατ' εφαρμογή της αρχής της καλόπιστης συνεργασίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 4 παρ. 3 της ΣΕΕ και της αρχής της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών που έχει διαπλαστεί νομολογιακά⁵⁸ από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Γιαννακόπουλος, 2013: 25), καθώς και της αποτελεσματικής έννομης προστασίας των δικαιωμάτων που κατοχυρώνεται στο άρθρο 19 παρ. 1 ΣΕΕ, το οποίο ορίζει ότι: «τα κράτη μέλη καθορίζουν τα ένδικα βοηθήματα και μέσα που αναγκαία για να διασφαλίζεται η πραγματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης» (Βηλαράς, 2011: 161; Γιαννακόπουλος, 2013: 28)

B) Η θέσπιση ενός βήματος διαλόγου γύρω από τα ευρωπαϊκά κοινά, στη μορφή μιας Μόνιμης Συνδιάσκεψης των Πολιτών για την Ευρώπη, η οποία, με δική της πρωτοβουλία, θα θέτει τους προβληματισμούς της τόσο στους αρμόδιους κοινοτικούς θεσμούς όσο και στην ευρωπαϊκή –και διεθνή– κοινή γνώμη, για οποιοδήποτε ζήτημα συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των πολιτών-μελών της (Χρυσόχοου, 2009: 75).

Όλα τα παραπάνω όμως για να επιτευχθούν, απαιτείται η καλλιέργεια της παιδείας της δημοκρατίας στο πλαίσιο μίας Ευρώπης της γνώσης (Ασδεράκη, 2016: 485 επ.) με στόχο την αυξανόμενη έλλειψη ενδιαφέροντος και συμμετοχής των νέων στα δημόσια πράγματα. Η πολιτειακή παιδεία δεν μπορεί να αποφύγει την εμπλοκή με

⁵⁸Ο Γιαννακόπουλος (2013: 69-70) παραπέμπει σε: Απόφαση ΔΕΕ, 14.6.2012, C-618/10, Banco Espanol de Credito SA (σκέψη 62) και τη διάταξη ΔΕΕ, 18.1.2011, C-472/10, Nemzeti Fogyasztvedelmi Hatóság (σκέψη 35). Η αρχή της δικονομικής αυτονομίας αντιδιαστέλλεται από την αρχή της θεσμικής αυτονομίας, όπου η τελευταία θεωρείται η δυνατότητα των κρατών μελών να καθορίζουν τα όργανα και να επιλέγουν τα νομικά μέσα διά των οποίων εκπληρώνουν τις ενωσιακές τους υποχρεώσεις. Πρόκειται για έννοια ευρύτερη της «δικονομικής αυτονομίας», η οποία αφορά τη δυνατότητα καθορισμού των διαδικαστικών και δικονομικών όρων εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και η οποία υπόκειται σε πιο έντονους περιορισμούς από τη θεσμική αυτονομία (Γιαννακόπουλος, 2013: 70-71)

τέσσερα ουσιώδη χαρακτηριστικά. Πρόκειται για χαρακτηριστικά μιας πολιτειακής παιδείας που συνδυάζει θεσμικές και κανονιστικές διαστάσεις: α) ενθάρρυνση της συμμετοχής σε ένα κοινό πλαίσιο, της κοινής αίσθησης ιδιότητας του πολίτη (common citizenship), β) ανάπτυξη ενός ελάχιστου κοινού παρανομαστή αντιλήψεων περί του δημοσίου πράγματος (res publica), γ) ενίσχυση της ηθικής αυτονομίας των υποκειμένων και της ανεξάρτητης κριτικής ικανότητας των πολιτών και δ) εξοικείωση με νόρμες συλλογικής υπευθυνότητας, πραγματισμού και συνειδητοποίησης της σημασίας των ηθελημένων και μη ηθελημένων συνεπειών των πράξεών σε ένα πλαίσιο αλληλεξάρτησης. Σε συνάρτηση με τα τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτειακής παιδείας που συνδυάζει θεσμικές και κανονιστικές διαστάσεις (ηθική αυτονομία, νόρμες πραγματισμού για τη συλλογική συμβίωση, common citizenship, μια ελάχιστη κοινή αντίληψη περί res publica), η πολιτειακή παιδεία στη σημερινή Ευρώπη οφείλει να ενθαρρύνει τις γέφυρες μεταξύ των δημόσιων σφαιρών, γέφυρες που επιτρέπουν την νοηματική αναζήτηση κοινού πλαισίου και κοινών σκοπών (Λάβδας, 2015: 203-204).

Η εκπαιδευτική προοπτική με άξονα τις κοινές δημοκρατικές αξίες αποτελεί τον κρίσιμο συντελεστή για τον ρεπουμπλικανικό μετασχηματισμό της Ευρώπης: τη διάπλαση δημοκρατικών αρχών, πεποιθήσεων και συμπεριφορών, ως μέσων διαμόρφωσης ενός σύνθετου δήμου. Μαθαίνοντας και βιώνοντας τη δημοκρατία με τις ποικίλες τυπικές και άτυπες μορφές της, και τις συλλογικές νόρμες που απαιτούνται για την εσωτερική ενός δημόσιου πολιτικού ήθους που ευνοεί τη συμμετοχή στη συλλογικότητα, οι πολίτες εξοπλίζονται με τα απαραίτητα εφόδια για την αναζήτηση δημοκρατικών συναινέσεων, την επιδίωξη, δίχως διαδικαστικούς ή άλλους αποκλεισμούς, κοινών «τόπων», αναπτύσσοντας παράλληλα την ικανότητα να αναγνωρίζουν τα δικαιώματα των συμπολιτών τους, σεβόμενοι τη διαφορετικότητά τους (Χρυσόχοου, 2010^α: 133). Η παιδεία της δημοκρατίας βοηθά ακόμη τους πολίτες να εμπλέκονται σε δίκαιους και κοινά αποδεκτούς συμβιβασμούς, διατηρώντας την αυτονομία τους και επιτρέποντας τους την ανάπτυξη μιας διαλογικής σχέσης, με όρους κριτικής επιχειρηματολογίας, αναστοχασμού και έλλογης αντιπαράθεσης (Χρυσόχοου, 2010^α: 134). Αυτό άλλωστε συνθέτει το ουσιώδες περιεχόμενο της παιδείας σε μια ρεπουμπλικανική πολιτεία: η καλλιέργεια πολιτικών αρετών που βοηθούν τους πολίτες να επιδιώκουν τους στόχους τους με μη κυριαρχικές μεθόδους (Χρυσόχοου, 2010^α: 135-136).

Κεφάλαιο 2: Βασικές Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ενοποίησης: Από την διεθνολογική στην πολιτειακή ανάγνωση

«Η Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν ανέκαθεν μια ιδέα σε αναζήτηση πραγματικότητας»

(Krastev, 2018: 20)

«Εν κατακλείδι: με τη θεωρία

*δεν βλέπουμε μόνον αυτό που υπάρχει (ή υπήρξε), αλλά
κι ό,τι δεν θα υπήρχε (ή δεν θα μπορούσε να έχει υπάρξει)
δίχως τη δική μας ενόραση: έτσι συνιστά θέαση που, δίχως*

θέση, αστόχαστα οράται»

(Χρυσόχου, 2020α: 40).

2.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Παρατηρείται ποικιλομορφία στην ανάγνωση συγκρότησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πολλοί μελετητές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αναζήτησαν τρόπους θεωρητικής παρουσίασης της συνολικής φύσης της διαδικασίας ολοκλήρωσης. Σκοπός τους ήταν η καλύτερη κατανόηση των γενεσιουργών παραγόντων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό τις προβλέψεις σχετικά με το πώς είναι πιθανό να εξελιχθεί αυτή (Nugent, 2010: 586).

Είτε η κατηγοροποίηση γίνεται με όρους «θεωρητικών κατασκευών»⁵⁹, ή «εδρών» (Rosamond, 2006: 21-23)⁶⁰, είτε αφορά επιμέρους ομαδοποιήσεις⁶¹ και θεσμικές βάσεις⁶² είτε διαφορετικές προσεγγίσεις με βάση τη συνοχή ή τον

⁵⁹ Όρο που χρησιμοποιεί ο Hix για να περιγράψει τις θεωρίες του φιλελεύθερου διακυβερνητισμού, της υπερεθνικής διακυβέρνησης και της θεσμικής ορθολογικής επιλογής (Hix, 2004: 20-24).

⁶⁰ Ο οποίος εντοπίζει τέσσερις έδρες μελέτης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: α) η Ε.Ε. ως διεθνής οργανισμός, β) η πραγμάτευση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως περίπτωση «περιφερεισμού» στην παγκόσμια πολιτική οικονομία, γ) η πραγμάτευση της Ε.Ε. ως χρήσιμου πεδίου μελέτης της δυναμικής πολιτικού σχεδιασμού και δ) η θεώρηση της Ε.Ε. ως φαινόμενο *sui generis*

⁶¹ Ο Habermas π.χ. διακρίνει, ανάλογα με τον βαθμό συμφωνίας προς την Ευρωπαϊκή Ένωση ως «μεταεθνική δημοκρατία» σε: ευρωσκεπτικιστές, ευρωπαίους της αγοράς, οπαδοί της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας και τέλος οπαδών της παγκόσμιας διακυβέρνησης (Habermas, 2003: 128-129).

⁶² Για τον Βενιζέλο (2016: 19-21) υπάρχει μία διπλή θεσμική βάση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η πρώτη, η διακρατική/διακυβερνητική θεμελίωση που εκφράζεται από το πρωτογενές δίκαιο της

κατακερματισμό⁶³ (Λάβδας, 2004: 83-84) ή τις διεθνείς σχέσεις και την συγκριτική πολιτική (Τσινισιζέλης, 2004: 35)⁶⁴, είτε η ολοκλήρωση διακρίνεται σε τυπική και άτυπη⁶⁵, η προσέγγιση του φαινομένου της ευρωπαϊκής ενοποίησης δείχνει αφενός ότι αποτελεί μία «συγκεχυμένη έννοια» (Rosamond, 2006: 259), γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν μπορεί παρά να είναι πολύπλευρη και πολυπρισματική. Εξάλλου, τόσο η Ε.Ε. όσο και οι διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης παραείναι σύνθετες για να συλληφθούν από μία και μοναδική θεωρητική σκοπιά (Rosamond, 2006: 10) ή μία και μοναδική αφήγηση. Ίσως καμία προσπάθεια να μην μπόρεσε να περιγράψει και να εξηγήσει ικανοποιητικά όλες τις πτυχές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της πραγματικότητας της Ε.Ε., αλλά αυτό ήταν αναμενόμενο (Nugent, 2010: 603, Taylor, 2010: 178).

Η κατανόηση διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων στην ολοκλήρωση είναι κρίσιμη για μια βαθύτερη κατανόηση της ίδιας της ολοκλήρωσης (Rosamond, 2006: 19). Η ύπαρξη διαφορετικών εννοιολογικών και θεωρητικών προσεγγίσεων στη μελέτη της Ε.Ε. δεν πρέπει να θεωρείται ότι συνιστά πρόβλημα. Αντιθέτως, η ύπαρξη και η χρήση τους προωθεί την κατανόηση καθώς χρησιμοποιούνται διαφορετικές προσεγγίσεις για την ανάλυση και παρέχουν διαφορετικές ενοράσεις στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και στην Ε.Ε (Nugent, 2010: 599). Αναπόφευκτα, η παραγωγή ιδεών, όσο και η ανασκευή παλαιότερων, οδηγούν σε διαπειθαρχικές

Ένωσης, δηλαδή τις ιδρυτικές συνθήκες και τις κατά καιρούς τροποποιήσεις τους, το οποίο θεμελιώνει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μέσω των αρχών της υπεροχής και της άμεσης εφαρμογής, όπως διαπλάθονται νομολογιακά από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα εθνικά συνταγματικά ή ανώτατα δικαστήρια. Η δεύτερη αφορά την αρχή της θεσμικής ισοτιμίας, η οποία εκδηλώνεται ως αρχή της ομοφωνίας, όταν εφαρμόζεται η διακυβερνητική μέθοδος για όλα τα κρίσιμα βήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και εκδηλώνεται μέσα από το δοτό χαρακτήρα των αρμοδιοτήτων της Ένωσης και μέσα από τις αρχές της επικουρικότητας και της αναλογικότητας που διέπουν την άσκηση των αρμοδιοτήτων αυτών (άρθρο 5 ΣΕΕ και Πρωτόκολλο αριθμ. 2 «Σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας»

⁶³ Σύμφωνα με τον Λάβδα, στις προσεγγίσεις συνοχής συμπεριλαμβάνονται: α) η μετα-κρατική προσέγγιση, β) ο συνταγματικός πατριωτισμός και η φιλελεύθερη ρεπουμπλικανική προσέγγιση. Στις προσεγγίσεις κατακερματισμού περιλαμβάνονται: α) η συναινετική προσέγγιση, ο πλουραλισμός και η πολυπολιτισμική προσέγγιση.

⁶⁴ Σύμφωνα με τη διάκριση του Τσινισιζέλη (2004: 35), . στην μεν διεθνολογική προσέγγιση ανήκουν οι πλουραλιστικές, ρεαλιστικές, δομικές και θεσμικές προσεγγίσεις· στην δε συγκριτική ανήκουν οι πλουραλιστικές προσεγγίσεις, οι θεωρίες ορθολογικής επιλογής, οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις και τέλος οι θεσμικές και νέες θεσμικές προσεγγίσεις (Τσινισιζέλης, 2004:35).

⁶⁵ Η τυπική ολοκλήρωση συνίσταται σε αυτές τις πράξεις σύστασης θεσμών οι οποίες προκύπτουν από συνεργατικές διαβουλεύσεις των εθνικών ηγετικών ομάδων. Η άτυπη υποδηλώνει τα είδη των οικονομικών και κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων και αλληλοδιεισδύσεων που αναπτύσσονται χωρίς την επισημοποίησή τους από ένοσκοπες πολιτικές αποφάσεις. Είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η τυπική ολοκλήρωση αποτελεί μια αντίδραση στην άτυπη ολοκλήρωση –ίσως για να την προάγει, να τη συλλάβει ή να την περιορίσει (Rosamond, 2006: 194-195).

αναζητήσεις (Χρυσόχου, 2015: 313-316), που συνδέουν την πολιτική επιστήμη και τις διεθνείς σχέσεις με την πολιτική και κοινωνική θεωρία και φιλοσοφία (Χρυσόχου, 2007: 101). Συνεπώς, η θεωρητική προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενδιαφέρει επομένως την πολιτική επιστήμη, τις διεθνείς σχέσεις, την πολιτική οικονομία, τα νομικά και την κοινωνιολογία (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 26)⁶⁶. Ο επιστημονικός πλουραλισμός που συναντάται κατά τη μελέτη της Ε.Ε. αποτελεί μία υγιή όσο και απαιτητική εξέλιξη (Χρυσόχου, 2009: 104).

Με τον όρο «θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης» εννοείται μια θεωρία που περιγράφει, ερμηνεύει και εξηγεί τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης/ολοκλήρωσης, προβλέπει τις μελλοντικές εξελίξεις στο πεδίο αυτό και επιτρέπει ή όχι τη νομιμοποίηση ευρω-ενοποιητικών αποφάσεων (Χρυσόχου, 2003: 21 σε Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 28-29). Βασικός της στόχος της είναι να διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους δύναται να βελτιωθούν οι συνθήκες της ανθρώπινης διακυβέρνησης (Λάβδας & Χρυσόχου, 2004: 15), ως μία πολιτική πράξη που πρόθεση έχει τη μεγιστοποίηση της ελπίδας για ανθρώπινη ελευθερία στο μέλλον (Rosamond, 2006: 11-12). Και η αναβίωση της ελπίδας φαντάζει περισσότερο αναγκαία από ποτέ, αφού έχουν πυκνώσει οι λόγοι που μπορούν να οδηγήσουν στη διάλυση της Ε.Ε. και οι οποίοι είναι: α) Δεν υφίστανται πλέον οι κοινές μνήμες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, β) η γεωπολιτική αιτιολόγηση της ευρωπαϊκής ενότητας εξαφανίστηκε μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, γ) το κράτος πρόνοιας, αλλοτινός πυρήνας της μεταπολεμικής κοινωνικής συναίνεσης έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση, ήδη από την δεκαετία του 1970 και εντείνεται λόγω της χειροτέρευσης των δημογραφικών δεικτών και δ) η Ευρωπαϊκή Ένωση επέδειξε αδυναμία στην κοινωνική αλληλεπίδραση, εξασθένηση των επικοινωνιακών της δεξιοτήτων, περιορισμένα ενδιαφέροντα και επαναληπτική συμπεριφορά, με αφορμή την κρίση στην Ουκρανία το 2014 (Krastev, 2018: 20-22).

Κι αυτό είναι που επιβάλλει την παράθεση των επιμέρους θεωριών (είτε συνοπτικά, είτε εκτενέστερα) για την σφαιρικότερη προσέγγιση ενός φαινομένου που παρουσιάζει περιπλοκότητες και αμφισημίες. Ωστόσο, όπως συμβαίνει και με πολλές

⁶⁶ Για τον Μεταξά (2019β: 53) η «επιστήμη του Ευρωπαϊκού Δικαίου διαπνεόμενη από την αίσθηση μιας απατηλής αυτάρκειας, αδιάφορη προς τις αναλύσεις και διερωτήσεις των λοιπών ανθρωπιστικών επιστημών, αλλά και προς το συστηματικό διάλογο με αυτές, είναι εκ των πραγμάτων καταδικασμένη σε μια παραλυτική στασιμότητα, με απομειωμένη την όποια της αναλυτική ευκρίνεια και μεθοδολογική συνοχή».

άλλες θεωρίες των κοινωνικών επιστημών, οι θεωρίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν χάνουν όλη την αξία τους απλώς και μόνο διότι οι επικριτές τους μπορούν να αποδείξουν ότι δεν είναι απολύτως πλήρεις ή τελεσίδικες στις εξηγήσεις που προτείνουν. Αντίθετα, οι μεγάλοι εύρους θεωρίες είναι δυνατό να έχουν μεγάλη αξία για την περαιτέρω κατανόηση της διαδικασίας ολοκλήρωσης καθώς προσφέρουν ιδιαίτερους τρόπους εξέτασής της, παρέχουν ορισμένες εξηγήσεις και προωθούν την περαιτέρω μελέτη και προβληματισμό για το θέμα (Nugent, 2010: 593).

Η μελέτη δεν επιχειρεί να υποδείξει μια «προφανή» μετεξέλιξη της Ευρώπης υπό το φως της συγχρονίας των κρίσεων που πλήττουν την πορεία και το ιδεώδες της· ούτε να προδιαγράψει ένα τελικό προς την κατεύθυνση της ομοσπονδίας, ή προς άλλες, λιγότερο κρατικογενείς, πολιτικές κατασκευές. Επιδιώκει να αναδείξει τη συμβολή της θεωρίας στη βαθύτερη, ενίοτε αφαιρετική, αλλά όχι εν είδει απολογίας, αξιολογική, (δι)εννόηση της Ευρώπης (Χρυσόχοου, 2015: 20).

Ο υψηλότερος σκοπός, που καλείται να υπηρετήσει μία πολιτική θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, είναι η διασφάλιση των συνθηκών, που θα προσδιορίσουν τόσο τις δυνάμεις και τους κανόνες της κοινής πολιτικής συμβίωσης όσο και των μέσων για την ποιοτική αναβάθμιση της δημόσιας συζήτησης σχετικά με τον δημοκρατικό προσανατολισμό της ευρωπαϊκής πολιτείας (Λάβδας & Χρυσόχοου, 2004: 18). Εξάλλου, οι θεωρίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αποτελούν τους θεωρητικούς προδρόμους οποιασδήποτε θεωρίας της ενωσιακής πολιτικής (Hix, 2004: 19) και αποτελούν πτέρυγα του κινήματος των ευρωπαϊκών σπουδών (Rosamond, 2006: 1).

Είναι δυνατό επομένως κατά τον Taylor να περιγραφεί μια ελάχιστη συναινετική άποψη για την ιδέα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και έγκειται στο ότι οποιαδήποτε θεωρία ολοκλήρωσης απαιτεί δύο στοιχεία: αφενός, μια έννοια συστήματος, με συγκεκριμένα γνωρίσματα που το καθιστούν διαφορετικό από το υπάρχον σύστημα και αφετέρου, μια έννοια δυναμικής διαδικασίας που διατρέχει το υπάρχον σύστημα και μπορεί να οδηγήσει στην αλλαγή του (Taylor, 2010: 176).

Δεδομένης της παραπάνω στοχοθεσίας της θεωρίας, ακολουθεί η ειδικότερη, αλλά αλλά όχι εξαντλητική, ανάλυση των θεωριών ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η μελέτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί να έχει τις εξής οπτικές (Χρυσόχοου, 2016: 255-256)

A) Την διεθνολογική, στην οποία εντάσσονται ενδεικτικά οι θεωρίες των διεθνών καθεστώτων⁶⁷ και του φιλελεύθερου διακυβερνητισμού⁶⁸.

B) Την πολιτειολογική, στην οποία εντάσσονται ο ρεπουμπλικανισμός, η συμπολιτεία (Τσάτσο, 2007α), ο δημοκρατικός φιλελευθερισμός⁶⁹, ο κοσμοπολιτισμός (Ελευθεριάδης, 2004) και ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός.

⁶⁷ Όπως έχει αναλυθεί παραπάνω στο κεφ. 1 στις κρατοκεντρικές θεωρήσεις

⁶⁸ Ανήκοντας στο ευρύτερο θεωρητικό ρεύμα του διακυβερνητισμού, ο οποίος έχει τις ρίζες της στη θεωρία των διεθνών σχέσεων και ειδικότερα στη ρεαλιστική παράδοση στους κόλπους της θεωρίας αυτής (Nugent, 2010: 589), ο φιλελεύθερος διακυβερνητισμός διαμορφώθηκε από τον Andrew Moravcsik (1993a, 1993b και 1998), ο οποίος θέλησε να επιφέρει μια κρατοκεντρική στροφή στις θεωρίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ασκώντας κριτική στην νεολεϊτουργική θεώρηση. Υποστηρίζοντας τον πρωτεύοντα ρόλο του εθνικού κράτους στην ενοποιητική διαδικασία, ο Moravcsik παρουσίασε στις αρχές της δεκαετίας του '90 τη θέση περί «φιλελεύθερου διακυβερνητισμού», η οποία απέδιδε μεγαλύτερη αξία στους διεθνείς οργανισμούς «ως παράγοντες διευκόλυνσης μιας μορφής διακυβέρνησης που οδηγεί σε θετικά αποτελέσματα. Η φιλελεύθερη προσέγγιση του Moravcsik στρέφεται γύρω από τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι εθνικές προτιμήσεις, την αντικειμενικότητα των δρώντων που επιδιώκουν την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους σε κεντρικό επίπεδο και την ιδιότυπη φύση της διακρατικής διαπραγμάτευσης στην Κοινότητα, στο πλαίσιο ενός σχήματος ζήτησης ευρωπαϊκών πολιτικών από τους εγχώριους οικονομικούς και κοινωνικούς δρώντας και προσφοράς πολιτικών της Ε.Ε. μέσω αναθεωρήσεων συμφωνιών και συμφωνιών προϋπολογισμών (Hix, 2004: 21). Σε αυτό το υπόδειγμα διεπίπεδου παιγνίου, τόσο η πλευρά της προσφοράς όσο και πλευρά της ζήτησης παρουσιάζεται ιδιαίτερη συνθετότητα ως προς τις διαδικασίες (Rosamond, 2006: 204-205). Ιδωμένος ως μια συστηματική και συνεπής ως προς τις κεντρικές παραδοχές του προσπάθεια εκλογίκευσης της διαλεκτικής σχέσης -και κυρίως των ποικίλων αντινομιών της- ανάμεσα στη διατήρηση της αυτονομίας των συστατικών μερών και την επίτευξη συντονισμένων συλλογικών δράσεων για την ενοποίηση του όλου, ο φιλελεύθερος διακυβερνητισμός συνέβαλε καθοριστικά στην εμπέδωση του «νέου κρατοκεντρισμού» στις ευρωπαϊκές σπουδές (Χρυσόχοου, 2006:117). Το δυνατό σημείο της προσέγγισης είναι ότι καταδεικνύει το πως η ευρωπαϊκή, διακυβερνητική πολιτική συνδέεται αιτιωδώς με την εθνική πολιτική και τις πηγές που την νομιμοποιούν (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 161).

⁶⁹ Ο δημοκρατικός φιλελευθερισμός αναφέρεται σε μία προ-φιλελεύθερη αντίληψη του συνταγματισμού, που ταυτίζει το σύνταγμα με την κοινωνική σύνθεση και τον τρόπο διακυβέρνησης της πολιτείας (Χρυσόχοου, 2005: 100). Στόχος του δημοκρατικού φιλελευθερισμού είναι η διασπορά της εξουσίας προκειμένου να ενθαρρυνθεί μία διαδικασία ελεγχόμενης πολιτικής σύγκρουσης και διαβούλευσης, που θα εξασφάλιζε ότι οι διάφορες κοινωνικές τάξεις θα ελέγχονταν και τελικά θα συνεργάζονταν μεταξύ τους με σκοπό την κατασκευή και επιδίωξη του κοινού καλού και όχι των τομεακών συμφερόντων (Bellamy & Castiglione, 2004: 180). Βλ. και Χρυσόχοου (2020β: 297).

Γ) Τις ενδιάμεσες εκδοχές, όπως η συναινετική συνομοσπονδία⁷⁰, οι ομοσπονδιακές ενώσεις κρατών⁷¹, οι θεωρίες περί πολυεπίπεδης διακυβέρνησης⁷² και του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού⁷³.

⁷⁰ Η θεωρία της συναινετικής συνομοσπονδίας αποτελεί σύμμιξη της συνομοσπονδιακής θεωρίας, εξέχοντες εκπρόσωποι της οποίας είναι οι Elazar και Forsyth (Χρυσόχου, 2006: 75-77, Χρυσόχου, 2008: 73-82, Χρυσόχου, 2015: 125-137, Glencross, 2016: 376-382) και της θεωρίας της συνένωσης, με εξέχοντες εκπροσώπους τον Paul Taylor (Nugent, 2010: 580, Taylor, 2010: 182) και τον Arden Lijphart (1977 και 1991). Η θεωρία της συναινετικής συνομοσπονδίας (Χρυσόχου, 2006: 118-128, 2008: 98-109, 2015: 306-312) αντλεί το εννοιολογικό, αναλυτικό και κανονιστικό της υπόβαθρο από τη συγκριτική πολιτική επιστήμη και τη δημοκρατική θεωρία, εστιάζοντας στις διαδικασίες (διαμόρφωσης και λήψης κοινών αποφάσεων), μέσω των οποίων το πολιτικό σύστημα της Ε.Ε., παρά τις ποικίλες διαιρετικές τομές που το χαρακτηρίζουν, ανταποκρίνεται σε έναν σημαντικό και πάντως αναγκαίο για τη βιωσιμότητά του βαθμό πολιτικής σταθερότητας (Χρυσόχου, 2006: 69). Στο ιδιότυπο αυτό μόρφωμα, η εξουσία είναι ισομερώς καταμερισμένη για την αποφυγή της τμηματικής υποτέλειας και συναφών μορφών ηγεμονίας ή κεντρικής εξουσίας (Χρυσόχου, 2005: 74). Σ' αυτό το δίκτυο πολλαπλών εξουσιών, η ισότιμη συμμετοχή, σε αντίθεση με την επικυριαρχία των μερών ή άλλη μορφή ηγεμονίας, αποτελεί το κοινό σημείο αναφοράς των συναινετικών συστημάτων (Χρυσόχου, 2006: 119). Η κύρια παραδοχή που διέπει την απεικόνιση της Ε.Ε. ως συναινετικής ομοσπονδίας είναι ότι, αν και οι ηγετικές ομάδες προέβησαν σε αμοιβαίες υποχωρήσεις για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της ενοποίησης, δεν έπαψαν να επιδιώκουν την αυτόνομη δράση. Προέκυψε επομένως μια νέα διαλεκτική σχέση μεταξύ της επέκτασης των κοινών λειτουργικών χώρων και της εμφάνισης πιέσεων για αυτοκυβέρνηση (Χρυσόχου, 2005: 79). Το δε στοιχείο που φέρνει την ΕΕ εγγύτερα προς το πρότυπο της «συναινετικής συνομοσπονδίας» είναι πως συντίθεται από δήμους ισότιμης πολιτικής κυριαρχίας, με τις ηγετικές ομάδες να αντιστέκονται στη διάπλαση οριζόντιων δεσμών μεταξύ των επιμέρους κοινών, διατηρώντας τον γενικό πολιτικό έλεγχο στα εθνικά υποσυστήματα. Όπως σε άλλα συναινετικά συστήματα, η δημοκρατία συνιστά θεσμική σχεδίαση για τη σταθερότητα της διακυβέρνησης, με τους δήμους-μέλη να διατηρούν την κυριαρχική τους υπόσταση (Χρυσόχου, 2020α: 397-398).

⁷¹ Ο ομοσπονδισμός, ως θεωρία, συνέπεσε με τη θεωρητική ανανέωση που επέφερε η θέσπιση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης το 1987, όπου παράλληλα με τη θέση ενός σαφούς χρονοδιαγράμματος αποπεράτωσης της κοινής εσωτερικής αγοράς, αναβίωσε κανονιστικά επιχειρήματα σχετικά με το εάν είναι επιθυμητή μια συνταγματική ρύθμιση που θα συνοδεύει τη διαδικασία βαθύτερης ολοκλήρωσης (Rosamond, 2006: 152). Στόχος του ομοσπονδισμού είναι η επίτευξη πολιτικής ένωσης, με ταυτόχρονα συνταγματικά εχέγγυα για τη διατήρηση της αυτονομίας των μερών που απαρτίζουν την ομοσπονδία (Χρυσόχου, 2008: 54), ενώ καταλύτης για την διατήρηση της ομοσπονδιακής συνοχής και κατ' επέκταση της βιωσιμότητας της ομοσπονδίας αποτελεί η εξισορρόπηση ανάμεσα στην αυτοδιοίκηση και συνδιάθεση σε συνδυασμό με την αρχή της διττής αντιπροσώπευσης (Τσινισιζέλης & Χρυσόχου, 2007:100-101). Η συνεισφορά της ομοσπονδιακής θεωρίας στην ανάλυση σύνθετων πολιτειών γύρω από τη συνταγματική τους υπόσταση και αυτονομία, και γύρω από την τελική έκβαση της διαδικασίας συνένωσης μεταξύ προηγουμένως ανεξάρτητων μονάδων που αποφασίζουν, μέσω μιας ιδρυτικής ή γενέθλιας πράξης, να μετασχηματιστούν σε αυτοκαθοριζόμενη πολιτεία, εμπλουτίζει τη συζήτηση γύρω από τα όρια και τις δυνατότητες προσαρμογής της κυριαρχίας σε ένα συντεταγμένο, πολυαρχικό και μεταβλητό σύστημα συλλογικής διακυβέρνησης (Χρυσόχου, 2008: 45).

⁷² Τον όρο «πολυεπίπεδη διακυβέρνηση εισήγαγε πρώτος ο Marks (1992, 1993), ο οποίος την όρισε ως: «ένα σύστημα διαρκών διαπραγματεύσεων μεταξύ εμφολευμένων κυβερνήσεων σε πολλαπλά εδαφικά πεδία- υπερεθνικό, εθνικό και υποεθνικό -ως αποτέλεσμα μιας ευρείας διαδικασίας δημιουργίας θεσμών και ανακατανομής στη λήψη των αποφάσεων» Η εν λόγω θεωρητική προσέγγιση ανταποκρίνεται στην θεώρηση της Ε.Ε. ως υβριδικής μορφής, αφού δεν μπορεί να ερμηνευθεί ούτε με όρους πολιτικού συστήματος, ούτε με όρους διεθνούς οργανισμού. Η βιβλιογραφία της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης προσπαθεί να αποφύγει τόσο την παγίδα του κρατοκεντρισμού, όσο και της πραγμάτευσης της Ε.Ε. ως λειτουργούσας αποκλειστικά σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Rosamond, 2006: 163-164). Σε ένα τέτοιο σύστημα, οι πολιτικοί παράγοντες είναι τυπικά αυτόνομοι, στην

Από τις παραπάνω εναλλακτικές οπτικές, η εστίαση αφορά τις πολιτειολογικές θεωρήσεις και ειδικότερα στον κοσμοπολιτισμό, τον ρεπουμπλικανισμό, και τον ευρωπαϊκό συνταγματισμό. Ευρύτερα, οι πολιτειολογική θέαση, η οποία αντιδιαστέλλεται από τη διεθνολογική και τη συνταγματική, ορίζεται και ως «κίνηση προς αναστοχαστικές και συζευκτικές θεάσεις της μορφής «ένωση πολιτειακής συνεξέλιξης», η οποία εμπίπτει στις συνεκδοχές μιας πολιτειακής συγχρονίας: «ένωση-ως-πολιτεία» και «ένωση-ως-πολιτείες», όπου η συμμετοχή των μελών στον βίο της ένωσης –σε ό,τι υπερβαίνει την ατομικότητά τους, αλλά, συγχρόνως, την (ανα)καθορίζει–

πραγματικότητα όμως αλληλεξαρτώνται, αφού οι αποφάσεις λαμβάνονται στη διαπλοκή των διαφόρων επιπέδων μεταξύ τους. Το σχήμα αυτό στηρίζεται στην αμοιβαία συνεργασία μεταξύ των διαφόρων επιπέδων, κατά τρόπο που η «απώλεια» κυριαρχίας στο ένα επίπεδο να αποτελεί «κέρδος» κυριαρχίας στο άλλο, και αντιστρόφως (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 35-36). Η ουσία της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης είναι η ρευστότητα, η διάρκεια της αβεβαιότητας και τα πολλαπλά σχήματα εξουσίας –ιδιότητες που παραπέμπουν σε συνάφεια με τη μετα-νεωτερικότητα (Rosamond, 2006: 166). Για μία αναλυτικότερη προσέγγιση της εν λόγω θεωρίας πρβλε Χρυσόχου (2006: 136-147, 2008: 113-118; Χρυσόχου, 2020α: 347, υποσημ. 45) καθώς και Κανελλοπούλου-Μαλούχου, (2012: 161-172) και Ρεθυμνιωτάκη, (2012: 175-176), όπως και Glencoss (2016: 382-389) και Παπαδόπουλος (2018: 134-135). Για τη σύνδεσή της με την αρχή της επικουρικότητας και την εν γένει προβληματική στην κατανομή ευθυνών στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης πρβλε Γρηγορίου (2020: 274-291).

⁷³ Η κανονιστική στροφή της διεθνούς θεωρίας, γνωστή ως «τρίτο κύμα», οφείλεται σημαντικά στην ανάδυση του κονστρουκτιβισμού, αμφισβητώντας κάθε θεμελιακό υπόβαθρο ως εναλλακτική ηθική βάση (Χρυσόχου, 2007: 79). Ο «κοινωνικός κονστρουκτιβισμός», αντλώντας από μια αναστοχαστική επιστημολογία βάσει της δομοποιητικής ισχύος διυποκειμενικών λόγων και κοινωνικών πρακτικών, ανάγει τις κοινωνικές, πολιτισμικές και γνωσιολογικές προκείμενες του βίου σε συστατικές της πραγματικότητας (Χρυσόχου, 2020α: 135, υποσημ. 103). Ο κονστρουκτιβισμός αποστασιοποιείται τόσο από την αντίληψη της νεορεαλιστικής σχολής του Waltz (1979) όσο και από τη νεοφιλελεύθερη θεσμική προσέγγιση του Keohane (1989), όπου από τη μια πλευρά ο δομικός ρεαλισμός δίνει έμφαση στη μελέτη των συνεπειών της διεθνούς αναρχίας στις σύγχρονες διακρατικές σχέσεις (εξισορροπητικές/ανταγωνιστικές) και από την άλλη η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση στον τρόπο με τον οποίο οι σύνθετες αλληλεξαρτήσεις και το αξιακό σύστημα της φιλελεύθερης δημοκρατίας μπορούν να οδηγήσουν σε σταθερές, θεσμοθετημένες και αμοιβαίως επωφελείς διαδράσεις (Χρυσόχου, 2010: 70). Ο κονστρουκτιβισμός, αποστασιοποιούμενος από τη νεορεαλιστική και τη νεοφιλελεύθερη θεσμική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων, αναγνώρισε τη σημασία: α) των ιδεών και των νορμών στη διαμόρφωση πολιτειακών προτύπων, β) της διαβούλευσης στη λήψη των αποφάσεων, γ) της σύνδεσης των πρακτικών ρουτίνας, της κοινωνικοποίησης, και του συμβολισμού με τη διακυβέρνηση, και δ) της σχέσης μεταξύ της ταυτότητας και των συμφερόντων που επιδιώκουν τα μέρη (Χρυσόχου, 2007: 80). Κεντρική παραδοχή της κονστρουκτιβιστικής θεωρίας είναι ότι δεν υφίσταται αντικειμενική πραγματικότητα και ότι ο κόσμος δεν αποτελεί μια «φυσική ή υλική οντότητα» πέραν της ανθρώπινης συζήτησης, αλλά μια ανθρώπινη επιινόηση ή κατασκευή, στη μορφή μιας διανοητικής κατάστασης: αν η κατάσταση αυτή αλλάξει, στο πεδίο των ιδεών, των νορμών, των εννοιών ή των πεποιθήσεων, τότε και το διεθνές σύστημα θα μεταβληθεί αφού κι αυτό έχει δομηθεί πάνω σε συγκεκριμένες ιδέες, αντιλήψεις και δομές κατανόησης που έχουν παραχθεί από συγκεκριμένους ανθρώπους (Χρυσόχου, 2006: 161). Μεταφέροντας την κονστρουκτιβιστική λογική στην περίπτωση της Ευρώπης, κεντρικός της στόχος είναι να υπογραμμίσει την επίδραση της διυποκειμενικότητας και του κοινωνικού πλαισίου στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, να εστιάσει με άλλα λόγια στην κατασκευαστική ισχύ της διαδικασίας αυτής (Christiansen et. al, 1999: 528-544).

, υποστασιοποιεί τους δεσμούς που τα συνέχει σε κοινό (συμ)πολιτειακό «σώμα» (Χρυσόχοου, 2020α: 19)

Η ανάλυση αυτή κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου να τεθεί το πλαίσιο εντός του οποίου θα γίνει αντιληπτή η «αλλαγή παραδείγματος» στην θεωρία των ευρωπαϊκών σπουδών⁷⁴ προς την κατεύθυνση της Ε.Ε. ως πολιτείας⁷⁵, αλλά και των αποκλίσεων, συναφειών και αλληλοσυσχετισμών που προκύπτουν μεταξύ των θεωρητικών προτύπων, ώστε να καταδειχθεί ότι η επιλογή μίας της και μόνης θεωρίας πέρα από επιστημονικά αδόκιμη δεν τελείται εν κενώ, αλλά εντός ενός αδιάλειπτου «συνεχούς ιδεών» με το οποίο πραγματοποιεί αδιάλειπτο διάλογο.

Κλείνοντας την παρούσα εισαγωγή, η ύπαρξη πολλών προσεγγίσεων είναι αναπόφευκτη λόγω της πολυδιάστατης φύσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, τόσο από πλευράς λειτουργίας της όσο και από πλευράς προσέγγισής της ως οργανισμού. Καμία θεωρία δεν μπορεί από μόνη της να απαντήσει σε όλα τα ερωτήματα που προκύπτουν. Η πολυπλοκότητα της διαδικασίας και της οργάνωσης είναι τέτοια, ώστε είναι αναγκαία η χρησιμοποίηση διαφορετικών εννοιολογικών και θεωρητικών μέσων για την εξέταση και ερμηνεία τους (Nugent, 2010: 571-572). Οι ερμηνείες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχουν ημερομηνία λήξης, διότι βασίζονται στις παρατηρήσεις μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (Στεφάνου, 2016: 519).

Σήμερα, η θεωρία για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει πλέον αυτονομηθεί ως πεδίο θεωρίας και έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Η φύση και η δυναμική της ενοποιητικής διαδικασίας έχουν πράγματι αναλυθεί υπό το πρίσμα πολλαπλών θεωρητικών αξόνων και σε περισσότερα επίπεδα (Ρεθυμνωτάκη, 2012: 156-157). Ως εκ τούτου η απόφαση για το ποια θεωρία είναι σωστή δεν σημαίνει ότι αποφασίζεται

⁷⁴ Χωρίς όμως να λησμονάται η διαρκής και αδιαμφισβήτητη επιρροή των διεθνών σπουδών στις ευρωπαϊκές: πέρα του βαθμού θεσμοποίησης που έχει επιτύχει ή της ορολογίας που προσελκύει, η Ε.Ε. συγκροτείται από κυρίαρχες μονάδες, που (μετ)εξελίσσουν τις βεσφαλμένες προδιαγραφές, ενώ αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης πολλαπλότητας, που θέτει περιορισμούς στην ίδια την Ε.Ε. όσο και στις συστατικές της συγκροτήσεις (Χρυσόχοου, 2015: 211).

⁷⁵ Οι σύγχρονοι θεωρητικοί της ενοποίησης υιοθέτησαν τον όρο “πολιτεία” ως μια ενδεδειγμένη εννοιολογική κατηγορία για την Ε.Ε. για τρεις κυρίως λόγους (Χρυσόχοου, 2005: 66): α) Ο όρος δεν χαρακτηρίζεται από ιδεολογικές φορτίσεις στο επίπεδο της μικροανάλυσης συγκεκριμένων χώρων πολιτικής ή στη μορφή των ανελαστικών θέσεων του κλασσικού διακυβερνητισμού και του ομοσπονδισμού· β) ο όρος αποφεύγει τις παρερμηνείες μιας ακραιφνώς υπερεθνικής αντίληψης που συντείνουν στη θεώρηση της Ε.Ε. ως νέου πολιτικού κέντρου· Και γ) ο όρος προσφέρει στον ερευνητή μια “αναστοχαστική” απόσταση από τον ακριβή προσδιορισμό της οντολογικής φύσης της Ε.Ε., χωρίς να υποτάσσεται σε πρωθύστερα πρότυπα πολιτικής οργάνωσης και διακυβέρνησης.

ποιας θεωρίας οι παραδοχές για τους δρώντες, τους θεσμούς και τις πληροφορίες προσεγγίζουν περισσότερο την πραγματικότητα. Το πόσο καλή είναι μια θεωρία εξαρτάται από το πόσο και με τι βαθμό επάρκειας μπορεί να εξηγήσει ένα συγκεκριμένο σύνολο δεδομένων. Ωστόσο κάποιες θεωρίες είναι πιο επαρκείς, κάποιες είναι πιο διεξοδικές, ενώ άλλες επιχειρούν να εξηγήσουν διαφορετικά πράγματα με τον καλύτερο τρόπο (Hix, 2004: 23). Η επάρκεια των πολιτειολογικών θεωρήσεων έναντι των διεθνολογικών και ενδιάμεσων αποτελεί ζήτημα ανοικτό και οπωσδήποτε ανατρέψιμο σε επίπεδο θεωρίας. Εντούτοις, ο προσανατολισμός προς αυτές κρίνεται σκόπιμος, αφού οι εν λόγω θεωρήσεις διαθέτουν τον απαραίτητο κανονιστικό και αξιακό πλούτο που απαιτείται όχι μόνο για μία επανοηματοδότηση της πορείας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά και μίας φιλόδοξης επανεκκίνησης της. Εξάλλου, όπως αναφέρει ο Στεφάνου: *«Οι σχετικοί περιορισμοί στην κρατική κυριαρχία θα ήταν αδιανόητοι αν δεν υπήρχε ένα κοινό αξιακό υπόβαθρο διακηρυγμένο στις Συνθήκες αλλά και βιωμένο από τους λαούς των κρατών μελών της Ένωσης»* (Στεφάνου, 2020: 1).

Καταληκτικά, στην παρούσα μελέτη προτάσσεται η πολιτειολογική προσέγγιση, παρά η διεθνολογική, διότι η μεν πρώτη διερευνά τις κανονιστικές απαιτήσεις της συλλογικής συμβίωσης των Ευρωπαίων εντός μιας πολλαπλότητας, η συντεταγμένη φύση της οποίας αντλεί, καίτοι επιλεκτικά, από το ρεπουμπλικανικό, το συμπολιτειακό, το συναρχικό και το κοσμοπολιτικό πρότυπο. Η δε δεύτερη, εκλαμβάνει την ΕΕ ως εκδήλωση ενός πλουραλισμού κινήτρων, προδιαθέσεων και προσδοκιών των μερών (Τσινισιζέλης & Χρυσόχου, 2017: 298).

2.2. Κοσμοπολιτισμός⁷⁶

Η κοσμοπολίτικη ιδέα κατά τον Φερύ βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο της επικαιρότητας. Η κοσμοπολίτικη ιδέα, που μέχρι τώρα δεν ήταν παρά το κρυφό περιεχόμενο της μοντέρνας πολιτικής φιλοσοφίας, προσφέρεται σήμερα για πιο ακριβείς επεξεργασίες, που θα μπορούσαν να τη μετατρέψουν σε ορόσημο για τον κόσμο που μοιάζει αποπροσανατολισμένος από την παγκοσμιοποίηση (Φερύ, 2006: 37-38).

Η γένεση του «κοσμοπολιτισμού» ως έννοιας αλλά και ως φιλοσοφίας αποδίδεται στους Στωικούς, γιατί συνέδεσαν την έννοια της ηθικής και του χρηστού βίου (ή ενάρετης ζωής) με την οικουμενική φύση (Χρυσόχου, 2008: 130). Το κεντρικό τους επιχείρημα ήταν ότι οι διαφορές μεταξύ ανθρώπων που ζουν σε διαφορετικές πόλεις-κράτη δεν είναι τόσο σημαντικές όσο η κοινή αναφορά τους σε ένα οικουμενικό πλαίσιο, σε μια ευρύτερη ηθική κοινότητα: στον κόσμο και όχι στην πόλη (Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 48) . Αν και οι κλασσικές πηγές γύρω από τον κοσμοπολιτισμό υπήρξαν γνωστές κατά τη διάρκεια της μεσαιωνικής και της ουμανιστικής περιόδου, δεν αποτέλεσε αντικείμενο εκτενούς έρευνας για αρκετούς αιώνες. Ο όρος εμφανίζεται σε αυξανόμενη συχνότητα μόλις τον 18ο αιώνα από τους στοχαστές του Διαφωτισμού χωρίς έκτοτε να εκλείπει από τη διεθνή διανόηση (Χρυσόχου, 2007: 63).

Ο σημαντικότερος εκφραστής του κοσμοπολιτισμού ως διεθνούς θεωρίας ή, ακριβέστερα, ως διεθνούς πολιτικής, αν όχι ηθικής φιλοσοφίας, είναι ο Immanuel Kant, ο οποίος αντιτάχθηκε στη χομπσιανή ρήση *bellum omnium contra omnes* (Χρυσόχου, 2010:66). Στο έργο του «*Αιώνια Ειρήνη*», γραμμένο το 1795, αντανακλάται η προσπάθεια του γερμανού φιλοσόφου να προσφέρει μια ηθική διεθνή θεωρία γύρω από το κυρίαρχο ζήτημα του πολέμου, συνδυάζοντας τη λογική ενός κώδικα συμπεριφοράς με έναν φιλοσοφικό λόγο, καταλήγοντας στην ανάγκη δημιουργίας έννομων (τυπικά θεσμοθετημένων ή καταστατικών) σχέσεων μεταξύ κυρίαρχων κρατών (Χρυσόχου, 2006: 182, Δημητρακόπουλος, 2019). Στην *Αιώνια Ειρήνη* ο Kant έχει την ευκαιρία να ορίσει το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα πάνω στις εξής αρχές: *«πρώτον, με τις αρχές της ελευθερίας των μελών μιας κοινωνίας (ως ανθρώπων), δεύτερον, τις βασικές αρχές*

⁷⁶ Πρβλε Χρυσόχου, (2006: 180-187, 2008: 130-140)

εξάρτησης όλων από μια και μοναδική κοινή νομοθεσία (ως υπηκόων) και, τρίτον, τον νόμο της ισότητας των ιδίων (ως πολιτών)» (Χρυσόχοου, 2017: 39).

Ο Kant συλλαμβάνει την ειρήνη ως αναγκαίο σκοπό της εθελούσιας οργάνωσης έλλογων όντων σε κράτος, με άλλα λόγια η ειρήνη αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την οργάνωση των ανθρώπων σε κοινωνία υπό γενικούς εξαναγκαστικούς νόμους εξωτερικής ελευθερίας. Ο σκοπός της ειρήνης για τον Kant είναι κατά κάποιο τρόπο δεδομένος και υπαγορεύεται από την έλλογη φύση των ανθρώπων ως ελεύθερων και ίσων, αποτελώντας συνεπώς για εκείνους ένα ηθικό καθήκον. Ακριβώς γι αυτό το λόγο η ειρήνη δεν μπορεί να είναι ένας συγκυριακός ή περιστασιακός στόχος, αλλά ένας αιώνιος στόχος που αποβλέπει την εκπλήρωσή του στο διηνεκές (Παπαγεωργίου, 2008: 49-52).

Για την εμπέδωση όμως της Αιώνιας Ειρήνης, ο Kant εκτιμά ότι δεν αρκεί απλά η απουσία εχθροπραξιών για μια συγκεκριμένη περίοδο. Δίχως την αμοιβαία δέσμευση των κρατών, οι άνθρωποι και τα κράτη εξακολουθούν να βρίσκονται στη φυσική κατάσταση, σε μια κατάσταση ανομίας, αβεβαιότητας και προσωρινότητας. Για να ξεπεραστεί η φυσική κατάσταση και να εμποδωθεί η ειρήνη, απαιτείται η αμοιβαία δέσμευση των κρατών, συνασπιζόμενα σε μια κοινωνία των εθνών βάσει ενός πρωταρχικού κοινωνικού συμβολαίου. Ωστόσο για να συναφθεί το πρωταρχικό κοινωνικό συμβόλαιο, χρειάζεται να συντρέχουν ταυτόχρονα ορισμένες εσωτερικές και εξωτερικές προϋποθέσεις. Ως προς τις εσωτερικές προϋποθέσεις, ο Kant, στο πρώτο οριστικό άρθρο για την Αιώνια Ειρήνη, εκτιμά ότι τα κράτη, ως υποκείμενα δικαιωμάτων στην αμοιβαία τους συναλλαγή, πρέπει να οργανώνονται βάσει του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και διάκριση των εξουσιών (Παπαγεωργίου, 2008: 53-54).

Ωστόσο για να διασφαλιστεί η ειρήνη δεν αρκεί η ρεπουμπλικανική του οργάνωση στο εσωτερικό του. Χρειάζεται και η εξασφάλιση της κυριαρχίας του έναντι τρίτων. Ο Kant στο δεύτερο άρθρο δεν προτείνει τη θέσμιση ενός διεθνούς κρατικού μορφώματος, αλλά μιας ειρηνοποιού ομοσπονδίας ή συμμαχίας κρατών, απόρροια του γεγονότος ότι ένα κυρίαρχο δημοκρατικό κράτος δεν μπορεί να υπαχθεί σε μια εξωτερική εξουσία, εκχωρώντας εξολοκλήρου σε αυτή την ανεξαρτησία και την κυριαρχία του, την ισότητα και την ελευθερία του (Παπαγεωργίου, 2008: 58-60). Όπως εξηγεί και ο ίδιος: *«Η συμμαχία αυτή δεν επιζητεί να αποκτήσει οιαδήποτε εξουσία*

κράτους, αλλά απλώς να διατηρήσει και να εξασφαλίσει την ελευθερία κάθε κράτους, και των άλλων ταυτόχρονα συμμάχων κρατών, χωρίς όμως να υπόκεινται αυτά (όπως οι άνθρωποι στην πρωτόγονη κατάσταση) σε δημόσιους νόμους και σε κάποιον αλληλοεξαναγκασμό» (Χρυσόχου, 2015: 235). Για τον Kant τα κράτη έχουν αφενός αυταξία, γιατί αποτελούν προϊόν εθελούσιας πολιτικής και πολιτισμικής επένδυσης των λαών τους ως αυτοκαθοριζόμενων συλλογικών οντοτήτων, και αφετέρου λειτουργικότητα, γιατί θέτουν τις βάσεις μιας παγκόσμιας ειρήνης μέσα από τον ιστορικό καταμερισμό εργασίας (Παπαγεωργίου, 2008: 63).

Ως βάση για την επίτευξη του παραπάνω εγχειρήματος, ο Kant προτείνει την ιδέα του «κοσμοπολίτικου δικαίου» ή *ius cosmopoliticum*, ως μια νέα κατηγορία δικαίου -πέρα του εσωτερικού συνταγματικού και του διεθνούς δικαίου- όπου τόσο λαοί (έχοντας ήδη συγκροτήσει ένα δημοκρατικό πολιτικό σύνταγμα) όσο και τα ίδια τα κράτη (έχοντας αναδείξει μια διεθνή έννομη τάξη, στη μορφή συνομοσπονδίας ελεύθερων κρατών ή, διαφορετικά, μιας κοσμοπολίτικης ένωσης αρχών) πρέπει να ενώσουν από κοινού τις δυνάμεις τους, προκειμένου να συγκροτήσουν ένα σύστημα «κοσμοπολίτικης δικαιοσύνης» (Χρυσόχου, 2006: 182). Ο Kant επιδιώκει το μετασχηματισμό του διεθνούς συστήματος μέσα από την ανατροπή του *status quo*, βασιζόμενος στην ιδέα ενός διεθνοδικαικού πλαισίου παρά μιας παγκόσμιας δημοκρατικής αρχής στη μορφή ενός δημοκρατικού «οικουμενικού κράτους» (Χρυσόχου, 2008: 133).

Η καντιανή παράδοση ενέπνευσε τη φιλελεύθερη ιδεαλιστική σχολή των διεθνών σχέσεων στις αρχές του 20ου αιώνα, η οποία πρόταξε το δικαίωμα των λαών στην προάσπιση της δημοκρατίας και της ειρήνης μέσω μιας «αρμονίας συμφερόντων» και ενός «παγκόσμιου ηθικού συμφέροντος», το οποίο αποτελεί αντικείμενο υπεράσπισης της «παγκόσμιας ηθικής κοινοπολιτείας» (Χρυσόχου, 2010: 68, Ηρακλειδής, 2019: 35-37).

Ο κοσμοπολιτισμός εντάσσεται στις πολιτειολογικές προσεγγίσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ωστόσο ως διακριτή θεωρία εμπεριέχει στοιχεία τόσο από την πολιτική φιλοσοφία, όσο και από τη θεωρία των διεθνών σχέσεων και της διεθνούς πολιτικής (Παπαγεωργίου, 2013: 749-758). Το ερώτημα που ανακύπτει είναι πώς οι παραπάνω κοσμοπολίτικες σκέψεις μπορούν να δώσουν απαντήσεις για τη φύση της ίδιας της Ε.Ε;

Ξεπερνώντας το δίλημμα που θέτουν το διεθνές και το συνταγματικό δίκαιο ως προς την επιλογή είτε ενός διεθνούς οργανισμού, είτε ενός ομοσπονδιακού, ενιαίου κράτους, ο Ελευθεριάδης (2004: 282-283), αντλώντας το επιχείρημά του από την Αιώνια Ειρήνη του Kant προσπαθεί να ορίσει την ΕΕ ως «*μια διακρατική ένωση αρχών, που διέπεται από νομικούς κανόνες και αρχές. Είναι μια ένωση κρατών, που βασίζεται σε κοινά παραδεκτές αρχές εσωτερικής και διεθνούς δικαιοσύνης και όχι στην κρατική κυριαρχία*» και συνεχίζει λέγοντας «*το πρότυπο της ένωσης κρατών στη βάση αρχών μπορεί να μας δώσει τα υλικά για να κτίσουμε μια συνταγματική θεωρία για την Ένωση, η οποία δεν βασίζεται μόνο στην ιδέα του κράτους ή μόνο στα εργαλεία του εσωτερικού συντάγματος. Υπό αυτή την έννοια, η Ένωση αποτελεί μία κοσμοπολίτικη έννομη τάξη και όχι ένα ημιτελές κράτος ή έναν υπερεθνικό διεθνή οργανισμό*».

Εντός την ένωσης κρατών και αρχών, ορισμένοι κανόνες είναι εσωτερικού δικαίου και εφαρμόζονται μόνο εσωτερικά (π.χ. οδηγίες), ορισμένοι άλλοι κανόνες είναι διεθνούς δικαίου και εφαρμόζονται σε σχέση με άλλα κράτη (π.χ. Συνθήκες), ενώ κάποιοι άλλοι κανόνες βρίσκονται ανάμεσα στους δύο, αφού δημιουργούνται ανεξάρτητα από τη διάκριση εσωτερικού και εξωτερικού και εφαρμόζονται στο εσωτερικό δίχως να εξετάζονται αναλυτικά από την άποψη της θεωρίας των πηγών του δικαίου. Τους κανόνες αυτούς ο Ελευθεριάδης (2004: 301-302) τους χαρακτηρίζει ως «*κοσμοπολίτικο δίκαιο*» και εντάσσει μέσα σ' αυτό τους κανόνες για την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων και των αγαθών, όπως διαπλάστηκαν νομολογιακά από το ΔΕΚ, τους κανόνες για την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, τους κανόνες για την ισότητα των φύλων, καθώς και τα ατομικά δικαιώματα, όπως ενσωματώνονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Η έννοια του κοσμοπολίτικου δικαίου εξηγεί σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη τις αλλαγές αυτές και τις οργανώνει χωρίς να προϋποθέτει μία εντελώς καινούργια έννομη τάξη ή ένα νέο σύνταγμα, που να αντικαθιστά τα εθνικά. Συνεπώς, η έννομη τάξη της Ένωσης είναι μία σύνθεση από τα εθνικά συντάγματα, τις διεθνείς συμβάσεις και το κοσμοπολίτικο δίκαιο, η οποία εφαρμόζεται στο εσωτερικό των κρατών-μελών ανεξάρτητα από το αν ακολουθεί την ιεραρχία των πηγών του δικαίου ή αν σέβεται την κρατική κυριαρχία (Χρυσοχόου, 2008: 134-135). Και ο Ελευθεριάδης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: «*η Ένωση είναι συνεπώς μία διακρατική ένωση αρχών, στα πλαίσια της οποίας τα μέλη της συνεργάζονται στη βάση πολιτικών θεσμών, όπως το Συμβούλιο των Υπουργών, η Επιτροπή και το ΕΚ, ενώ οι σχέσεις τους ρυθμίζονται από το Κοινοτικό Δίκαιο, όπως το*

εφαρμόζει το ΔΕΚ. Τα μέλη αναλαμβάνουν την υποχρέωση έναντι των άλλων να είναι δημοκρατίες και να σέβονται τα δικαιώματα των πολιτών τους. Τέλος, αναλαμβάνουν να αναγνωρίσουν εκτεταμένα δικαιώματα στους πολίτες των άλλων κρατών-μελών, δικαιώματα ισότητας, αλλά και καθαρά οικονομικής φύσης, όπως του ελεύθερου ανταγωνισμού, της ελεύθερης κυκλοφορίας των αγαθών κ.λ.π. Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο δεν συγκρίνει την Ένωση με το κράτος ούτε και χρησιμοποιεί τις αξίες του ως το κατάλληλο κριτήριο για την επιτυχία της. Εγκαταλείπει το ιδεώδες της διαρκώς στενότερης Ένωσης και, αντιθέτως, ρωτά εάν η Ένωση σέβεται συγκεκριμένες και συναινετικά προσδιορισμένες αρχές στη μορφή του κοινοτικού δικαίου. Η οικονομική ευημερία της Ένωσης και η διατήρηση της ειρήνης παραμένουν φυσικά σταθεροί στόχοι της, αλλά δεν έχουν προτεραιότητα σε σχέση με τις βασικές αρχές, που θεμελιώνουν την Ένωση ως κοσμοπολιτική έννομη τάξη. Η υποχώρηση της εθνικής κυριαρχίας επιτρέπει την επιρροή πολιτικών αρχών χωρίς όμως τη δημιουργία νέας κρατικής οντότητας ή νέου συντάγματος που να αντικαθιστά τα εθνικά» (Ελευθεριάδης, 2004: 302-303).

Από την πλευρά του ο Habermas, προσεγγίζει την ευρωπαϊκή ενοποίηση από την άποψη της συνταγματοποίησης του διεθνούς δικαίου: η συνταγματοποίηση, μαζί με τη σκέψη του Καντ, προμηνύει μια μελλοντική κατάσταση κοσμοπολιτικού δικαίου. Η Ευρωπαϊκή Ένωση γίνεται αντιληπτή ως αποφασιστικό βήμα προς μια πολιτικά συντεταγμένη παγκόσμια κοινωνία (Χάμπερμας, 2012: 57-58). Υπό την εκδοχή του «κοσμοπολιτικού δικαίου», αφού οι έννομες τάξεις σε παγκόσμιο επίπεδο πρέπει να ανάγονται σε έναν κώδικα οικουμενικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τότε και η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί και να χαρακτηριστεί και ως «κοσμοπολιτική έννομη τάξη» (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 306).

Η εστίαση της έρευνας στο δημοκρατικό φιλελευθερισμό του Kant και την οργάνωση των διακρατικών σχέσεων σε μια συνομοσπονδία «διαρκούς ειρήνης», σε συνδυασμό με την ημιτελή ενωσιακή τάξη ως ένωση αμοιβαίως αποδεκτών αρχών και κανόνων, προσφέρει έναν διάυλο επικοινωνίας μεταξύ διαφορετικών κατασκευών που κινούνται στα ίχνη συναφών συζητήσεων γύρω από την πολιτειολογία της Ε.Ε (Χρυσόχοου, 2008: 135).

Η συζήτηση παραπέμπει στην «κοσμοπολιτική δημοκρατία», η οποία συνίσταται στην επέκταση των δημοκρατικών αρχών (όπως το κράτος δικαίου, η πολιτική ισότητα, η δημοκρατική διακυβέρνηση, η κοινωνική και οικονομική

δικαιοσύνη) στο πεδίο της παγκόσμιας πολιτικής, αποτελώντας ένα πλαίσιο δράσης που ρυθμίζει τη λειτουργία του παγκόσμιου συστήματος (Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου, 2010: 463). Θεωρητική της αφετηρία αποτελεί η πεποίθηση ότι κύρια μονάδα και σημείο αναφοράς των διεθνών σχέσεων είναι το άτομο και όχι το κράτος. Η ιδιότητα του πολίτη δεν βασίζεται στην αποκλειστική ιδιότητά του ως μέλους μιας εδαφικά προσδιορισμένης πολιτικής κοινότητας, αλλά σε γενικούς κανόνες και αρχές που προκύπτουν από τις αρχές της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και τυγχάνουν ίσης και ισότιμης εφαρμογής σε όλους τους πολίτες του κόσμου ανεξάρτητα από την προέλευση και τον τόπο διαμονής τους (σελ. 464). Η θεωρία της Κοσμοπολίτικης Δημοκρατίας προτείνει μία σειρά μεταρρυθμίσεων που θα επιφέρουν τον εκδημοκρατισμό της παγκόσμιας πολιτικής με την ενίσχυση του διεθνούς δικαίου, των δημοκρατικών μορφών λήψης αποφάσεων και επιτήρησης της εφαρμογής τους, καθώς και την ενίσχυση της διαφάνειας και των μηχανισμών λογοδοσίας στους πολίτες όλου του κόσμου. Η κοσμοπολίτικη δημοκρατία συνιστά την αύξηση των άμεσων μορφών δημοκρατίας, καθώς και την ενσωμάτωση των κοινωνικών κινημάτων, των κρατών και των διεθνών θεσμών σε μία νέα πολιτική τάξη που θα έχει ως κύριο σημείο αναφοράς όχι το κράτος αλλά το άτομο (Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου, 2010: 466).

Οι υποστηρικτές της κοσμοπολίτικης δημοκρατίας επιδιώκουν τρεις στόχους: πρώτον τη δημιουργία κοσμοπολιτών ως πολιτικού καθεστώτος, οι οποίοι δεν θα ανήκουν στον παγκόσμιο οργανισμό μόνο μέσω των κρατών τους, αλλά θα αντιπροσωπεύονται σε ένα παγκόσμιο κοινοβούλιο από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους τους· δεύτερον την ίδρυση ενός διεθνούς δικαστηρίου με όλες τις συνήθεις αρμοδιότητες, οι αποφάσεις του οποίου θα είναι δεσμευτικές και για τις εθνικές κυβερνήσεις· τρίτον την επέκταση του Συμβουλίου Ασφαλείας στις διαστάσεις μιας ικανής για δράση εκτελεστικής εξουσίας (Habermas, 2003: 149-150). Και τέταρτον την επικράτηση καθολικών ανθρωπίνων αξιών σε σχέση με τις επιμέρους αρχές που επικρατούν σε κάθε έθνος-κράτος (Rosamond, 2006: 154).

Στον αντίποδα, οι επικριτές της κοσμοπολίτικης δημοκρατίας επικεντρώνουν την κριτική τους στα εξής σημεία: α) το πρόγραμμα της κοσμοπολίτικης δημοκρατίας φαντάζει απόμακρο, β) η ενίσχυση της παγκόσμιας κοινωνίας παραμένει ιδανικό, που μάλλον απομακρύνεται παρά έρχεται εγγύτερα στην υλοποίησή του, γ) η λογοδοσία των εκλεγμένων αντιπροσώπων στους πολίτες είναι ήδη προβληματική σε εθνικό

επίπεδο και θα ήταν σαφώς δυσχερέστερη σε παγκόσμιο, δ) σε μια παγκόσμια δημοκρατία η ατομική ψήφος θα ήταν ασήμαντη με αποτέλεσμα την αδιαφορία των πολιτών, ε) η δημιουργία κοινωνικής συνοχής σε παγκόσμιο επίπεδο είναι εξαιρετικά δύσκολη, στ) η συμμετοχή των πολιτών στην παγκόσμια δημοκρατία θα ήταν προβληματική, ζ) ακόμη κι αν η παγκόσμια πολιτική και οικονομία χρήζουν ρύθμισης, δεν συνεπάγεται ότι τα παγκόσμια προβλήματα δεν μπορούν να λυθούν με δημοκρατική συνεργασία, χωρίς να παραπεμφθούν σε παγκόσμιο επίπεδο, η) μία ισχυρή διεθνική πολιτική τάξη είναι κανονιστικά και πρακτικά ελλειμματική, αφού κανένα κεντρικό σώμα δεν μπορεί να χωρέσει όλες τις αξίες και την πολυπλοκότητα των σύγχρονων κοινωνιών, θ) η κοσμοπολιτική δημοκρατία αναφέρεται στο άνοιγμα της πολιτικής διαδικασίας σε μία σειρά εθνικών και υπερεθνικών, κρατικών και μη δρώντων. Ωστόσο, μία πληθώρα από αυτούς τους δρώντες δεν υπακούουν σε δημοκρατικές επιταγές, ι) η δημοκρατία δεν αποτελεί απαραίτητα πανάκεια (Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου, 2010: 484-489).

Καταληκτικά, η πολιτική θεωρία του κοσμοπολιτισμού, σε συνδυασμό με την ευρύτερη προβληματική γύρω από την ανάπτυξη μιας συνταγματικής θεωρίας για την ΕΕ, ανοίγει νέες οπτικές πρόσληψης της ενοποίησης. Ως πολιτική θεωρία, διερευνά τη φύση της ΕΕ ως ένωσης αρχών μεταξύ ελεύθερων πολιτειών, προσφέροντας ακόμη ένα έναυσμα για τη συστηματική ενασχόληση με τις ποικίλες όψεις μιας υπερβατικής, κοινωνικής όσο και ηθικής φιλοσοφίας που προτάσσει ένα ειρηνικό σύστημα διακυβερνητικών σχέσεων (Χρυσόχοου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 53). Η θεωρία του κοσμοπολιτισμού προσφέρει νέες οπτικές κατανόησης της ενωσιακής τάξης ως δυναμικού πεδίου οργάνωσης και εξέλιξης αλληλεπιδρουσών εννόμων τάξεων, όχι μόνο στη βάση εννόμων συνεπειών, αλλά με αναφορά στην ανάδυση νέων πηγών και κατηγοριών δικαίου, υπερβαίνοντας τη διάκριση μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών κανόνων (Χρυσόχοου, 2010^α: 54). Η γενικότερη συμβολή του κοσμοπολιτισμού στη συζήτηση για τον αξιακό και θεσμικό εκδημοκρατισμό της ενωσιακής τάξης αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη αντίληψη περί δημοκρατικού συνταγματισμού, ως συμμετοχικής συγκρότησης μιας νέας καταστατικής ενότητας που εδράζεται σε ένα ελεύθερο πολιτικό σώμα. Αυτή η συζήτηση συνδέεται με την υπεράσπιση ενός διαβουλευτικού προτύπου δημοκρατίας και τη συγκρότηση ενός συνταγματικού δήμου, ικανού να συμπράξει στον καθορισμό μεγάλων επιλογών της Ε.Ε. ως κοινότητας αξιών (Χρυσόχοου, 2008: 136). Ως προς τη διάπλαση ευρωπαϊκών

συλλογικών ταυτίσεων, η κοσμοπολιτική θεώρηση αποκαλύπτει την υβριδική φύση μιας ευρύτερης πολιτείας (Χρυσόχου, 2015: 241-242). Στη βάση αυτή, ο κοσμοπολιτισμός ανακτά αρκετή από τη μάλλον λανθάνουσα μέχρι πρότινος αίγλη του, αποκαθιστώντας τον κλάδο της πολιτικής θεωρίας ως ένα από τα πλέον κατάλληλα πεδία παραγωγής και εξέλιξης του διεθνούς κανονιστικού λόγου (Χρυσόχου, 2006: 187).

2.3. Ρεπουμπλικανισμός⁷⁷

Η Ρεπουμπλικανική παράδοση, από την εποχή του Κικέρωνα έως τις σύγχρονες εκδοχές της σκοπό είχε να προσφέρει μια εναλλακτική αντίληψη στη σύλληψη θεμελιωδών εννοιών της πολιτικής επιστήμης. Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής παράδοσης συνετελέσθη με την λεγόμενη «ρεπουμπλικανική στροφή» στην κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία (Chryssoschoou, 2002).

Η παραπάνω ρεπουμπλικανική στροφή είχε ως αποτέλεσμα να προκύψει η αναγκαιότητα σύνδεσης της ρεπουμπλικανικής σκέψης με την ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής πολιτικότητας (Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 54). Η ρεπουμπλικανική σκέψη διαπέρασε το «άτακτο» σύμπαν των ευρωπαϊκών, προσφέροντας μία διέξοδο από το συμβατικό δίπολο κράτος-διεθνής οργανισμός (Χρυσόχου, 2010α: 47). Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας είχε ως αποτέλεσμα μια κανονιστική στροφή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές. Αφετηρία εδώ αποτελεί η θεώρηση της Ε.Ε. ως μικτής και σύνθετης πολιτείας, ικανής να παράγει δημόσια δεσμευτικές αποφάσεις και να κατανέμει αξίες στην κοινωνία, συμβάλλοντας στην κατανόησή της ως οντότητας επάλληλων και μη ιεραρχημένων κανονιστικών σφαιρών, και πολλαπλών πεδίων δράσης που συνδυάζουν μια πολυδιάστατη μορφή εξουσίας (Χρυσόχου, 2007: 110-111; Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 55).

Εμπνεόμενη από τη «ρεπουμπλικανική στροφή» στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία, επιχειρείται μία αντίστοιχη επιστροφή της πρωτοκαθεδρίας του πολιτικού που πρεσβεύει ο ρεπουμπλικανισμός ως θεωρία (Φερύ, 2006: 55) για την αντιμετώπιση του κοινωνικο-επιστημονικού αινίγματος της Ένωσης σε σχέση με τις ιδιότητες του πολιτικού συνταγματισμού και τα θεμελιώδη ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονη πολιτική θεωρία σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, την ιδιότητα του πολίτη και τη συμμετοχή, τη δημοκρατία και τη διαβούλευση, την ελευθερία και την κυριαρχία και σε τελική ανάλυση την ίδια τη φύση της πολιτικής διακυβέρνησης στην ύστερη νεωτερικότητα (Χρυσόχου, 2005: 52).

Προτού όμως μελετηθεί η σύνδεση αυτή καθεαυτή, ορισμένες προκαταρκτικές ιστορικές και εννοιολογικές διασαφηνίσεις.

⁷⁷ Πρβλε επίσης και Χρυσόχου, (2006: 187-197, 2008: 141-150)

Με τον όρο *res publica* νοείται ως το κοινό αγαθό που ανήκει στον λαό ή *populus*, τον οποίο ο Κικέρωνας ορίζει ως «συνάθροιση ενός αξιόλογου αριθμού ατόμων που αναγνωρίζουν ο ένας τα δικαιώματα του άλλου και επιδιώκουν από κοινού την προόδο, την ωφέλεια ή το συμφέρον τους» (Χρυσόχου, 2010^α: 21). Προέρχεται από τον λατινικό όρο *res populi* και σημαίνει «δημόσιο πράγμα», «δημόσιο κτήμα», ή, σε ελεύθερη μετάφραση του *res* «δημόσιες υποθέσεις» (Χρυσόχου, 2006: 188) ή «κόσμο των πραγμάτων» (Χρυσόχου, 2010^α: 27). Ο Κικέρων αποφεύγει να ορίσει την πολιτεία με όρους απόλυτης εξουσίας θέτοντας, αντίθετα, τις βάσεις για μια διακριτή παράδοση, που αντιμετωπίζει κάθε κράτος ως πολιτεία στο οποίο κυβερνούν οι νόμοι, ανεξάρτητα από τη θεσμική μορφή και τις τεχνικές λεπτομέρειες της διακυβέρνησης (Λάβδας, 2015: 133-134). Από την πλευρά του ο Virolì την ορίζει ως «πολιτικό σύνταγμα, το οποίο εδράζεται πάνω στην αρχή του κοινού αγαθού», ενώ ο Skinner ως «δέσμη συνταγματικών ρυθμίσεων, ώστε [...] η *res* (η διακυβέρνηση) να αντανακλά με γνήσιο τρόπο τη βούληση και να προάγει το καλό της *publica*» (Χρυσόχου, 2020β: 294).

Η *res publica* δεν επιβάλλει εξουσιαστικά τους νόμους στο άτομο, υποτάσσοντας την ελευθερία του στους κανόνες της δημόσιας κοινότητας, αλλά παρέχει στον λαό τα οφέλη των αμοιβαίων δεσμεύσεων που συνθέτουν τη συλλογική του αξίωση να συμβιώνει δημοκρατικά εντός μιας κοινότητας με ηθικές επιταγές και κοινώς αποδεκτούς πολιτικούς θεσμούς (Χρυσόχου, 2010^α: 22). Το συλλογικό αγαθό που συμβολίζει και εγγυάται η *res publica* αποτελεί «κοινό κτήμα» όλου του λαού, του συνόλου των μελών της δικαίως οργανωμένης κοινότητας, αφού η πηγή της δημόσιας εξουσίας είναι η ίδια η κοινότητα των πολιτών και η οποία, βάση της αρχής *Salus populi suprema lex esto* (το καλό του λαού είναι υπέρτατος νόμος) διαθέτει τις ικανότητες για τη συνέχιση της ύπαρξής της (Χρυσόχου, 2010^α: 23).

Στον αξιακό πυρήνα της ρωμαϊκής *res publica* βρίσκεται η κοινή ελευθερία: η πραγμάτωση και όχι μόνο η κοινή πρόθεση ή η αξίωση της βούλησης ενός ελεύθερου σώματος πολιτών να καθορίζει το μέλλον της πολιτικής κοινότητας στην οποία ανήκει: μια βούληση απαλλαγμένη από εξαρτήσεις. Αυτό καθίσταται δυνατό με την αρχή της αυτοκυβέρνησης ως *proprio regimine*, της συμμετοχής των πολιτών στα δημόσια πράγματα και της προσήλωσής τους στους κοινούς νόμους (Χρυσόχου, 2010^α: 26).

Με βάση τα ανωτέρω, θεμελιώδη χαρακτηριστικά της *res publica* είναι κατά σειρά (Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 54):

- Η ύπαρξη κράτους δικαίου
- Η ύπαρξη του κοινού καλού/δημοσίου συμφέροντος
- Η ύπαρξη ενός μικτού και ισορροπημένου συντάγματος
- Η ύπαρξη της ελευθερίας που συμβαδίζει από κοινού με την ιδιότητα του πολίτη

Η ρεπουμπλικανική σκέψη κατάφερε να προβεί σε πολύτιμες διαπιστώσεις γύρω από την εννοιολογική σύλληψη της Ε.Ε και την οργάνωση πολλαπλών δημόσιων σφαιρών με αναφορά σε ένα μεικτό καθεστώς κυριαρχίας (Χρυσόχου, 2008: 142). Ο νέο-ρεπουμπλικανισμός ανέδειξε ένα νέο παράδειγμα ευρωπαϊκής πολιτικής στη βάση μιας «περιεκτικής» αντίληψης για τη σχέση μεταξύ πολλαπλών δήμων και δημόσιων σφαιρών. Εκφράζει με άλλα λόγια την αναζήτηση μιας αξιόπιστης και δημοκρατικής θεωρίας της ενοποίησης, ικανής να συλλάβει τη σχέση ανάμεσα στις συστατικές δημόσιες σφαίρες και ενός μικτού καθεστώτος κυριαρχίας (Χρυσόχου, 2007: 110). Τις επιταγές αυτές ανέδειξαν οι MacCormick, Craig, Bellamy, Castiglione, Preuß και Λάβδας χρησιμοποιώντας έναν κανονιστικό «μετα-λόγο», εστιαζόμενο στο ρόλο των δημόσιων πολιτικών νορμών και στις κοινωνικοψυχολογικές πτυχές της δημοκρατίας (Χρυσόχου, 2006: 189). Η κανονιστική (normative) πολιτική θεωρία επιχειρεί να επεξεργαστεί νόρμες και κανονιστικά πλαίσια για την ορθή πράξη και την καλή διακυβέρνηση και, στη συνέχεια, να αντλήσει κριτήρια που μπορούν να εφαρμοστούν για την κριτική αποτίμηση των υφιστάμενων θεσμών (Λάβδας, 2010^α: 30).

Οι Bellamy και Castiglione (Χρυσόχου, 2004: 113-114) αποπειράθηκαν να συλλάβουν την οντολογία της Ε.Ε μέσω της θεωρίας του δημοκρατικού φιλελευθερισμού. Η σύλληψη αυτή περιλαμβάνει *«ένα πολιτικό σύστημα που διαχέει την εξουσία στο εσωτερικό της κοινωνίας των πολιτών και ενθαρρύνει τον διάλογο ανάμεσα στα συστατικά μέρη του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, ο οποίος αυτοδιαμορφώνει την πολιτεία»* (Bellamy και Castiglione, 2000: 171). Τονίζουν επίσης ότι, *«αντί το Σύνταγμα να αποτελεί προϋπόθεση για την πολιτική, η πολιτεία αυτοδιαμορφώνεται μέσω του ίδιου του πολιτικού διαλόγου»* (Bellamy και Castiglione (2000: 182).

Με κριτικό πνεύμα έναντι των εδαφικών και ιεραρχικών μορφών εξουσίας, ο δημοκρατικός φιλελευθερισμός εμφανίζει τις συστατικές ομάδες της πολιτείας σε κατάσταση ισορροπίας μεταξύ τους, στοχεύοντας στην περαιτέρω διάχυση της εξουσίας προκειμένου να ενθαρρύνει μια διαδικασία ελεγχόμενης πολιτικής

σύγκρουσης και διαβουλεύσεων με γνώμονα την αναζήτηση του δημοσίου οφέλους έναντι των στενών επιμέρους συμφερόντων (Χρυσόχου, 2007: 111). Η σύνθετη αυτή πολιτεία του δημοκρατικού φιλελευθερισμού, χαρακτηρίζεται από ένα διαφοροποιημένο κοινωνικό περιβάλλον, όπου υπάρχουν διαφορετικές μορφές αντιπροσώπευσης που εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς (Χρυσόχου, 2005: 100). Αυτό κατά συνέπεια επηρεάζει το είδος πολιτικού συνταγματισμού που προωθεί ο δημοκρατικός φιλελευθερισμός, συνδέοντας τη δικαιοσύνη και το κράτος δικαίου με τη διάχυση της εξουσίας, προσδοκώντας ένα ισορροπημένο μίγμα κοινωνικών δυνάμεων (Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 56). Παράλληλα, για τους Bellamy και Castiglione, «η πολυκεντρική πολιτεία... αποτελεί οριστική εγκατάλειψη του εθνικού κράτους, κυρίως επειδή το αποσυνδέει από τα παραδοσιακά στοιχεία που συνθέτουν την κρατική κυριαρχία: ένα ενοποιημένο σύστημα εξουσιών και αντιπροσώπευσης που ελέγχει όλες τις λειτουργίες διακυβέρνησης σε μια δεδομένη επικράτεια» (Τσινισιζέλης & Χρυσόχου, 2017: 293). Στο εν λόγω πρότυπο, η αμοιβαία αναγνώριση της διαφοράς διασφαλίζεται από την ύπαρξη δομών που αποφεύγουν την κυριαρχία, νοούμενη ως «ικανότητα συνειδητού ελέγχου και μείωσης του εύρους των επιλογών που διαθέτει κάποιος, είτε φανερά, μέσω ποικίλων μορφών περιορισμού ή παρεμπόδισης, είτε άδηλα, μέσω πιο λεπτών μορφών χειραγώγησης και επιρροής» (Χρυσόχου, 2010^α: 51), ενώ για την αρχή *audi alteram partem* («να ακούς την άλλη πλευρά»), γράφουν ότι: «συνεπάγεται, στα πλαίσια μιας πλουραλιστικής πολιτείας, σεβασμό στο γεγονός ότι οι άνθρωποι μπορούν λογικά να οδηγούνται σε δυσανάλογα και ασύμβατα συμπεράσματα για τις αξίες και τα συμφέροντα και να ανακαλύπτουν την ανάγκη να εμπλέκονται με τους άλλους με όρους που να μπορούν να αποδεχθούν. Αυτό το κριτήριο θέτει περιορισμούς τόσο στις διαδικασίες όσο και στα αποτελέσματα της πολιτικής διαδικασίας. Αναγκάζει τους ανθρώπους να ξεφεύγουν από τη λογική της αυτό-αναφοράς και του ατομικού συμφέροντος και να ενδιαφέρονται για ζητήματα που άλλοι θεωρούν καταλυτικά, αποκλείοντας έτσι τα επιχειρήματα που αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν ίση ηθική αξία για όλους» (Χρυσόχου, 2015: 244-245).

Υπό ένα παρόμοιο πρίσμα, αναβιώνοντας τη χρήση ενός όρου του 18^{ου} αιώνα, ο MacCorimick συλλαμβάνει την ενωσιακή εξελισσόμενη ενωσιακή τάξη ως μία «μεικτή κοινοπολιτεία», στη λογική μιας σύγχρονης *res publica mixta*, στο εσωτερικό της οποίας τα υποκείμενα του συντάγματος δεν είναι ομοιογενή: αποτελούν ένα μείγμα φορέων, που συμμετέχουν, αν και όχι ισότιμα ή με την ίδια ένταση, στην κυριαρχία

του συνόλου (Χρυσόχου, 2006: 190). Επιπρόσθετα, ο MacCormick κάνει λόγο για μια «έννομα συντεταγμένη τάξη», την οποία ορίζει ως κοινοπολιτεία⁷⁸ «απαρτιζόμενη από μετακυριαρχικά κράτη» (Τσινισιζέλης & Χρυσόχου, 2016: 73). Και ο MacCormick (1997:339 στο Χρυσόχου, 2015: 246) προσθέτει ότι «*Εδώ, στην Ευρώπη, έχουμε κάτι που μια συντεταγμένη τάξη, η οποία, έστω και ατελώς, έχει ένα νομικό σύνταγμα, της οποίας τα μέλη έχουν συγκεκριμένα ζωτικά συμφέροντα για ειρήνη και ευημερία, που μπορούν καλύτερα να επιδιωχθούν ως κοινά συμφέροντα μέσω πολιτικών προσανατολισμένων σε αυτό το κοινό αγαθό*». Επισημαίνει επίσης «*την πιθανότητα των θεσμών να καθίστανται συγκροτητικοί διά των συζητήσεων και των διαβουλεύσεων τους, ενός κοινού αγαθού ή της κοινής πρόσληψης ενός αγαθού που μοιράζονται, που είναι καθαυτό χρήσιμο και ικανό να ενεργοποιήσει μια ατομική ή ομαδική προσπάθεια για την εκπλήρωση μιας κοινής έννομης τάξης*» (MacCormick, 1997: 352 στο Χρυσόχου, 2020β: 298).

Η ιδέα του MacCormick για μια νόμιμη συντεταγμένη κοινοπολιτεία μετακυριαρχικών κρατών, δηλαδή για μια σύνθετη αλλά εγκαθιδρυμένη έννομη τάξη, επιτρέπει στην Ε.Ε. να λειτουργεί ως «κοινότητα δικαίου», με την εξουσία να είναι ασύμμετρη και να κατανέμεται μέσω αλληλεπικαλυπτόμενων διευθετήσεων, και την Ε.Ε. να αποτελεί συνύπαρξη πολλαπλών συλλογικών ταυτοτήτων (Χρυσόχου, 2005: 101).

Η ρεπουμπλικανική θεωρία επενδύει σε συλλογικές διαδικασίες διαβούλευσης για την προαγωγή του δημοσίου συμφέροντος και τη δημιουργία μιας συνταγματικής τάξης που βασίζεται στη λογική της ισορροπημένης διακυβέρνησης (Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 57). Η τάξη αυτή, είτε υπό τη μορφή ενός ισχυρού συνταγματικού κράτους είτε στο πλαίσιο μιας μικτής κοινοπολιτείας, δεσμεύεται να παρέχει στους πολίτες ποιοτικές επιλογές. Δεν είναι όμως η επιλογή που προκαλεί την ελευθερία, αλλά τα νομικά θεμέλια της πολιτείας που ελέγχουν και περιορίζουν την άσκηση εξουσίας, και η ποικιλία των κανονιστικών τους στηριγμάτων, το ρεπουμπλικανικό κράτος (Χρυσόχου, 2007: 114). Η ενεργή συμμετοχή του πολίτη

⁷⁸ Ως κοινοπολιτεία σύμφωνα με τον MacCormick (1997:339) ορίζεται ως «μια ομάδα λαών, στους οποίους μπορεί εύλογα να αποδοθεί μια κάποια συνείδηση ότι έχουν ένα κοινό αγαθό...και είναι ικανοί να φανταστούν τον εαυτό τους ή τους πολιτικούς αντιπροσώπους και τις κυβερνητικές τους αρχές να το πραγματώνουν ή να το επιδιώκουν μέσω κάποιας μορφής οργανωμένης πολιτειακής δομής, ενσωματωμένης σε κάποιες κοινές συνταγματικές διευθετήσεις. (Τσινισιζέλης & Χρυσόχου, 2017: 293).

στο ρεπουμπλικανικό κράτος δε θεωρείται αυτοσκοπός, αλλά μέσο διάχυσης της «μη-κυριαρχίας» (non-domination), η οποία παραπέμπει στην μη-αυθαίρετη εξουσία (Χρυσόχου, 2005: 103). Μια άλλη εκδοχή εκλαμβάνει τη δημόσια συμμετοχή ως «διαδικασία οικοδόμησης της πολιτικής, όχι απλώς ένα μέσο μεταξύ άλλων για τη διασφάλιση κάποιου άλλου στόχου» (Χρυσόχου, 2008: 145). Η μη κυριαρχία, ως διαδικαστική νόρμα, ίσως να αποτελεί μια συνθήκη αποτελεσματικού (δημόσιου) πολιτικού διαλόγου, και όχι το αντικείμενό του (Χρυσόχου, 2006: 192-193).

Η μη κυριαρχία προσεγγίζεται από κοινού με την έννοια της «ισορροπημένης διακυβέρνησης» καταλαμβάνει επίσης κεντρική θέση στη ρεπουμπλικανική θεώρηση της πολιτικής (Χρυσόχου, 2004: 117). Σύμφωνα με τον Craig (1997:144), αυτή η μορφή οργάνωσης δύναται να εκδηλωθεί με δύο τρόπους (Χρυσόχου, 2008: 146): αρνητικά, ως θέσμιση για την αποφυγή της τυραννίας και της αναρχίας· και θετικά ως εξασφάλιση ενός διαβουλευτικού πλαισίου συμμετοχής, όπου οι διάφοροι λειτουργικοί χώροι που απαρτίζουν την πολιτική κοινωνία θα μεταχειρίζονται τις προτιμήσεις τους όχι απλώς ως δεδομένα αλλά ως επιλογές ανοικτές στον διάλογο και στη μεταβολή (Χρυσόχου, 2007: 115). Οι ρεπουμπλικάνοι θεωρητικοί και στοχαστές θεώρησαν ότι η ελευθερία διαφυλάσσεται αποτελεσματικότερα μέσω ενός συστήματος μικτής διακυβέρνησης, που παραπέμπει αφενός στη τριμερή διάκριση των πολιτευμάτων του Αριστοτέλη και αφετέρου στις δημοκρατίες της Ιταλίας κατά την Αναγεννησιακή περίοδο μέσω της εδραίωσης του *stato misto* (Χρυσόχου, 2005: 105). Η μικτή πολιτεία μπορεί να ιδωθεί κι ως αντίβαρο της παραδοσιακής διδασκαλίας του Bodin για απόλυτη, αδιαίρετη και μόνιμη κυριαρχία, μιας και βασίζεται σε συγκεκριμένες συνταγματικές εγγυήσεις και πρακτικές «ελέγχου και ισορροπιών», χωρίς κάποια από τις εξουσίες του κράτους να ευνοείται έναντι της άλλης (Τσινισιζέλης & Χρυσόχου, 2007:152).

Υπάρχουν και άλλες όψεις της ρεπουμπλικανικής σκέψης που αποτέλεσαν σταθμό για τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ελευθερίας (Χρυσόχου, 2006: 194). Μία από αυτές είναι η νέο-ρωμαϊκή προσέγγιση της ελευθερίας, όπως αναπτύχθηκε στη Βρετανία των πρώιμων νεότερων χρόνων (Σκίνερ, 2001), η αναβίωση της οποίας είχε ως στόχο να αμφισβητήσει την φιλελεύθερη ηγεμονία της σύγχρονης εποχής (Χρυσόχου, 2008: 147). Η νέο-ρωμαϊκή προσέγγιση της ελευθερίας, όπως εισήχθη από τον Pettit, αυτής της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, έρχεται να μπει ανάμεσα στην παραδοσιακή, διχοτομική διάκριση της ελευθερίας

ανάμεσα στην αρνητική, ως απουσίας συνειδητών παρεμβάσεων και στη θετική, ως αυτό-έλεγχο, αυτογνωσία ή αυτοπραγμάτωση (Χρυσόχου, 2010^α: 90).

Η καινοτομία του Pettit σχετικά με την ελευθερία ως μη κυριαρχία έγκειται στο γεγονός ότι επαναπροσδιόρισε τις παραδοσιακές φιλελεύθερες προσεγγίσεις περί ελευθερίας, οι οποίες αρκούσαν στη διαπίστωση ή μη της παρέμβασης ως κινδύνου στην ελευθερία. Βασιζόμενος στην κλασική διάκριση του Berlin, ο Pettit εκλαμβάνει το ρεπουμπλικανισμό πρωτίστως ως μία θεωρία για την ελευθερία και, σε δεύτερο χρόνο, ως μία θεωρία για τη διακυβέρνηση. Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η ελευθερία δεν έγκειται στην απουσία παρέμβασης ή στην παρουσία της «αυτοκυριαρχίας» (self-mastery), αλλά στην απουσία της «κυριαρχίας» (domination) από τους άλλους (Χρυσόχου, 2005: 108).

Ο Pettit επομένως πήγε ένα βήμα παρακάτω, υποστηρίζοντας ότι το πραγματικό περιεχόμενο της ελευθερίας δεν έγκειται μονάχα στην απουσία παρέμβασης, αλλά στην απουσία κυριαρχίας από τους άλλους. Η αντίθετη κατάσταση παραπέμπει στη ρωμαϊκή ρήση *in potestate domini*: το να ζεις υπό την εξουσία κάποιου «κύριου» (Χρυσόχου, 2010^α: 98). Σύμφωνα με τον Pettit, κάποιος διαθέτει ή ασκεί κυρίαρχη εξουσία σε κάποιον άλλον, όταν έχει εμφανώς και σε κοινή γνώση την ικανότητα να παρεμβαίνει αυθαίρετα και συνειδητά σε ορισμένες επιλογές που ο πρώτος είναι σε θέση να κάνει, ακόμη και όταν έχει τη δυνατότητα να επηρεάζει τις προτιμήσεις ή τη συμπεριφορά του χωρίς να παρεμβαίνει ενεργά στη ζωή του (Χρυσόχου, 2010^α: 98). Η παρέμβαση στις επιλογές κάποιου δεν συναρτώνται μόνο με την άσκηση σωματικής ή ακόμη και λεκτικής παρέμβασης. Είναι δυνατόν να δημιουργείται ένα περιβάλλον στο οποίο ασκείται σιωπηλή απαγόρευση δίχως τη φυσική παρέμβαση στις πράξεις ενός ατόμου (Παπάζογλου, 2009: 47).

Η νέα αυτή θεώρηση είναι ριζοσπαστική, τόσο σε κοινωνικό, όσο και πολιτικό επίπεδο. Σε κοινωνικό επίπεδο, ο ριζοσπαστισμός της νέας ρεπουμπλικανικής θεωρίας πηγάζει από το γεγονός ότι αντιτίθεται ακόμη και σε εκείνες τις μορφές εξάρτησης ή εξουσίας που δεν οδηγούν άμεσα ή απαραίτητα σε μια κατάσταση εξωγενούς παρέμβασης (Χρυσόχου, 2005: 109). Η ελευθερία θα πρέπει να διαφυλάσσεται όχι μόνο από την αθέμιτη παρεμβολή, αλλά και από κάθε μορφή αυθαίρετης επιβολής. Υπό αυτή την έννοια, η ελευθερία ως μη κυριαρχία επιτελεί μια κρίσιμη εγγυητική λειτουργία για την αποφυγή, τον περιορισμό και την παρεμπόδιση αυθαίρετων ελέγχων, που δίχως αναφορά στις προτιμήσεις ή τις αξίες όσων πλήττονται από την

αυθαίρετη παρέμβαση ή συμπεριφορά, περιορίζουν το εύρος των ποιοτικών επιλογών τους (Χρυσόχοου, 2010^α: 101). Σε πολιτικό επίπεδο, ο ριζοσπαστισμός της νέας προσέγγισης έγκειται σε μια συγκεκριμένη κανονιστική αντίληψη για τη μη-αυθαίρετη κρατική συμπεριφορά, προκειμένου το κράτος να διασφαλίσει την ελευθερία των πολιτών του ως μη-κυριαρχία (Χρυσόχοου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 60).

Ο Pettit μέσω της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας προτείνει μια ενδιάμεση οδό ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον κοινοτισμό, προσφέροντας την «δημοκρατία της αμφισβήτησης» (Pettit, 1997: 277). Στο πλαίσιο αυτής, η κυβέρνηση εκτίθεται σε μια κατάσταση συστηματικής αμφισβήτησης, που οδηγεί σε μια νέα, ποιοτική σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας (Χρυσόχοου, 2004: 119). Η αμφισβήτηση δεν πρέπει να είναι λανθάνουσα, αλλά να εκφράζεται σαφώς μέσω εκλογικευμένων θέσεων, κάτι το οποίο είναι πιο πιθανό να ευοδωθεί εντός ενός πλαισίου συλλογικής διαβούλευσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάθε διαδικασία διαβούλευσης είναι εξ ορισμού απαλλαγμένη από τον κίνδυνο επικράτησης κυριαρχικών επιλογών ή άλλων μορφών αυθαίρετης επιρροής, χειραγώγησης ή κηδεμόνευσης (Χρυσόχοου, 2010^α: 102).

Η δυνατότητα αμφισβήτησης υποδηλώνει με άλλα λόγια τη δυνατότητα των πολιτών να ζητούν την αλλαγή νομοθεσίας, η οποία ασκεί κυριαρχική επιρροή στη δυνατότητα για ελεύθερες επιλογές και είναι καταπιεστική. Σε ένα ρεπουμπλικανικό σύστημα, η δυνατότητα αμφισβήτησης επιτρέπεται σε κάθε τόπο λήψης αποφάσεων με χρήση εκλογικευμένων επιχειρημάτων (Παπάζογλου, 2009: 47). Στην ενδιάμεση θεώρηση του Pettit, το ζητούμενο δεν είναι μόνο να γνωρίζουν τα άτομα τους τομείς στους οποίους είναι κυρίαρχα (να αναγνωρίζουν τα αρνητικά όρια της ελευθερίας τους, βάσει της αρχής της ανεξαρτησίας του ατόμου, η οποία του επιτρέπει να διαθέτει μια σφαίρα εγγυημένης ελευθερίας απέναντι στους φορείς που ασκούν εξουσία) ή το ποιος είναι ο κυρίαρχος επί συγκεκριμένων τομέων (να ελέγχουν συλλογικά τη ζωή τους και να επιδιώκουν την πραγμάτωση των σκοπών που αντιστοιχούν στο κοινό αγαθό της ελευθερίας ως συμμετοχής και των απαιτήσεων που συνεπάγεται για την ολοκλήρωση της ανθρώπινης ιδιότητας, βάσει της αρχής της αυτονομίας), αλλά να μπορούν να επιτύχουν την απουσία κάθε είδους κυριαρχίας (Χρυσόχοου, 2010^α: 104).

Το υπόδειγμα του Pettit είναι διαβουλευτικό, ανοιχτό στη συμμετοχή όλων των κοινωνικών ομάδων και θεμελιώνεται σε έννοιες όπως ο «δημοκρατικός πολιτισμός», η «δημόσια αγωγή» και η εμπιστοσύνη (Χρυσόχοου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 61). Η διατήρησή τους ενέχει όχι μόνον την εσωτερίκευση των δημόσιων αξιών και την

χαλιναγώγηση των προσωπικών επιθυμιών αλλά, με δεδομένη την κοινοτιστική φύση της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, την ταύτιση με ευρύτερες συλλογικότητες, ακόμη και με την πολιτεία ως σύνολο, και την πρόσβαση σε νέες ικανοποιητικές μορφές ταυτοτήτων (Χρυσόχοου, 2007: 118). Υπό αυτή την έννοια, συμβάλλει στη συνύπαρξη πολλών ιδεών, αξιών και ταυτοτήτων –στην αναζωογόνηση της ίδιας της δημοκρατικής εμπειρίας-, εξισορροπώντας την εκλογική νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας, και προσδιορίζοντας τα κοινά συμφέροντα των πολιτών με διαδικαστικά νομιμοποιούμενους τρόπους: μέσω δημόσιων συμφωνιών που έχουν προκύψει από ανοικτές διαδικασίες διαβούλευσης μεταξύ ορθολογικών υποκειμένων.

Καταληκτικά, ο ρεπουμπλικανισμός αποτελεί ένα πλούσιο απόθεμα ιδεών και πρακτικών για την κατανόηση σύνθετων πολιτειολογικών μορφωμάτων (Χρυσόχοου, 2010^α: 17) και τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Η ρεπουμπλικανική θεώρηση είναι χρήσιμη για την αντιμετώπιση των σύγχρονων ελλειμμάτων δημοκρατικής νομιμοποίησης, όπως αυτά συνδέονται με την ευχέρεια των θεσμών εκτελεστικής εξουσίας να ασκούν μία επικυρίαρχη επιρροή. Οι ρεπουμπλικάνοι υποστηρίζουν ότι η δημοκρατική νομιμοποίηση των κρατών βασίζεται στο να είναι αντιπροσωπευτική ενός λαού. Ένα δημοκρατικά αντιπροσωπευτικό σύστημα αποσκοπεί στο να εξασφαλίσει ότι οι πολιτικοί και οι πολιτικές τους είναι εγκεκριμένες και υπόλογες στους πολίτες με τρόπους που είναι δημόσια δεσμευμένοι στο να τους συμπεριφέρονται με ίση έγνοια και σεβασμό. Τέτοιες διευθετήσεις δημιουργούν συνθήκες πολιτικής ελευθερίας στις οποίες οι πολίτες ούτε κυριαρχούνται, ούτε κυριαρχούν (Bellamy, 2013: 500).

Ιδιαίτερος, η ρεπουμπλικανική θεώρηση προσφέρει ένα κανονιστικό πλαίσιο το οποίο δίνει έμφαση στη δημόσια εποπτεία της νομοθετικής διαδικασίας σε κάθε επίπεδο λήψης αποφάσεων μέσω ουσιαστικών δυνατοτήτων συμμετοχής στη διαβούλευση. Οι πολίτες μπορούν να διαπιστώσουν ότι η κυβέρνηση και η νομοθεσία συμμορφώνονται στις δημόσιες νόρμες και επιδιώκει δημόσιους σκοπούς, πληροφορώντας και ελέγχοντας τον ορισμό εκείνων των νομών και των επιδιώξεων ως ένα μέρος μιας εξελισσόμενης διαδικασίας δημόσιας διαβούλευσης μεταξύ του λαού και των αντιπροσώπων του. Ως αποτέλεσμα, οι κυβερνήσεις περιορίζονται από το να κυβερνούν αυθαίρετα, σύμφωνα με τα δικά τους ή κάποιας υπο-ομάδας απόψεις και συμφέροντα. Επομένως, τα κράτη απολαμβάνουν νομιμοποίησης στο βαθμό που είναι αντιπροσωπευτικά του λαού με τρόπους που είναι δημόσιοι και ίσοι και για να το

κάνουν αυτό δημιουργούν μηχανισμούς που παρέχουν πολιτική ελευθερία μεταξύ των πολιτών (Bellamy, 2013: 503).

Η προσέγγιση του ρεπουμπλικανισμού σε επίπεδο Ε.Ε. αναδεικνύει τη χρησιμότητα των ρεπουμπλικανικών ιδεών για τη διακυβέρνηση και τη διαβούλευση στο πλαίσιο του περιφερειακού συντονισμού των πολιτικών. Ο ρεπουμπλικανισμός δίνει έμφαση στα υπερεθνικά και κοσμοπολιτικά στοιχεία της σύγχρονης διακυβέρνησης και της ιδιότητας του πολίτη. Θεμελιώνεται σε ένα διακριτό πρότυπο της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, καθώς και στις θεσμικές εγγυήσεις για τη διασφάλιση των πολιτικών ελευθεριών κατά τη διαμόρφωση της νομοθεσίας. Ο ρεπουμπλικανισμός εξειδικεύεται σε δύο επιχειρήματα: Αφενός, ένα ρεπουμπλικανικό πλαίσιο για τον εξευρωπαϊσμό των πολιτικών, το οποίο δίνει έμφαση σε νέες μορφές δημοκρατικού ελέγχου και στην αποτελεσματικότερη λειτουργία των θεσμικών αντιβάρων. Αυτές λογίζονται ως απαραίτητες θεσμικές προϋποθέσεις, προκειμένου να αντιμετωπιστούν κρίσεις νομιμοποίησης, οι οποίες δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν μέσω μέσων διαδικαστικού χαρακτήρα μόνο. Αφετέρου, το πρότυπο του ανταποκρινόμενου πολίτη, ο οποίος αξιοποιεί τις θεσμικές δυνατότητες που προσφέρονται στο θεσμικό περιβάλλον του κράτους και της ΕΕ προκειμένου να διασφαλίσει καλύτερα τα δικαιώματά του και τα ατομικά και συλλογικά συμφέροντα. Αυτό είναι εφικτό με την αξιοποίηση των υφιστάμενων δυνατοτήτων συμμετοχής και ελέγχου, που παρέχονται μέσω των αντιπροσωπευτικών και ενδιάμεσων οργάνων, με στόχο τον αμοιβαίο έλεγχο των θεσμών εκτελεστικής εξουσίας (Παπάζογλου, 2009: 46-49, 238-239).

Η προσπάθεια εφαρμογής της ρεπουμπλικανικής θεωρίας στο αναδυόμενο πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. χρειάζεται μια σύνθετη, διπλή εστίαση: στις αναδυόμενες ρεπουμπλικανικές ιδιότητες της Ε.Ε. αλλά και στις ρεπουμπλικανικές διαστάσεις του κόσμου των κρατών και των άλλων δρώντων, κομμάτι του οποίου είναι η Ε.Ε. Στο πλαίσιο αυτό, καθίσταται σαφής η σημασία του προτεινόμενου μοντέλου των διαφόρων σχέσεων αμοιβαιότητας. Ούτε αυστηρή ιεραρχία, ούτε απρόβλεπτη αναρχία: η επικράτηση της διάχυτης και μεικτής αμοιβαιότητας οδηγεί σε αέναη διαπραγμάτευση για την εύρεση τρόπων συνεργασίας⁷⁹.

⁷⁹ Όπως αναφέρει και ο Βενιζέλος (2016: 59): «Η Ευρωπαϊκή Ένωση, τόσο ως λειτουργία, δηλαδή ως καθημερινότητα, όσο και ως προοπτική ολοκλήρωσης, δηλαδή ως στρατηγική δυναμική, είναι μία διαρκής διαπραγμάτευση».

2.4. Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός

Η θεωρία του ευρωπαϊκού συνταγματισμού συνδέεται άρρηκτα με την ευρύτερη συζήτηση για συνταματοποίηση της Ένωσης που αναπτύχθηκε με ιδιαίτερη ένταση την επαύριο της πτώσης του Τείχους του Βερολίνου και την επανένωση της Γερμανίας (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2014: 22) καταλήγοντας στη διαδικασία που οδήγησε στη Συνταγματική Συνθήκη⁸⁰. Η αναστολή της εξέλιξης της κύρωσης της Συνθήκης, - αποτέλεσμα απουσίας ενός συνταγματισμού «από τα κάτω» (Λάβδας, 2010^α: 30), αλλά και μίας αστοχίας μεταφοράς της νομικής ιδεολογίας από το εθνικό στο ευρωπαϊκό επίπεδο (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 216)- ναι μεν επέφερε μία «συνταγματική αναδίπλωση», ή ακόμη και «ματαίωση» αλλαγής του συνταγματικού παραδείγματος, ιδίως με τα απορριπτικά δημοψηφίσματα σε Γαλλία και Ολλανδία (Χρυσόχοου, 2009: 155, Χρυσόχοου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 241, Τσούκαλης, 2016: 90; Στεφάνου, 2020: 18-19) και της πρόσφατης δημοσιονομικής κρίσης (Γιαννακόπουλος, 2013: 387), ωστόσο δεν ανέκοψε τη διαδικασία συνταματοποίησης (Τσάτσος, 2007^α: 30-31). Κι αυτό γιατί, παρά την αποστασιοποίησή της από τη συνταγματική ορολογία, η Συνθήκη της Λισαβόνας που ακολούθησε του Σχεδίου Συνταγματικής Συνθήκης δεν μπορεί να θεωρηθεί επί της ουσίας ως οπισθοδρόμηση στην πορεία συνταματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸¹. Η –συνειδητή και ηθελημένη- διαφοροποίησή της από τη Συνταγματική Συνθήκη περιορίζεται κατά βάση στο συμβολικό και ρητορικό επίπεδο (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 209-210). Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας φαίνεται

⁸⁰ Για την εξέλιξη από το Σχέδιο Fischer για την Ευρώπη με τίτλο «Quo Vadis Europa?» μέχρι και τη «Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης» έως την έγκριση της Συνταγματικής Συνθήκης, καθώς και την ιστορία, το περιεχόμενο και την αποτίμηση της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης πρβλε Τσάτσος (2007^α: 303-316, 333-390) καθώς και Παπαστυλιανός (2008: 86-91) και Χρυσόχοου, Τσινισιζέλης, κ.α., (2009: 237-240) και Χρυσόχοου, (2015: 385-395). Από την πλευρά της η Κανελλοπούλου-Μαλούχου (2012: 45-47) αναφέρει ως σταθμούς στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης σταθμοί προς την πορεία συνταματοποίησης κατά σειρά α) το Σχέδιο Spinelli το 1984, β) το Σχέδιο Herman το 1994, ενώ ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που υιοθετήθηκε στη Σύνοδο Κορυφής της Νίκαιας τον Δεκέμβριο του 2000, μπορεί επίσης να θεωρηθεί πράξη προπαρασκευαστική ενός Συντάγματος, μιας και ο Χάρτης θεωρείται ως το «προδρομικό βήμα» στην πορεία συνταματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος πρβλε Κανελλοπούλου-Μαλούχου (2012: 45-47). Για το χρονικό θέσπισης του Χάρτη πρβλε Παπαδοπούλου (2011β: 198-201). Για το πώς η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνέβαλε στην άτυπη συνταματοποίηση της Ε.Ε. πρβλε Ρεθυμνιωτάκη (2012: 228-229).

⁸¹ Για τον Χρυσόμάλλη (2019: 12-13): «το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα «είναι παρόν» στην Συνθήκη της Λισαβόνας, αφού υπολογίζεται ότι το 90% των διατάξεών του διατηρήθηκαν στη νέα Συνθήκη. Η Συνθήκη της Λισαβόνας αναμφίβολα κάνει ένα βήμα, συγκρατημένο βέβαια προς την κατεύθυνση της πολιτικής ενοποίησης, με την έννοια της «διαρκώς στενότερης ένωσης των ευρωπαϊκών λαών. Ενσωμάτωσε για πρώτη φορά και με συνολικό τρόπο στο επίπεδο των κανόνων του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου τις βασικές αρχές του «ευρωπαϊκού συνταγματισμού»

να κλείνει ένας μεγάλος κύκλος συστημικών αναδιατάξεων (Στεφάνου, 2020: 60): συνδυάζοντας τις προσδοκίες ενός οιονεί συνταγματικού κειμένου με τις δικλίδες ασφαλείας μιας διεθνούς συνθήκης, η Ε.Ε. προβάλλει την εικόνα μιας οργανωμένης συναρχίας, η οποία έχει ήδη εκπληρώσει ένα μεγάλο μέρος της αποστολής της: την εμπέδωση μιας διαλεκτικής, αλλά συντεταγμένης, συμβίωσης των μελών της (Χρυσόχοου, 2015: 400-401).

Τουλάχιστον, σε επίπεδο θεωρητικής συζήτησης, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η συνταγματική συνθήκη ολοκλήρωσε το «τέλος» της συνταγματικής πολιτικής της Ε.Ε. (Παπαστυλιανός, 2008: 158) ή το σχέδιο ολοκλήρωσης (Taylor, 2010: 31), όσο κι αν αναζωπύρωσε τον ευρωσκεπτικισμό περασμένων δεκαετιών (Γιαννακόπουλος, 2013: 9) που αναζωπυρώθηκε με το κύμα των διαδοχικών διευρύνσεων προς τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (Χρυσόχοου, 2015: 370; Τζιφάκης, 2019: 233-255). Εξάλλου, η συνταγματοποίηση της Ε.Ε. μέχρι σήμερα υπήρξε μία συνεχιζόμενη και ανοικτή ως προς τους στόχους της διαδικασία διαβούλευσης και πολιτικού αγώνα, όχι μόνο σε ό,τι αφορά το τελικό αποτέλεσμά της, αλλά επίσης και σε ό,τι αφορά τα συστατικά στοιχεία της (Muller, 2012: 208).

Επιπρόσθετα, η ίδια η ενωσιακή έννομη τάξη εμφανίζει ορισμένα στοιχεία «συνταγματικής ποιότητας»⁸² και «συνταγματικής ωρίμανσης»⁸³ που συντείνουν στην

⁸² Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι για τον Τσάτσο (2007^α: 265-266): α) η οργάνωση και οριοθέτηση της εξουσίας στο εσωτερικό της ενωσιακής τάξης, η κατοχύρωση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας και η προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, β) η οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσης των ευρωπαίων πολιτών δικαίκα όχι μόνο στο πολιτειακό, αλλά ήδη και στο ενωσιακό επίπεδο, γ) η θεμελίωση της ενωσιακής τάξης σε διεθνή συνθήκη δεν αποκλείει την ουσιαστική συνταγματική ποιότητα ορισμένων κανόνων και θεσμών της, όπου κρίσιμο στοιχείο είναι η παραγωγή άμεσης ενωσιακής πολιτικής εξουσίας και δ) η διαπίστωση της αλληλεξάρτησης των κρατών οδήγησε αναπόφευκτα στην αναζήτηση θεσμικών σχημάτων για την αποτύπωση και την οργάνωση της αλληλεξάρτησης. Πρβλε και Μεταξάς (2019: 44)

⁸³ Για τον Γιαννακόπουλο (2013: 391-392) ενδείξεις της συνταγματικής ωρίμανσης της Ε.Ε. αποτέλεσαν διαδοχικά: α) η συστημική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία οδήγησε στην υιοθέτηση του Χάρτη της Νίκαιας τον Δεκέμβριο του 2000, β) Η ενωσιακή έννομη τάξη έλαβε, μάλιστα, υπόψη τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα, όπως αυτά ορίζονται στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του 1961 και στον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων του 1989 (άρθρο 151 ΣΛΕΕ), γ) Επιπλέον, στο πρωτογενές δίκαιο ενσωμάτωσε κρίσιμες κοινωνικές συνιστώσες, όπως την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την κοινωνική δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την κοινωνική προστασία (άρθρα 2 και 3 ΣΕΕ), δ) Παραλλήλως δε προς την προσπάθεια διαμόρφωσης ενός κοινωνικού προσώπου, η ίδια η έννομη τάξη επιχείρησε να υπερβεί τη μονήρη οικονομική τελεολογία της, αναζητώντας στοιχεία πολιτικής ενσωμάτωσης και προσδοκώντας το υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων να μην είναι μόνο ο επιχειρηματίας πολίτης των κρατών μελών, αλλά ο πολίτης της Ένωσης, ο φορέας της ευρωπαϊκής ιθαγένειας (άρθρα 17 επ. ΕΚ, νυν άρθρα 20 επ. ΣΛΕΕ). Από την πλευρά του ο Μεταξάς (2014: 35) υποστηρίζει ότι η παρούσα κρίση προέκυψε «από τις ατέλειες της νομική συγκρότησης και της ανώριμης συνταγματικής αρχιτεκτονικής της Ένωσης και ιδίως, από το συντονισμό της σχέσης μεταξύ δικαίου και πολιτικής εντός αυτής της αρχιτεκτονικής»

ανάδυση μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής τάξης (Βλαχογιάννης, 2018: 4) αν και ακόμη ένα ισχυρό ρεύμα συνταγματισμού δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την καθιέρωση ενός αποτελεσματικού συντάγματος (Λάβδας, 2010^α: 54).

Η έννοια του ευρωπαϊκού συντάγματος και του ευρωπαϊκού συνταγματικού πατριωτισμού⁸⁴ γεννήθηκε, για να αντικρούσει συνεπώς μια πληθώρα ανησυχιών που είχαν εκφραστεί. Σε μία απόπειρα ορισμού, ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός νοείται ως το «*σύστημα αρχών, αξιών, ιδεωδών, διαδικασιών και πρακτικών με το οποίο επιχειρείται με κανόνες δικαίου ο περιορισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Θεσμικών της Οργάνων κατά την άσκηση των παραχωρημένων σε αυτήν αρμοδιοτήτων, με σκοπό τη διασφάλιση της αναγκαίας δημοκρατικής νομιμοποίησης και αποτελεσματικότητας, καθώς και του σεβασμού των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του ατόμου*» (Βλαχογιάννης, 2018: 3). Ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός αποτελεί ένα κράμα νομολογιακών αρχών, θεωρητικών προσεγγίσεων και νομικών ρυθμίσεων, που καθορίζουν τη «συνταγματική ταυτότητα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, ο παραπάνω ορισμός του «ευρωπαϊκού συνταγματισμού» ανταποκρίνεται στην έννοια του ουσιαστικού συντάγματος (συνταγματισμός με την ευρεία του όρου έννοια).

Ο «ευρωπαϊκός συνταγματισμός» δεν οικοδομήθηκε στο κενό αλλά σε ένα διαρκή διάλογο με τα συντάγματα και τις συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών-μελών, που διακρίνονται για την ποικιλομορφία τους. Έτσι, γίνεται λόγος για τον «ευρωπαϊκό συνταγματικό πλουραλισμό» (Χρυσομάλλης, 2019: 5). Ο «Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός» βασίζεται σε συγκεκριμένο δόγμα και αρχές, ήτοι: α) την αυτοτελή ικανότητα της Ένωσης να παράγει κανόνες δικαίου με βάση τις διαδικασίες που

⁸⁴ Ο Muller αναγνωρίζει ως στοιχεία που συγκροτούν τον πυρήνα του συνταγματικού πατριωτισμού κυρίως έναν συνταγματικό πολιτισμό, ο οποίος εστιάζει σε οικουμενιστικούς φιλελεύθερους δημοκρατικούς κανόνες και αξίες που διαθλώνται και ερμηνεύονται μέσω επιμέρους ιστορικών εμπειριών (Muller, 2012: 201). Για τον MacCormick (1997: 341-342 σε Χρυσοχόου, 2015: 252) συνταγματικός πατριωτισμός «είναι μια κοινή νομιμοφροσύνη σε μια κοινή συνταγματική τάξη, ανεξάρτητα από διαφορές γλώσσας, εθνοτικής προέλευσης και τα λοιπά. Οι λαοί είναι μερικές φορές διατεθειμένοι να εξαφανίσουν διαφορές πολιτισμού και γλώσσας ή κληρονομιάς ή ιστορίας υπέρ της κοινής τους συμμετοχής σε μια έννομα συντεταγμένη πολιτεία ή κοινοπολιτεία». Από την πλευρά του ο επισημαίνει «Η χαμπερμασιανή ιδέα περί 'συνταγματικού πατριωτισμού' αναφέρεται σε ένα είδος μεταεθνισμού, ή κανονιστική αναφορά του οποίου είναι το δημοκρατικό σύνταγμα και όχι το εθνικό κράτος, το έδαφος ή μια κυρίαρχη πολιτιστική παράδοση» (Nanz, 2006: 73 σε Χρυσοχόου, 2015: 252-253). Για τον Castiglione, ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν είναι «ένα είδος πατριωτισμού (άρα μια συγκεκριμένη προσέγγιση της ευρωπαϊκής πολιτείας), αλλά ένα είδος που, υπό την οπτική του Habermas, πρέπει να βασίζεται σε μια 'πολιτική' [civic] (και κοσμοπολιτική) κατανόηση των αρχών που διέπουν την ευρωπαϊκή πολιτεία», «να είναι ανοικτός στη συμπερίληψη του άλλου, αλλά και να παραμένει εδραιωμένος σε μια αυτοκατανόηση της ευρωπαϊκής αντίληψης, συνδυάζοντας τόσο το στοιχείο της οικουμενικότητας όσο και της ιδιαιτερότητας» (Castiglione, 2009: 39 σε Χρυσοχόου, 2015: 254).

προβλέπονται στις Συνθήκες και με ισχύ υπέρτερη των εθνικών, β) να διαθέτει δικά της όργανα και δικαιοδοτικό σύστημα με αποκλειστική δικαιοδοσία, γ) να ασκεί αρμοδιότητες που της έχουν μεταβιβαστεί οριστικά από τα κράτη μέλη υπό τις προϋποθέσεις που ορίζουν οι Συνθήκες, και δ) να επιβάλλει υποχρεώσεις και να απονέμει δικαιώματα στα υποκείμενα της έννομης τάξης, τα οποία εκτός των κρατών μελών είναι και οι ιδιώτες, οι οποίοι μπορούν να τα επικαλούνται και ενώπιον των εθνικών τους δικαστηρίων (Περάκης, 2019: 128).

Ο συνταγματισμός της Ε.Ε. επιδιώκει τη συγκρότηση μιας «κοινής πολιτικότητας» και συναρτάται προς το διαβουλευτικό πρότυπο (Χρυσόχου, 2015: 288). Ο νέος ευρωπαϊκός συνταγματισμός, τόσο ως πολιτικό κίνημα όσο και ως πεδίο δημοκρατικής αμφισβήτησης, διεκδίκησης και, συν των χρόνων, δομικής ανασυγκρότησης της ευρωπαϊκής πολιτικής σφαίρας, προτείνει τη μετάβαση από την εθνικά περιχαρακωμένη φιλελεύθερη δημοκρατία σε ένα νέο μεταεθνικό πολιτικό τοπίο. Σε ένα πολυαρχικό σύστημα διαχεόμενης πολιτικής κυριαρχίας, το οποίο ενσωματώνει τις αξιακές νόρμες του δημοκρατικού φιλελευθερισμού και ανταποκρίνεται στο αίτημα για ποιοτικές επιλογές (Χρυσόχου, 2009: 35). Ο μόνος λόγος για τον οποίο πολλά στοιχεία που καθιστούν την Ε.Ε. τόσο ξεχωριστή όσο και επιτυχημένη μπορούν να γίνουν αποδεκτά, είναι διότι τα υπάρχοντα κράτη μέλη παραμένουν φιλελεύθερα και δημοκρατικά. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη δυναμική η οποία δεν αντικαθιστά τα έθνη-κράτη, αλλά συνεχώς τα μετασχηματίζει (Muller, 2012: 227).

Καθοριστική επίδραση στο θεωρητικό ρεύμα του ευρωπαϊκού συνταγματισμού έχει ασκήσει ο συνταγματικός λόγος του Jurgen Habermas (Χρυσόχου, 2007: 103-104), ο οποίος αναζητά την πολιτική δυνατότητα μιας άλλης μορφής μεταεθνικής δημοκρατίας, αποδίδοντας ειδικότερη σημασία στην έννοια του «λαού», απαλλαγμένης από κάθε μορφής υπαγωγή σε μια «προπολιτική κοινότητα πεπρωμένου και δημιουργίας δεσμών και προκαταβολικής εμπιστοσύνης (Habermas, 2003: 142). Το μεταεθνικό «στοίχημα» του Habermas αφορά στην υπέρβαση μιας κρατικής αυθεντίας, με παράλληλο σεβασμό στη «δημόσια αυτονομία του πολίτη». Αναζητά έτσι μια άλλη μορφή συλλογικής ταυτότητας, πέραν των φαντασιακών δεσμών του έθνους, ως οργανικά διαμορφωμένης ή νομικά κατασκευασμένης κοινότητας πολιτών. Ο «μεταεθνικός αστερισμός» του Habermas, στο βαθμό που προβάλλεται ως πιθανό πολιτικό μέλλον για την Ευρώπη, αποτελεί μια ξεχωριστή προοπτική για την εξέλιξη του δημόσιου πολιτισμού της Ευρώπης ως συντεταγμένης κοινότητας δημοκρατικών

αξιών (Χρυσόχου, 2015:217): μια μαθησιακή διαδικασία μεταεθνικού προσανατολισμού. Ο μεταεθνικός αστερισμός αφίσταται, όπως επισημαίνει ο Habermas, της οργανικά ανεπτυγμένης κοινότητας, την οποία οι ανήκοντες σε έναν λαό τρόπον τινά κληρονομούν στο πλαίσιο τους ως πεπρωμένο και προασπίζει τη διατήρηση πολιτισμικά διαφορετικών τρόπων ζωής, στους οποίους οι πολίτες αναγνωρίζουν μέρος της συλλογικής τους ταυτότητας (Χρυσόχου, 2020β: 300). Αυτή η εξελικτική υπέρβαση, αλλά όχι ακύρωση της εθνικότητας, εμφορείται από την ανάγκη δημοκρατικής κινητοποίησης των πολιτών, ως κοινότητας ελεύθερων και ίσων προσώπων, προς πολλαπλές δυναμικές ισορροπίες.

Ο Habermas αναγνωρίζει το δικαίωμα να ακολουθεί κανείς διαφορετικούς τρόπους ζωής σε μια δημοκρατία, και διαπνέεται από την προσήλωση σε αυτό που αποκάλεσε συνταγματικό πατριωτισμό: μια μεταεθνική πολιτικότητα, που εδράζεται σε οικουμενικές πολιτικές αρχές και στην ορθολογικά εμπεδωμένη επιλογή των πολιτών να οικοδομήσουν τη δημοκρατική τους ταυτότητα βάσει ενός αξιοκεντρικού συνταγματισμού. Ο τελευταίος αποσυνδέει τη φύση του πατριωτισμού από τη μήτρα του εθνικισμού ή από μια κοινοτιστική αντίληψη περί συλλογικότητας, που οδηγεί σε πολιτισμικές διακρίσεις και αποκλεισμούς, όπου οι όροι ένταξης και συμμετοχής στην κοινότητα καθιρίζονται από την ύπαρξη προ-πολιτικών δεσμών. Για τον Habermas, «η κανονιστική αναφορά είναι το δημοκρατικό σύνταγμα και όχι το εθνικό κράτος, το έδαφος ή μια κυρίαρχη πολιτιστική παράδοση». Αυτό προσδίδει στη μεταεθνική του «επινόηση» τον χαρακτήρα μιας κοινότητας αξιών που σέβονται τη- δημοκρατικά διαμορφωθείσα- διαφορετική άποψη και αξιοποιούν τις διαλογικές δυνατότητες των πολιτών σε έναν ανεκτικό και αλληλέγγυο δημόσιο χώρο. Η εν λόγω θεώρηση έρχεται να προστεθεί στη ρεπουμπλικανική προτροπή για μια δημοκεντρική ευρωπαϊκή πολιτεία, αποτελούμενη από διακριτά, αλλά συνεργούντα, πολιτικά υποκείμενα. (Χρυσόχου, 2010^α: 55-56). Η διατομή των ιδεών του με τη ρεπουμπλικανική σκέψη αναδεικνύει τη σημασία των αξιακών θεμελίων του ευρωπαϊκού ηθικού και πολιτικού πολιτισμού και τον ρόλο της δημόσιας αυτονομίας στη διάπλαση ελεύθερων πολιτών: *«Οι πολίτες ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως δημιουργό των νόμων, στους οποίους, ως παραλήπτες τους, οφείλουν να υπακούουν»* (Habermas, 2003: 143). Εκεί που ο Habermas διαφοροποιείται από τον «ρεπουμπλικανικό πατριωτισμό» του Viroli είναι ότι δεν εκλαμβάνει την patria ως ένα «ηθικοπολιτικό δεσμό», μια κοινή συμφωνία μεταξύ πολιτών που επιδιώκουν την αυτοκυβέρνηση, αλλά ως τη νομιμοποιητική βάση της δημοκρατικής συμβίωσης σε

ένα ετερογενές πολιτισμικό περιβάλλον, οι όροι της οποίας καθορίζονται από τον συνταγματικό πολιτισμό της ισότητας που εισηγείται το κράτος δικαίου (Χρυσόχου, 2010^α: 56)

Οι ιδέες του Habermas αναδεικνύουν τα αξιακά θεμέλια του νομικού και πολιτικού πολιτισμού της Ευρώπης, αλλά και της δημόσιας πολιτικής αυτονομίας στη διάπλαση ελεύθερων και αυτονομηθετούμενων πολιτών. Όπως αναφέρει ο ίδιος: «Οι πολίτες ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως δημιουργό των νόμων στους οποίους, ως παραλήπτες τους, οφείλουν να υπακούουν» (Habermas, 2003: 143). Ο Habermas θεωρεί ενδεχόμενο ότι ο όρος Σύνταγμα μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία ευρωπαϊκής κοινωνίας πολιτών και τελικά ίσως στη διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής πολιτείας (Τσάτσος, 2007^α: 250).

Για τον Habermas η εμβάθυνση στηρίζεται στην κοινωνική αλληλεγγύη, και προϋποθέτει την ενίσχυση της δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ένωσης. Για να διασφαλίσουν το κοινωνικό τους μοντέλο που απειλείται από τις απαιτήσεις των παγκόσμιων χρηματοοικονομικών αγορών, τα ευρωπαϊκά κράτη πρέπει να συντονίσουν τις εθνικές οικονομικές, αλλά και κοινωνικές και πολιτιστικές πολιτικές, ενώ παράλληλα μια ισχυρότερη Ευρώπη έχει την πιθανότητα να επηρεάσει τη ρύθμιση της παγκόσμιας οικονομίας στην κατεύθυνση της κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 87-88).

Εντούτοις, αναγνωρίζεται ότι η συνταγματική θεώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είτε τίθεται ως Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, είτε ως συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είτε ως «συνταγματική ποιότητα», είτε ως συνταγματική «ανάγνωση» των Συνθηκών είναι και παραμένει ζήτημα έντονα αμφιλεγόμενο (Κανελλοπούλου, 2012: 50-51)⁸⁵ και πεδίο έντονου «ευρωσκεπτικισμού» (Γιαννακόπουλος, 2013: 1)⁸⁶. Σήμερα ο «ευρωπαϊκός συνταγματισμός» βρίσκεται

⁸⁵ Σύμφωνα με τον Βλαχογιάννη (2018: 3-4): «Η έννοια του «ευρωπαϊκού συντάγματος» υπερβαίνει την παραδοσιακή έννοια του Συντάγματος και υπολείπεται ταυτόχρονα αυτής. Δανείζεται ορισμένα στοιχεία του παραδοσιακού εθνικού συνταγματισμού αλλά εμφανίζει αρκετές ιδιαιτερότητες».

⁸⁶ Ως ειδικότερες πτυχές ή παραδείγματα του ευρωσκεπτικισμού ο Γιαννακόπουλος αναφέρει ότι α) Ο θεμελιωδώς οικονομικός χαρακτήρας και η συναφής τελεολογία της ενωσιακής έννομης τάξης δεν έχουν ουσιωδώς μεταβληθεί· β) Ο πολίτης που παραμένει εντός των συνόρων ενός κράτους μέλους εξακολουθεί να μην απολαύει καταρχήν τις εγγυήσεις του δικαίου της Ένωσης, το οποίο και επικαθορίζεται ακόμη από τον πρωταρχικό οικονομικό σκοπό δημιουργίας μίας ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς· γ) Αν και το κράτος μέλος προέλευσής του αποτελεί το λίκνο του, ο πολίτης της Ένωσης δεν μπορεί να επικαλεστεί το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο παρά μόνον εάν -κατά κανόνα, για λόγους οικονομικούς που συνδέονται με την ελεύθερη κυκλοφορία -αναπτύξει δραστηριότητα σ' ένα άλλο κράτος μέλος ή αν εξαναγκαστεί να εγκαταλείψει το έδαφος ολόκληρης της Ένωσης· δ) το ΔΕΕ

ενώπιον πολλαπλής κρίσης με ευθύνη κυρίως των κυβερνήσεων των Κρατών-μελών. Ενδεικτική είναι η αμφισβήτηση της κοινοτικής μεθόδου από εναλλακτικές μορφές διακυβέρνησης όπως είναι επί παραδείγματι η Ανοικτή Μέθοδος Συντονισμού⁸⁷, που ρέπει προς τη διακυβερνητικότητα και υπολείπεται σε αποτελεσματικότητα και σε δημοκρατική νομιμοποίηση. Εξάλλου, σοβαρή ρήξη με τις αρχές που συγκροτούν τον «ευρωπαϊκό συνταγματισμό» αποτελεί η επίμονη στροφή προς την διακυβερνητικότητα κατά τη διαχείριση της κρίσης χρέους της Ευρωζώνης, με την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας και τη σύναψη του Δημοσιονομικού Συμφώνου. Αυτή η κατάσταση, όμως, που χαρακτηρίζεται και ως «νεφελώδης συνταγματισμός», στερεί την αναγκαία διαφάνεια από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και δημιουργεί ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης (Χρυσομάλλης, 2019: 15).

δυσκολεύεται να αναγνωρίσει τον κοινωνικό χαρακτήρα των ατομικών δικαιωμάτων, η δε οικονομική αυτοτέλεια της ενωσιακής έννομης τάξης εξακολουθεί να επικαθορίζει το όποιο σύστημα προστασίας κοινωνικών δικαιωμάτων, το οποίο, όπως και στην εθνική έννομη τάξη, συρρικνώθηκε στην ύπαρξη αρχών και στην επιβολή ορίων στη δράση των εθνικών οργάνων και των οργάνων της Ένωσης.

⁸⁷ Η ανοικτή μέθοδος συντονισμού (ΑΜΣ) στην ΕΕ αποτελεί μια μέθοδο ήπιας διακυβέρνησης μέσω μη δεσμευτικών εργαλείων όπως οι συστάσεις και η εθελοντική συμμόρφωση με βάση την ανάδειξη καλών πρακτικών και την ανταλλαγή γνώσεων μεταξύ των χωρών. Η ΑΜΣ εφαρμόστηκε σε τομείς όπως η εργασία και οι πολιτικές συνταξιοδότησης, όπου η εναρμόνιση των εθνικών νομοθεσιών μέσω της παραδοσιακής και πιο απαιτητικής κοινοτικής μεθόδου δεν είναι εφικτή. Αρχικά τόσο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο όσο και τα εθνικά κοινοβούλια είχαν έναν αδύναμο ρόλο στην ΑΜΣ, αλλά τα κοινοβούλια απέκτησαν ολοένα και μεγαλύτερη επίγνωση ότι, παρά τον μη δεσμευτικό της χαρακτήρα, η ΑΜΣ μπορεί να οδηγήσει στην επαναδιατύπωση πολιτικών προτύπων και συνεπάγεται επιλογές δημόσιας πολιτικής που δημιουργούν νικητές και χαμένους. Αυτή η επίγνωση οδήγησε σε συνεργασία μεταξύ των μόνιμων κοινοβουλευτικών επιτροπών, που πήρε τη μορφή κυρίως της δημιουργίας μικτών επιτροπών, και συμπροεδρευόμενων συσκέψεων των αντιπροσώπων της σχετικής επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και των εθνικών κοινοβουλευτικών επιτροπών υπεύθυνων για συγκεκριμένα ζητήματα στην ΑΜΣ (Παπαδόπουλος, 2018: 113). Για την επικαιροποίηση της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού κατά την περίοδο 2010-2020 πρβλε και Ασδεράκη, (2016: 489-490).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Κεφάλαιο 3: Το οικοδόμημα της ευρωπαϊκής *res publica* ως απάντηση στο δημοκρατικό έλλειμμα της Ε.Ε.

«Πόση δημοκρατία μπορεί να θυσιαστεί για χάρη του ευρώ;»

(Τσούκαλης, 2016: 151)

3.1. Εισαγωγικές σκέψεις

Εν είδει ανακεφαλαίωσης του πρώτου μέρους των αποτελεσμάτων, όπως αναλύεται ειδικότερα στα κεφάλαια 1 και 2 έγινε μία απόπειρα περιγραφής της ταλάντευσης του εκκρεμούς μεταξύ του υπερεθνικού και του εθνικού, μέσω της περιγραφής των εξελίξεων της έννοιας της κυριαρχίας, όσο και την ειδικότερη πραγμάτευση των εννοιών της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και της ιδιότητας του πολίτη, ως αποδείξεων ότι η διάκριση ανάμεσα στο «εθνοκεντρικό» και το «ευρωκεντρικό» δεν είναι καθόλου δεδομένη, όπως δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι η Ε.Ε. συμβολίζει το τέλος ταλάντευσης του εκκρεμούς το οποίο στον πυρήνα του περιλαμβάνει τη τύχη της κυριαρχίας. Εθνικό και υπερεθνικό διαπλέκονται, συνυπάρχουν, ανταγωνίζονται, όμως η εικόνα δεν είναι ότι το ένα μπορεί να υπάρξει μονάχα με την εξόντωση του άλλου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο έγινε μία διττή επιλογή: Αφενός, μεθοδολογική, με την επιλογή προσέγγισης του φαινομένου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μέσω της θεωρίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ως απόδειξη πολυμορφίας, πολυπλόκοτητας και πολυσημίας του. Αφετέρου, καθεαυτό θεωρητική, με την επιλογή ειδικότερης πραγμάτευσης των πολιτειολογικών θεωρήσεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, του κοσμοπολιτισμού, του ρεπουμπλικανισμού και του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Από την ειδικότερη πραγμάτευση των παραπάνω πολιτειολογικών θεωριών προέκυψε ότι: Αφενός, η μελέτη της θεωρίας μπορεί να εφοδιάσει την προσέγγιση της υφιστάμενης πραγματικότητας και με τα κατάλληλα εννοιολογικά εργαλεία, παρέχοντας στους επαγγελματίες των ευρωπαϊκών σπουδών τα απαραίτητα εκείνα εχέγγυα ερμηνείας και ανεύρεσης λύσεων έναντι των πολλαπλών και ετερογενών κρίσεων που αντιμετωπίζει σήμερα η Ε.Ε. Αφετέρου, οι πολιτειολογικές προσεγγίσεις του κοσμοπολιτισμού, του ρεπουμπλικανισμού και του ευρωπαϊκού συνταγματισμού προσφέρουν εκείνο το

επαρκές κανονιστικό πλεόνασμα αξιών πάνω στις οποίες όχι μόνο δύναται να στηριχθεί η Ε.Ε., αλλά και να σταθεί το θεωρητικό μοντέλο της ευρωπαϊκής *res publica*, που αναλύεται στο δεύτερο μέρος των συμπερασμάτων προτάσεων.

Προτού η παρούσα μελέτη περάσει στην καθεαυτή παράθεση του θεωρητικού μοντέλου της *res publica*, στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθεται πρώτα η συζήτηση περί του δημοκρατικού ελλείμματος στην Ε.Ε. Η συζήτηση αυτή είναι κυρίαρχη και επανειλημμένα εκφράζεται στην δημόσια σφαίρα, εθνική και ευρωπαϊκή, ως «κρίση νομιμοποίησης» της Ε.Ε. Η αποτύπωση της όλης προβληματικής που διέπει τη συζήτηση αναφορικά με το δημοκρατικό έλλειμμα όχι μόνο επιδιώκει να «γειώσει» τη θεωρία με την πραγματικότητα, αλλά και να προετοιμάσει και την τελική πρόταση της παρούσας μελέτης, που δεν είναι άλλη από την οικοδόμηση μίας ευρωπαϊκής *res publica*, η οποία θα βασίζεται πάνω στους εξής άξονες: α) την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, β) τον ευρωπαϊκό σύνθετο δήμο, γ) το κράτος δικαίου, δ) την καλλιέργεια ενός αισθήματος πολιτικής αλληλεγγύης και ε) την εμπέδωση του καθεστώτος της συνδιάθεσης.

Στις επιλογικές σκέψεις του κεφαλαίου αυτού καθίσταται ότι δεν είναι δυνατό στην παρούσα φάση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης να ειπωθεί με σιγουριά ότι η Ε.Ε. δύναται να έχει αποκλειστικά έναν προορισμό. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η απουσία ενός και μόνου προορισμού δύναται να οδηγήσει την άρνηση της πραγματικότητας, όπως θα διαφανεί μέσα από τη συζήτηση για το δημοκρατικό έλλειμμα. Η προσπάθεια δόμησης μίας ευρωπαϊκής *res publica* πάνω στους πυλώνες που αναφέρθηκαν αμέσως παραπάνω ενδέχεται να μην είναι ο τελικός προορισμός του ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Ωστόσο, εκφράζει, στο μέτρο του δυνατού, μία ολοκληρωμένη πρόταση ως απάντηση στις αγωνίες και τις προσδοκίες που προκύπτουν από τη συζήτηση του δημοκρατικού ελλείμματος και την αναγκαιότητα εμπλουτισμού της νομιμοποίησης της Ε.Ε. πέρα από βεβαιότητες και κανονικότητες που στηρίχθηκε στα προηγούμενα στάδια της ολοκλήρωσης. Η ευρωπαϊκή *res publica* συμβολίζει κάτι παραπάνω από ένα άθροισμα θεσμών, οι οποίοι ανά πάσα στιγμή δύνανται να μεταρρυθμιστούν. Συμβολίζει περισσότερο ένα πλαίσιο συμβολαιοκρατικού χαρακτήρα, το οποίο διαμορφώνει ένα νέο αφήγημα, το οποίο δεν αποσκοπεί σε μία μεμονωμένη ανασύνταξη ή αναπλασίωση της υφιστάμενης θεσμικής αρχιτεκτονικής σε επίπεδο Ε.Ε, αλλά αποσκοπεί στην επαναθεμελίωση της μέσω μίας δομημένης εναλλακτικής προσέγγισης.

3.1. Η συζήτηση περί δημοκρατικού ελλείμματος στην Ε.Ε.

Άρθρα για το αποκαλούμενο δημοκρατικό έλλειμμα στην Ε.Ε. άρχισαν να δημοσιεύονται σε ακαδημαϊκές επιθεωρήσεις από τα μέσα προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Σύντομα ακολούθησε πιο εκτεταμένη συζήτηση για αυτό το ζήτημα στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, λόγω της κατάρρευσης της υποστήριξης της Ε.Ε. στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (Hix, 2004: 230) και ιδίως τα τελευταία δέκα χρόνια, όπου από το καθεστώς της «επιτρεπτικής συναίνεσης» η Ε.Ε. σταδιακά πέρασε στο καθεστώς της «περιοριστικής συμφωνίας», όπου ο ευρωσκεπτικισμός ενίσχυσε την επιφυλακτικότητα, αν όχι εχθρότητα της κοινής γνώμης προς το ευρωπαϊκό εγχείρημα (Βέρνυ, 2019: 112-113)⁸⁸.

Η συζήτηση άρχισε να μετατοπίζεται από τη νομιμοποίηση διά του αποτελέσματος (Τσούκαλης, 2016: 23) στη νομιμοποίηση αυτών καθεαυτών των ευρωπαϊκών θεσμών (Weiler, 2012: 825-841)⁸⁹. Κι αυτό γιατί η ολοκλήρωση κατά τα πρώτα στάδιά της εδραζόταν στην αποκαλούμενη ανεκτική/επιτρεπτική συναίνεση⁹⁰ των λαών των κρατών μελών της ΕΟΚ, σύμφωνα με την οποία δεν αντιδρούσαν στη διαδικασία ενίσχυσης των υπερεθνικών θεσμών/δομών διακυβέρνησης, στον βαθμό που αυτή επέφερε θετικά αποτελέσματα στη ζωή τους. Ο κεντρικός νομιμοποιητικός μηχανισμός της ΕΕ, έτσι, δεν έγκειτο στη δημοκρατική *per se* πολιτική και

⁸⁸ Σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (Νοέμβριος 2018), δείχνει αρκετά μεγάλα ποσοστά δυσαρέσκειας προς την Ε.Ε. Ταυτόχρονα, αποκαλύπτει κάποιες από τις πηγές της δυσφορίας των πολιτών. Καταρχήν, η Ε.Ε. δεν θεωρείται αποτελεσματική (50% των ερωτηθέντων). Επιπλέον, οι πολίτες αισθάνονται ότι η Ε.Ε. είναι μακριά από αυτούς (52%), ότι δεν ακούγεται η φωνή τους στην Ε.Ε. (47%) και δεν λαμβάνονται υπόψη τα συμφέροντα της χώρας τους (47%), με αποτέλεσμα να μην είναι ικανοποιημένοι με τη λειτουργία της δημοκρατίας στην Ε.Ε. (41%). Αυτή η αίσθηση ότι «κάτι δεν πάει καλά» στην Ε.Ε. απεικονίζεται ξεκάθαρα στο ποσοστό 51% των ερωτηθέντων που θεωρούν ότι η Ε.Ε. προχωρά προς την λάθος κατεύθυνση (Βέρνυ, 2019: 117-118).

⁸⁹ Ο Στεφάνου (2020: 7) προβαίνει από την πλευρά του στην διάκριση ανάμεσα στη ουσιαστική, λειτουργική ή εξωτερική νομιμοποίηση του ευρωπαϊκού συστήματος, η οποία σχετίζεται με την αποτελεσματικότητα στην ικανοποίηση των προσδοκιών ασφάλειας και ευημερίας και στην εσωτερική νομιμοποίηση, όπου η τελευταία ανάγεται στο ερώτημα το κατά πόσο εξασφαλίζεται η δημοκρατία και η λαϊκή κυριαρχία από τη στιγμή που μεταβιβάζονται κρατικές αρμοδιότητες σ' ένα υπερκρατικό θεσμικό μόρφωμα.

⁹⁰ Οι νεολειτουργιστές Lindberg και Scheingold (1970) διατύπωσαν τη θεωρία της «επιτρεπτικής συναίνεσης» (*permissive consensus*). Σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς, η πλειοψηφία των πολιτών όντως ενέκρινε την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, αλλά με μία στάση παθητικής αποδοχής, η οποία επέτρεψε στις πολιτικές ελίτ να προωθήσουν τα σχέδιά τους για την ολοκλήρωσή χωρίς σοβαρή αντιπολίτευση (Βέρνυ, 2019: 111).

νομοπαρασκευαστική διαδικασία που ακολουθούσε η ΕΟΚ, αλλά στα αποτελέσματα που αυτή απέφερε (Παπαδοπούλου, 2019: 70)⁹¹.

Το κατά πόσο ήταν νομιμοποιημένο το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αποτέλεσε αντικείμενο αμφισβήτησης ολοένα και περισσότερο. Τόσο εκείνοι που διάκεινται θετικά απέναντι στην ολοκλήρωση, όσο και εκείνοι που αντιτίθενται στη διαδικασία της «όλο και εγγύτερης Ένωσης» υποστήριζαν ότι η «μέθοδος Monnet», η οποία επιγραμματικά συνίσταται στην ολοκλήρωση που λαμβάνει χώρα διακριτικά -έχει φτάσει πλέον στα όρια της· (Muller, 2012: 167).

Το δημοκρατικό «έλλειμμα» της ένωσης κατέστη υπαρκτό (Παπάζογλου, 2009: 106), αλλά και πολύπλευρο (Παπαδόπουλος, 2018: 135), παρά τα βήματα εκδημοκρατισμού που έγιναν με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ⁹². Η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισαβόνας⁹³, κατόπιν της αποτυχίας θέσπισης της Συνταγματικής Συνθήκης⁹⁴ δεν οδήγησε τα όργανα της κοινότητας σε ουσιαστικό αναστοχασμό σχετικά με το πώς μπορεί να περιοριστεί (Παπαστυλιανός, 2008: 151). Αντίθετα, σύμφωνα με τον Χάμπερμας (2012:92), παραχώρησε εξέχουσα θέση στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αντικατοπτρίζοντας τον ιστορικό ρόλο των κρατών-μελών ως πρωτεργατών και κινητήριας δύναμης της ευρωπαϊκής ενοποίησης⁹⁵.

⁹¹ Επινοήθηκε από τον πολιτικό επιστήμονα Fritz Scharpf (1999) και συσχετίζει τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές μπορούν να είναι νομιμοποιημένες με βάση τα πλεονεκτήματα που παράγουν. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, οι αποφάσεις νομιμοποιούνται όχι γιατί οι πολίτες είχαν έναν ρόλο στη διαμόρφωσή τους, αλλά γιατί προωθούν αποτελεσματικά την κοινή ευημερία των ψηφοφόρων. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη νομιμότητα των εισροών που προκύπτει από τις προτιμήσεις που εκφράζονται μέσω της πολιτικής συμμετοχής, δηλαδή όταν οι πολίτες ενεργά ψηφίζουν κόμματα με συγκεκριμένες πολιτικές (Glencross, 2016: 413-414).

⁹² Για τον Στεφάνου (2020: 17), η Συνθήκη αποτέλεσε ορόσημο εκδημοκρατισμού της Ένωσης για δύο λόγους: «Πρώτον, αναγνωρίστηκε η ανάγκη να λαμβάνονται οι αποφάσεις όσο το δυνατό εγγύτερα προς τους πολίτες (αρχή εγγύτητας) και η Ένωση να ενεργεί μόνο όταν κρίνεται ότι θα προκύψει προστιθέμενη αξία από τη δράση της (αρχή της επικουρικότητας). Δεύτερον, αναβαθμίστηκε ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη λήψη αποφάσεων, με τη θέσπιση της διαδικασίας συναπόφασης με το Συμβούλιο- η οποία θα μετεξελισσόταν με τη Συνθήκη της Λισαβόνας σε «συνήθη νομοθετική διαδικασία».

⁹³ Για την εν γένει φιλοσοφία της Συνθήκης της Λισαβόνας πρβλε Χρυσόχου, (2009: 159). Για τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε πρβλε Χρυσόχου, Τσιμισιζέλης, κ.α., (2009: 250-251) και Ρεθυμνιωτάκη, (2012: 195-196), καθώς και Χρυσόχου, (2015: 396-401).

⁹⁴ Για μια αποτίμηση του Σχεδίου Συνταγματικής Συνθήκης ως προς τη συγκρότηση της συνέλευσης, το στάδιο επικύρωσης και το περιεχόμενό της βλ. Παπαστυλιανός, (2008: 157-158)

⁹⁵ Στον αντίποδα υποστηρίζεται (Κανελλοπούλου-Μαλούχου 2012: 232, Μελισσάς, 2012: 295-296, Φραγκονικολόπουλος, 2017: 52-54, Μισσιρά, 2018: 98-101, Χρυσομάλλης, 2019: 9) ότι η Συνθήκη της Λισαβόνας, στις «διατάξεις περί δημοκρατικών αρχών» της ΣΕΕ (άρθρα 9-12), αναγνώρισε την αρχή

Η συζήτηση περί δημοκρατικού ελλείμματος στην Ε.Ε. είναι σημαντική διότι, τόσο η λειτουργία των θεσμών μιας έννομης κοινωνικής συμβίωσης όσο και η εξέλιξή τους είναι νοητές μόνο σε συνάρτηση με τη συνειδητοποίησή τους από την κοινωνία, ή από τις κοινωνίες των κρατών μελών της Ε.Ε. Η ερήμην των κοινωνιών θεσμική τους εξέλιξη του αφαιρεί δημοκρατική νομιμοποίηση και γι αυτό τελικά τους καθιστά θνησιγενείς. Παραβιάζεται η κατά Χάμπερμας αρχή της δημοκρατικής αυτοδιάθεσης, που σημαίνει ότι οι αποδέκτες του αναγκαστικού δικαίου είναι ταυτόχρονα και οι νομοθέτες του (Χάμπερμας, 2012: 73). Τα δημοψηφίσματα σε Γαλλία και Ολλανδία περιέχουν τα σχετικά μηνύματα (Τσάτσος, 2007^α: 57, 509-511, Πασσάς, 2008: 333, Χρυσόχου, 2009: 107-110, Ρεθυμνωτάκη, 2012: 221).

Εντούτοις, παρατηρείται αμφισημία για το κατά πόσο υπάρχει ή όχι έλλειμμα δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ανάλογα με την προκρινόμενη κάθε φορά θεωρητική προσέγγιση, προκύπτουν και διαφορετικές απαντήσεις.

Επί παραδείγματι, για τους υποστηρικτές του διακυβερνητικού προτύπου δεν τίθεται ουσιαστικά θέμα δημοκρατίας σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης ή αν τίθεται είναι περισσότερο ζήτημα κρίσης αξιοπιστίας παρά ελλείμματος νομιμοποίησης (Hix, 2004: 231). Δύο επιχειρήματα στηρίζουν αυτή τη θέση: α) η ΕΕ είναι δημοκρατική και η εξουσία της είναι νομιμοποιημένη μιας και τα επιμέρους κράτη-μέλη εντάχθηκαν στην ΕΕ βάσει των προβλέψεων δημοκρατικών συνταγμάτων που διέπουν την οργάνωσή τους και β) η ΕΕ αποτελεί έναν ιδιότυπο οργανισμό, από τον οποίο δεν πρέπει να αναμένουμε τις ίδιες πρακτικές με αυτές που ακολουθούν τα κράτη-μέλη. Αντλεί τη νομιμοποίησή της από την αποτελεσματικότητά της και σημειώνεται μία αναπόδραστη σύγκρουση ανάμεσα στην αποτελεσματικότητα της ΕΕ και στις δημοκρατικές πρακτικές (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 40-41).

της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως θεμέλιο της λειτουργίας της Ένωσης (Στεφάνου, 2016: 526), παράλληλα με την άμεση και έμμεση αντιπροσώπευση των πολιτών, τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο (άρθρο 10), τη συμμετοχή του πολίτη στον δημοκρατικό βίο της Ένωσης, τον ρόλο των αντιπροσωπευτικών ενώσεων και της κοινωνίας των πολιτών (άρθρα 9 και 11) καθώς και την ενεργή συμβολή των εθνικών κοινοβουλίων στη λειτουργία της Ένωσης (άρθρο 12). Η παραπάνω θέσπιση των δημοκρατικών αρχών πρόκειται για μια απλή προγραμματική διακήρυξη αλλά η ένθεση των αρχών στη Συνθήκη της Ε.Ε έχει σημαντικά κανονιστικά αποτελέσματα (Ρεθυμνωτάκη, 2012: 204).

Οποιοδήποτε «έλλειμμα δημοκρατίας» είτε αντιμετωπίζεται στην υφιστάμενη θεσμική αρχιτεκτονική της Ένωσης (Hix, 2004: 232⁹⁶, είτε μπορεί να αντιμετωπιστεί με την ενίσχυση των υφιστάμενων οργάνων που απαρτίζουν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα και ειδικότερα το Συμβούλιο της Ένωσης και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στο πλαίσιο της «Ένωσης Κρατών», που νομιμοποιείται αποκλειστικά από το εθνικό κράτος (Φραγκονικολόπουλος, 2016: 223-224). Σε μια παραλλαγή της κρατοκεντρικής θεώρησης, η οποία απηχεί την άποψη του φιλελεύθερου διακυβερνητισμού, η Ε.Ε. όχι μόνο δεν διαθέτει, αλλά και δεν χρειάζεται δημοκρατική νομιμοποίηση σε υπερεθνικό επίπεδο. Η νομιμοποίηση την οποία προσδίδουν στην Ένωση τα εθνικά Κοινοβούλια κατά τη ψήφιση του κυρωτικού των Συνθηκών νόμου και οι κυβερνήσεις, μέσω της συμμετοχής των εκπροσώπων τους στα Συμβούλια Υπουργών είναι αρκετή (Παπαδοπούλου, 2011: 167-168). Με άλλα λόγια, όσοι υιοθετούν τη διακυβερνητική προσέγγιση, υποστηρίζουν ότι η πολιτική εξουσία πρέπει να παραμείνει κατά το μεγαλύτερο μέρος μεταξύ των συστατικών εθνικών κρατών, αφού η ενότητα, που αυτά παρέχουν μεταξύ λαού, εδαφικής κυριαρχίας και κοινότητας, αποτελεί το μοναδικό βιώσιμο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας (Bellamy & Castiglione, 2004: 152)⁹⁷. Οι υποστηρικτές του status quo επαινούν την Ένωση ότι έχει πετύχει έναν βαθμό δημοκρατικής λογοδοσίας που δεν υπάρχει σε κανέναν άλλο διεθνή οργανισμό. Ειδικότερα, κανένας άλλος διεθνής οργανισμός δεν διαθέτει έναν άμεσα εκλεγμένο διεθνικό νομοθέτη με τις αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Σε συνδυασμό με το νομοθετικό μονοπώλιο της Επιτροπής, αυτό οδηγεί σε ένα υπερεθνικό σύστημα διακυβέρνησης, στο οποίο οι εισροές των εθνικών κυβερνήσεων υπόκεινται σε εξαιρετικούς ελέγχους και ισορροπίες. Από την άποψη αυτή, το ισχύον σύστημα θεωρείται απολύτως κατάλληλο για τα πολιτικά καθήκοντα που ανατίθενται στην Ένωση (Glencross, 2016: 425).

Αντίθετα, όσοι τάσσονται υπέρ της εμβάθυνσης της ενοποίησης, οι οποίοι κυρίως είναι υποστηρικτές της ομοσπονδιακής θεώρησης (Ιωακειμίδης, 2002: 11-12), υποστηρίζουν ότι την ανάγκη εξάλειψης του δημοκρατικού ελλείμματος της Ε.Ε. μέσω της επέκτασης των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως είναι η ενίσχυση των εξουσιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, η μορφοποίηση

⁹⁶ Ο οποίος παραπέμπει με τη σειρά του στον Moravcsik (2002).

⁹⁷ Όπως παραπέμπουν σε: (Moravcsik, 1993).

του εξελισσόμενου ευρωπαϊκού συντάγματος και η θεσμοθέτηση μίας οιονεί ομοσπονδιακής κατανομής κυριαρχίας⁹⁸.

Η πρόσφατη κρίση ανέδειξε σε επίπεδο Ε.Ε. ένα τριπλό έλλειμμα: ευρωπαϊκό, πολιτικό και δημοκρατικό (Παπαδοπούλου, 2014: 71-72). Η ειδικότερη εστίαση στα περί ύπαρξης δημοκρατικού ελλείμματος, ως ένδειξη ενός «αργόσυρτου εκδημοκρατισμού της Ένωσης» (Παπαδημητρίου, 2004: 145, Τσούκαλης, 2016: 83), οδηγεί αναπόφευκτα και στη συζήτηση περί των αιτιών που το προκαλούν, ως πρόκριμα για την ανάδειξη των ειδικότερων διαστάσεων που το αποτελούν. Το δημοκρατικό έλλειμμα συμβάλλει στο πρόβλημα της νομιμοποίησης, και η αυξανόμενη σημασία του στη δημόσια ατζέντα συμπίπτει με μια περίοδο κατά την οποία πολλές βελτιώσεις στη δημοκρατική ποιότητα που συντελέστηκαν στο παρελθόν, τώρα ακυρώνονται λόγω της διαχείρισης της κρίσης της ευρωζώνης. Με άλλα λόγια, η διαχείριση της κρίσης επιδείνωσε το πρόβλημα του δημοκρατικού ελλείμματος (Παπαδόπουλος, 2018: 284).

Ενδεικτικά, οι παρακάτω θεωρητικοί της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αναλύουν ως αιτίες πρόκλησης του δημοκρατικού ελλείμματος τις εξής:

Για τους Bellamy και Castiglione (2004: 178), ως αιτία του δημοκρατικού ελλείμματος λογίζεται η «συναινετική» διαδικασία λήψης των αποφάσεων στο Συμβούλιο και στο πλαίσιο των Διακυβερνητικών Διασκέψεων (Bellamy & Castiglione, 2004: 178). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η διαδικασία παραγωγής των κανόνων δικαίου να είναι ανεπαρκώς νομιμοποιημένη τουλάχιστον σύμφωνα με τα κριτήρια του διαβουλευτικού μοντέλου. Η τελική απόφαση νομοθέτησης εκτός από τις περιπτώσεις που απαιτείται συν-απόφαση ανήκει στο Συμβούλιο, δηλαδή σε ένα όργανο που απολαμβάνει μόνο έμμεσης νομιμοποίησης (Παπαστυλιανός, 2008: 83).

Από την πλευρά του ο Hix (2004: 230-231) αναφέρει ως αιτίες του δημοκρατικού ελλείμματος: α) αυξημένη εκτελεστική εξουσία και στον μειωμένο εθνικό κοινοβουλευτικό έλεγχο που μπορεί να δημιουργεί συνθήκες πολιτικής κυριαρχίας και κηδεμόνευσης, β) στο ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο διαθέτει πολύ μικρή δύναμη, γ) στην απουσία «ευρωπαϊκών εκλογών», αφού τόσο οι εθνικές εκλογές,

⁹⁸ Οι παραπάνω απόψεις μπορούν να συμπυκνωθούν στην αντιπαράθεση ανάμεσα στη λεγόμενη «δημοκρατική θέση» και την «θέση του δημοκρατικού ελλείμματος». Η πρώτη υποστηρίζει ότι η Ε.Ε. διαθέτει επαρκή δημοκρατική νομιμοποίηση, ενώ η δεύτερη υποστηρίζει ότι η Ε.Ε. υποφέρει από μια δομική έλλειψη δημοκρατίας (Schmidt, 2004: 478).

όσο και οι ευρωπαϊκές εκλογές δεν διεξάγονται με αναφορά στην Ευρώπη, δ) στο ότι η Ε.Ε. είναι πολύ μακρινή, με τους πολίτες να μην μπορούν να κατανοήσουν την Ε.Ε. και ε) στην εκτροπή των πολιτικών, όπου η Ε.Ε. υιοθετεί πολιτικές οι οποίες δεν υποστηρίζονται από μια πλειοψηφία πολιτών (Hix, 2004: 230-231).

Ως επιπρόσθετες «ρίζες» του δημοκρατικού ελλείμματος της Ε.Ε. ο Schmidt (2004: 484-489) αναφέρει α) ότι η εκτελεστική εξουσία της Ε.Ε. δεν εκλέγεται από τους πολίτες της Ε.Ε. ή από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους τους στη βάση μιας διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής βούλησης, η οποία θα αφορά όλη την ένωση, αλλά διορίζεται από τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών, βάσει μιας πολύπλοκης και τις περισσότερες φορές αδιαφανούς, διαπραγματευτικής διαδικασίας, με τη σύμπραξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου· β) η μορφή του κοινοβουλευτισμού σε επίπεδο Ε.Ε., δεν εξόπλισε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με ιδιαίτερα αποτελεσματικές λειτουργίες ελέγχου της εκτελεστικής εξουσίας και της συμπεριφοράς της σε θέματα προϋπολογισμού⁹⁹ γ) το έλλειμμα δημοκρατίας πρέπει να εντοπιστεί και στο γεγονός ότι μέχρι τώρα δεν υπάρχει κάποιο ζωτικό ενοποιητικό σύστημα ενδιάμεσων θεσμών ούτε στα κόμματα ούτε στις ομάδες και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης· δ) το δημοκρατικό έλλειμμα συνδέεται με τον θεσμικό δυϊσμό (Χρυσόχου, 2005: 23) του Συμβουλίου των Υπουργών, το οποίο έχει συγκροτηθεί με έμμεσες δημοκρατικές διαδικασίες και διαθέτει την αρμοδιότητα λήψης αποφάσεων¹⁰⁰. και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία κατέχει τις αρμοδιότητες πρότασης, ελέγχου και επιβολής κυρώσεων και στην οποία η κύρια ιδέα της υπερεθνικότητας θεσμοποιείται ως ιδιαίτερη γραφειοκρατική πρωτοβουλία και συντονισμό· ε) το έλλειμμα δημοκρατίας έχει να κάνει και με τα σημαντικά προβλήματα ηγεσίας της ευρωπαϊκής πολιτικής και στ) η Ε.Ε. δεν διαθέτει δήμο, ο οποίος να φέρει επάξια αυτό το όνομα και έχει μόνο

⁹⁹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Τάσης (2016: 152): «Παρά το γεγονός ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αναβαθμίστηκε στο ευρωπαϊκό σύστημα λήψης αποφάσεων, ωστόσο απέχει ακόμα πολύ από το να εξελιχθεί σε πραγματικό ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα καθώς δεν έχει θεσμοθετηθεί κάποια κεντρική ευρωπαϊκή κυβέρνηση, η οποία να βασίζεται στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο και να έχει και διάφορα αντίβαρα δημοκρατικά νομιμοποιημένα που να νομιμοποιούνται να ελέγχουν τις αποφάσεις της. Επίσης, η προτεραιότητα του κοινοβουλευτισμού σε σχέση με τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα σημαίνει ότι προάγεται η κοινοβουλευτική διάσταση της πολιτικής, ενώ υστερεί η διαμόρφωση ενός ευρωπαϊκού «κομματικού συστήματος», το οποίο σε ευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί την κατεξοχήν έκφραση της δημοκρατίας»

¹⁰⁰ Όπως συμπληρώνει ο Φερύ (2004: 200-201): «οι υπουργοί που απαρτίζουν το Συμβούλιο -αλλά και το ίδιο το Συμβούλιο- δεν αντιπροσωπεύουν παρά μόνο πολύ έμμεσα την πολιτική βούληση των λαών. Όντας σε μεγάλο βαθμό αποσυνδεδεμένη από την κοινή γνώμη των εθνών της Ευρώπης και από τη νόμιμη πολιτική της έκφραση, που είναι τα εθνικά κοινοβούλια, η διακυβερνητική αρχή διαφεύγει κάθε είδους δημοκρατικό έλεγχο».

μία υποτυπώδη ευρωπαϊκή δημοσιότητα (Schmidt, 2004: 484-489) που να καλύπτει την απουσία μιας διεθνικής συνείδησης που να απορρέει από την ύπαρξη μιας κοινής πολιτικής ταυτότητας μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών (Χρυσόχου, 2005: 31).

Επιπρόσθετα, ως εκ γενετής ελάττωμα της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, που εξηγεί εν πολλοίς και το έλλειμμα δημοκρατίας, θεωρείται η λιγότερη πολιτική και δημοκρατική αλλά περισσότερο γραφειοκρατική σύλληψη και δημιουργία της ενωσιακής διαδικασίας (Τσάτσος, 2007^α: 398-399) καθώς και έλλειψη της δυνατότητας των πολιτών να ζητήσουν λογοδοσία των οργάνων με αποφασιστικές αρμοδιότητες και να εισάγουν νέες προβληματικές, καθώς το δίκαιο της Ε.Ε. παράγεται και ερμηνεύεται κυρίως από όργανα στα οποία οι εξειδικευμένες επιτροπές, το δικαστικό σώμα ή μη εκλεγμένοι τεχνοκράτες, έχουν αυξημένο ρόλο ενώ οι δυνατότητες των πολιτών να επιδιώξουν την αναθεώρησή τους είναι πολύ περιορισμένες (Παπαστυλιανός, 2008: 127-128). Οι ανεπίσημες συσκέψεις μεταξύ των μελών του Κοινοβουλίου, της Επιτροπής και του Συμβουλίου έχουν γίνει ο κανόνας στη διαδικασία επίτευξης συμφωνίας μεταξύ των σωμάτων αυτών για νομοθετικά ζητήματα. Παρόλο που αυτές οι τριμερείς συσκέψεις (τρίλογοι) είναι ένα αποτελεσματικό εργαλείο για την επίτευξη διαθεσμικών συμφωνιών, η αδιαφανής φύση τους απέκλειε ακόμα μέχρι πρόσφατα τους πολίτες από την αξιολόγηση των σχετικών εγγράφων και συζητήσεων (Παπαδόπουλος, 2018: 282-283).

Ο Πασσάς (2008: 331) αποδίδει το δημοκρατικό έλλειμμα σε ένα αδιαφανές και εξαιρετικά περίπλοκο θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται «πίσω από κλειστές πόρτες», δίχως ορατότητα ως προς το περιεχόμενο των εκεί συντελούμενων πολιτικών διεργασιών, με περιορισμένη έως επιλεκτική δημοσιότητα και, συνεπώς, δίχως τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις άσκησης ουσιαστικού δημοκρατικού ελέγχου, υποστηρίζοντας ότι οι «κερδισμένοι από την ελιτίστικη κατασκευή της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ήταν από τη μια, οι κυβερνητικές ελίτ, οι οποίες διεύρυναν την πολιτική τους αυτονομία έναντι των υπολοίπων εθνικών πολιτικών και πολιτειακών θεσμών, «κρυμμένες» πίσω από τις αδιαφανείς διαδικασίες, τις οποίες οι ίδιες προκάλεσαν και συνεχίζουν να συντηρούν, επιρρίπτοντας στις «Βρυξέλλες» την υποχρέωση συμμόρφωσης προς δύσκολες και αντιλαϊκές αποφάσεις: Από την άλλη, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, οργανωμένη στη λογική της τεχνοκρατικής, υπερεθνικής και «αμερόληπτης» προάσπισης του «κοινού ευρωπαϊκού συμφέροντος» οικοδόμησε τον μύθο της «πολιτικής ουδετερότητάς» της,

αποφεύγοντας επιμελώς να διατυπώσει ένα ολοκληρωμένο πολιτικό σχέδιο, το όραμα για την Ευρώπη.

Η Ρεθυμνιωτάκη (2012: 155) αναφέρει ως κυριότερους αιτίες του δημοκρατικού ελλείμματος: α) την ασυμμετρία ισχύος των μελών της ΕΕ· β) τη διασάλευση της ισορροπίας των εξουσιών προς όφελος της εκτελεστικής¹⁰¹. γ) την ενίσχυση του ρόλου διορισμένων τεχνοκρατών και επιχειρηματικών δικτύων μέσω της διαδικασίας της «επιτροπολογίας»¹⁰².

Κατά τον Pernice (2015: 104-105), το δημοκρατικό πρόβλημα οξύνεται εξαιτίας του γεγονότος ότι, ελλείψει αρμοδιότητας της Ένωσης, τα απαραίτητα για την αντιμετώπιση της κρίσης μέτρα λαμβάνονται στο πλαίσιο πρώτα διμερών συμφωνιών και έπειτα βάσει συνθηκών του διεθνούς δικαίου που έχουν θεσπιστεί παράλληλα με την Συνθήκη για την Ε.Ε., δηλαδή της Συνθήκης για τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας και του Δημοσιονομικού Συμφώνου. Οι αποφάσεις τις οποίες επεξεργάζονται οι κυβερνήσεις μεταξύ τους και λαμβάνονται σε ανώτερο επίπεδο στερούνται σε εκτεταμένο βαθμό κοινοβουλευτικού ελέγχου, αν και δεν περιορίζουν μόνο τα οικονομικά και δημοσιονομικά περιθώρα δράσης, αλλά και επεμβαίνουν προοδευτικά όλο και βαθύτερα στις δομές των κρατών μελών.

¹⁰¹ Όπως συμπληρώνει ο Παπαδόπουλος (2018: 124-125): «η Ε.Ε. δεν είναι ένα πλήρες κοινοβουλευτικό σύστημα. Παρόλο που οι αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αυξήθηκαν, η επιρροή του στη σύνθεση του ευρωπαϊκού εκτελεστικού σώματος, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, είναι πιο αδύναμη από αυτή των εθνικών κοινοβουλίων στη διαδικασία σχηματισμού κυβέρνησης. Είναι αλήθεια ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο πρέπει τώρα να συμφωνήσει στη σύνθεση της νέας Επιτροπής. Ωστόσο, τους επιτρόπους τους προτείνουν ακόμα οι εθνικές κυβερνήσεις. Επιπλέον, απαιτείται ενισχυμένη πλειοψηφία των δύο τρίτων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για την υποβολή μομφής στην Επιτροπή, ένα ποσοστό εξαιρετικά υψηλό συγκριτικά με τα εθνικά πρότυπα. Τέλος, η Επιτροπή κατέχει το μονοπώλιο στη θέσπιση των νομοθετικών προτάσεων -ένα πλεονέκτημα επίσης έναντι του Συμβουλίου- και οι προτάσεις της διατυπώνονται σε συνεργασία με μια μεγάλη ποικιλία οργανωμένων συμφερόντων, εμπειρογνομόνων και εθνικών δημόσιων υπαλλήλων, κάτι που περιθωριοποιεί τους εκλεγμένους αντιπροσώπους»

¹⁰² Ο όρος «Επιτροπολογία» αναφέρεται σε μερικές εκατοντάδες Επιτροπών που υποστηρίζουν και «εποπτεύουν» την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην εξειδίκευση-εφαρμογή των ευρωπαϊκών πολιτικών, ιδίως όταν αυτή διαρκεί χρονικά ώστε να επιτευχθούν μακροπρόθεσμοι στόχοι. Τα μέλη τους απαρτίζονται από εκπροσώπους των κρατών μελών που επιλέγονται με βάση την επιστημονική εξειδίκευση και την επαγγελματική εμπειρία. Η ανάθεση εξουσίας στις Επιτροπές βασίστηκε νομικά σε τρεις αποφάσεις του Συμβουλίου (1987/373/EC, 1999/486/EC και 2006/512/EC). Τα πλεονεκτήματα που συνήθως αναφέρονται είναι η ελάφρυνση του φόρτου εργασίας του Συμβουλίου ώστε να επικεντρωθεί στα ουσιαστικά, η ενίσχυση της Επιτροπής με επιστημονική ειδικότητα και η διασφάλιση της αποτελεσματικότητας νομοθεσίας λόγω της εμπλοκής των κρατών (μέσω των αντιπροσώπων τους) στη νομοθετική διαδικασία. Το μειονέκτημα είναι ότι η λειτουργία των επιτροπών αλλοιώνει τον δημοκρατικό χαρακτήρα όλης της διαδικασίας. Μάλιστα δε συχνά αφορά πολύ σημαντικούς τομείς όπως μοιραίες αποφάσεις κατανομής κινδύνου και οικονομικής αναδιανομής (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 199-201). Πρβλε και Παπαδόπουλος (2018: 125).

Για τον Φραγκονικολόπουλο (2017: 32-36) το δημοκρατικό έλλειμμα της Ένωσης αναφέρεται ακριβώς στη δυσαρμονία ανάμεσα στις απαιτήσεις της σύγχρονης δημοκρατίας και στις πραγματικές συνθήκες παραγωγής πολιτικής στην ΕΕ. Πιο συγκεκριμένα, το δημοκρατικό έλλειμμα σημαίνει ότι η ΕΕ σε αρκετές περιπτώσεις λειτουργεί χωρίς να ενεργεί στο όνομα των λαών που εκπροσωπεί και δεν είναι υπόλογη σε αυτούς. Αναφέρεται, επίσης, στην πολύ περιορισμένη ικανότητα των Ευρωπαίων πολιτών να επηρεάσουν τη λειτουργία των κύριων ευρωπαϊκών οργάνων.

Σύμφωνα με τον Glencross (2016: 418-425) η κριτική στη δημοκρατία της Ε.Ε. χωρίζεται σε δύο κατηγορίες, τη διαδικαστική και την κανονιστική. Η μεν διαδικαστική αναδεικνύει ως λόγο αμφισβήτησης των δημοκρατικών διαπιστευτηρίων της Ένωσης τις περιορισμένες εισροές που διαθέτουν οι πολίτες στη χάραξη της ενωσιακής πολιτικής. Ο θεσμικός σχεδιασμός της Ε.Ε. περιορίζει την ανταπόκριση στις προτιμήσεις των πολιτών. Η πολιτική παρεμπόδιση που προέρχεται από την ανάγκη για συναίνεση -και σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, για ομοφωνία- απεικονίζουν επίσης αυτό το πρόβλημα. Όταν η ομοφωνία αποτελεί τον κανόνα για την μεταρρύθμιση των συνθηκών, υπάρχει μια ενσωματωμένη τάση για διατήρηση του status quo, ακόμη και αν υπάρχει πλειοψηφία αντιτιθέμενων χωρών, καθώς μια κυβέρνηση μπορεί απλώς να ανακόψει ορισμένες αλλαγές τις οποίες αμφισβητεί. Η δε κανονιστική κριτική εστιάζει στον περιορισμό των πολιτικών εναλλακτικών λύσεων και στρέφεται στο περιεχόμενο της χάραξης της πολιτικής στο πλαίσιο της Ένωσης και όχι μόνο σε διαδικαστικές αδυναμίες στην ανταπόκριση προς τους πολίτες. Από αυτή την άποψη, η ποιότητα της δημοκρατίας τίθεται εν αμφιβόλω, καθώς η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση περιορίζει τις πολιτικές εναλλακτικές λύσεις που είναι διαθέσιμες στους πολίτες.

Από τις παραπάνω αναπτύξεις προκύπτει ότι η πολιτική αξία της ουσιαστικής συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, αλλά και της άσκησης ελέγχου της λειτουργικής νομιμότητας των θεσμικών οργάνων της Ένωσης μέσω της εκλογής αντιπροσώπων τους, είναι σημαντική. Η εξ ίσου αναγνώριση και θεσμική αποδοχή τόσο της συμμετοχικής όσο και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σημαίνουν απόδοση φυσιογνωμίας στην Ένωση αλλά και σηματοδοτούν την ανάγκη κατοχύρωσης της εξέλιξης της πραγματικής λειτουργίας του ενωσιακού συστήματος (Γρηγορίου, 2020: 287).

3.2. Πτυχές της ευρωπαϊκής Res Publica ως νέου πολιτειακού μοντέλου στο ενωσιακό επίπεδο (δημόσια σφαίρα-σύνθετος δήμος-κράτος δικαίου-συνδιάθεση-πολιτική αλληλεγγύη)

Για την αντιμετώπιση του δημοκρατικού ελλείμματος έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάφορες προτάσεις από εκπρόσωπους της θεωρίας. Επί παραδείγματι, ο Φραγκονικολόπουλος (2016: 225, 2017: 38-40) συνοψίζει αυτές τις προτάσεις με την: α) Περαιτέρω αύξηση των αρμοδιοτήτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και στενότερη σύνδεσή του με την Επιτροπή, β) Άμεση εκλογή των προέδρων της Ε.Ε. και της Επιτροπής, γ) διενέργεια των ευρωεκλογών στη βάση της ευρωπαϊκής ατζέντας και όχι των επιμέρους εθνικών, με την ανάπτυξη και λειτουργία πανευρωπαϊκών κομμάτων και δ) δημιουργία ενός δεύτερου κοινοβουλευτικού σώματος που θα απαρτίζεται από εκπροσώπους των εθνικών κοινοβουλίων.

Από την πλευρά του ο Glencross (2016: 428-434) καταθέτει τις εξής προτάσεις προς την κατεύθυνση εξομοίωσης με μία κοινοβουλευτική δημοκρατία σε επίπεδο Ε.Ε: Α) Άμεση εκλογή του προέδρου της Επιτροπής, β) παρότρυνση των διεθνικών κομμάτων να αντικαταστήσουν τα κατακερματισμένα εθνικά κόμματα και γ) η βελτίωση της έμμεσης λογοδοσίας μέσω των εθνικών πολιτικών συστημάτων.

Ο Παπαδόπουλος (2018: 295-296) προτείνει με τη σειρά του ως πρώτη προτεραιότητα προς την καταπολέμηση του δημοκρατικού ελλείμματος στην Ε.Ε. α) την ενδελεχή «κανονικοποίηση» του συστήματος διακυβέρνησης της ευρωζώνης, που σημαίνει ότι οι κανόνες διακυβέρνησης δεν θα πρέπει πλέον να διαχωρίζονται από τους κανόνες της Ε.Ε· β) την επανακοινοβουλευτικοποίηση, που σημαίνει την διεύρυνση των ζητημάτων που υπάγονται στη συνήθη νομοθετική διαδικασία στην οποία εμπλέκεται το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την επαναβεβαίωση ενός πιο ισχυρού ρόλου των εθνικών κοινοβουλίων, τουλάχιστον αυτών που διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους και επιδεικνύουν βούληση για κάτι τέτοιο· γ) την ενδυνάμωση της συμμετοχής των πολιτών, είτε μέσω δημοψηφισμάτων, είτε μέσω των πρωτοβουλιών των ευρωπαίων πολιτών στο σύστημα αποφάσεων της Ε.Ε.

Οι παραπάνω προτάσεις, μολοντί εξαιρετικά ενδιαφέρουσες δεν εκφράζουν απαραίτητα ένα νέο «υπόδειγμα». Ένα υπόδειγμα με κανονιστικές φιλοδοξίες αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εφόσον α) διαθέτει εσωτερικά συνεπείς και εγγενώς αξιόλογες διαστάσεις, β) παραμένει ανοικτό σε επιμέρους τροποποιήσεις που προκύπτουν από τη διαδικασία διαλόγου μεταξύ του υποδείγματος και του πολιτικού περιβάλλοντος, και, γ) ανιχνεύει στοιχεία δυνατοτήτων οι οποίες μοιάζουν εναλλακτικές ως προς τη σημερινή πραγματικότητα αλλά ενυπάρχουν, σε ένα τουλάχιστον βαθμό, δυνητικά σε αυτή (Λάβδας, 2015: 71).

Η *res publica* εκφράζει τόσο τις προϋποθέσεις που θέτει ένα νέο υπόδειγμα, ενώ εκφράζει περαιτέρω κι έναν αξιακό πολιτισμό· μια πολιτεία υπεράνω του ατόμου, που, χωρίς να υποτάσσει το άτομο στη συλλογικότητα ή αυτή σε ιδιωτικές βουλήσεις, προασπίζει το κοινό αγαθό, καλλιεργώντας τις δημόσιες αρετές, και ευνοώντας κάθε μορφή δημόσιου λόγου και πράξης που εξυψώνει την ελευθερία των πολιτών και της συλλογικότητας. Σε αυτό προστίθεται η αξιοποίηση της πολυσφαιρικότητας του ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου, η ανεξάρτησή του από τη γλώσσα των συνόρων και η εδραίωση ενός αισθήματος ανεκτικότητας (Χρυσόχοου, 2010^α: 131).

Μία ευρωπαϊκή *res publica* στοχεύει στην επίτευξη τριών θεμελιωδών αρχών: α) της δικαιοσύνης μέσα από τη λειτουργία του κράτους δικαίου, β) του κοινού καλού ή του δημοσίου συμφέροντος μέσω ενός μεικτού και ισορροπημένου συντάγματος¹⁰³ και γ) της πολιτικής ελευθερίας μέσω της ιδιότητας του ενεργού πολίτη (Χρυσόχοου, 2005: 96).

Η *res publica* αποτελεί επομένως ένα σύστημα ενάρετων και αξιοκεντρικών πολιτικών πρακτικών με στόχο την εξυπηρέτηση και την αναβάθμιση του κοινού καλού, όπου οι συνθήκες ελευθερίας των πολιτών, ως θεμελιώδες προαπαιτούμενο για την ισορροπημένη διακυβέρνηση, καταλαμβάνουν την πρώτη θέση (Χρυσόχοου, 2004: 140-142). Μεταξύ άλλων στόχων (Σκιαδάς, 2004: 241-242), απώτερος στόχος της

¹⁰³ Η έννοια του «ισορροπημένου συντάγματος» στη λειτουργία της Ένωσης αντανakλάται: α) στο αποκλειστικό δικαίωμα νομοθετικής πρωτοβουλίας της Επιτροπής και στη διάδρασή τους με τους φορείς της κοινωνίας των πολιτών, β) στη συνομοθετική αρμοδιότητα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (ΕΚ), που οδηγεί σε περισσότερο διαβουλευτικά αποτελέσματα πολιτικής, γ) στον έντονα πολιτικό ρόλο του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) αναφορικά με τη διασταλτική ερμηνεία της ευρωπαϊκής νομοθεσίας και δ) στη σχέση ανάμεσα στην έμμεση πολιτική νομιμοποίηση, που χαίρει το Συμβούλιο Υπουργών ως το *de facto* νομοθετικό σώμα της Ένωσης και στο γεγονός ότι το πολιτικό σύνταγμα της Ευρώπης βασίζεται ακόμη σε ένα δυναμικό σύστημα Διεθνών Συνθηκών (Χρυσόχοου, 2005: 106).

ευρωπαϊκής *res publica* είναι η διαμόρφωση του δικού της διακριτού δήμου, ο οποίος θα αποτελεί την ανώτατη δημόσια –πολιτική και συντακτική- εξουσία και την αδιαμφισβήτητη πηγή κοινωνικής νομιμοποίησης. Η ευρωπαϊκή *res publica* φιλοδοξεί να αποτελέσει το κανονιστικό θεμέλιο για την υπεράσπιση της δημοκρατίας της αμφισβήτησης στο πλαίσιο μίας νέας, πολυεπίπεδης και διεθνικής *civitas*, προσδίδοντας νόημα στην εξέλιξη του δημόσιου πολιτισμού της Ένωσης (Χρυσόχου, 2004: 142-145). Η δυνατότητα αμφισβήτησης παραμένει ουσιώδες στοιχείο για τη νομιμοποίηση του ευρωπαϊκού σχεδίου -και η δυνατότητα αμφισβήτησης εξαρτάται από το εάν οι πολίτες έχουν όχι μόνο «τη δύναμη να αμφισβητούν» αλλά επίσης και κάποια βασική γνώση σχετικά με τον τόπο, το πρόσωπο και το αντικείμενο της αμφισβήτησης· γι αυτόν τον λόγο χρειάζεται να έχουν στη διάθεσή τους διαδικαστικά και γνωμοδοτικά κανάλια που να διασφαλίζουν τη δυνατότητα εκ νέου κρίσης, εκ νέου τήρησης της διαδικασίας και διατύπωσης γνώμης, όπως έχει αναφέρει παραπάνω και ο Pettit. Για να υπάρχει νομιμοποίηση, ώστε να συνεχιστεί η υποστήριξη προς την Ε.Ε., είναι απαραίτητο να υπάρχουν ξεκάθαρα σημεία που είναι επιδεικτικά αμφισβήτησης (Muller, 2012: 228).

Ο ρεπουμπλικανισμός εφοδιάζει την ευρωπαϊκή ενοποίηση με μία σειρά από ιδέες (Παπάζογλου, 2009: 241-243)¹⁰⁴, η πραγμάτωση περνά μέσα από την οικοδόμηση των κάτωθι αξιακών πυλώνων (Χρυσόχου, 2005: 12-13):

α) μία αντίληψη περί ελευθερίας που προστατεύει τους πολίτες από αυθαίρετες και εξουσιαστικές παρεμβάσεις·

β) μία αντίληψη περί δημοκρατικής διαμόρφωσης της βούλησης των πολιτών μέσα από διαδικασίες συλλογικής διαβούλευσης που αναδεικνύουν νέα πεδία πολιτικής και κοινωνικής διεκδίκησης·

γ) μία αντίληψη περί κράτους δικαίου, η οποία βασίζεται σε ένα δημοκρατικό και αναστοχαστικό συνταγματισμό, ικανό να διασφαλίσει τον αυτό-έλεγχο και τον αυτό-περιορισμό της δημόσιας εξουσίας·

¹⁰⁴ Οι οποίες είναι κατά σειρά: Η διαμόρφωση μίας δημοκρατικής πολιτείας, η οποία αποτελεί μία ένωση πολιτών για τη δίκαιη και την αποτελεσματική αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων· β) η όσμωση των αξιών του εθνικού κοινωνικού πολιτισμού με τις ευρωπαϊκές αξίες· γ) η διασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας από την εκτελεστική εξουσία σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο μέσω νέων μορφών δημοκρατικού ελέγχου και θεσμικών αντιβάρων· δ) η δημοκρατική διαβούλευση και ε) η ενίσχυση της ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη.

δ) μία αντίληψη περί ανεκτικότητας, η οποία αντιμετωπίζει τον «άλλο» ως αυτόνομο άτομο με δικαίωμα στην εκπλήρωση των στόχων του και εξυψώνει το αξιακό περιεχόμενο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, μέσω της αμοιβαιότητας, της αλληλοκατανόησης και της ενεργού συμμετοχής στην καταπολέμηση κάθε μορφής αποκλεισμού και διακρίσεων·

ε) μια αντίληψη περί κυριαρχίας, η οποία συνάδει με τη σημερινή πραγματικότητα της Τέταρτης Ευρώπης, της συνδιάθεσης θεμελιωδών εξουσιών και κυριαρχικών αρμοδιοτήτων μέσα από κοινούς θεσμούς πολιτικής διακυβέρνησης και

στ) μία αντίληψη περί πολιτικής αλληλεγγύης, η οποία αποσκοπεί στον πλήρη εκδημοκρατισμό της δημόσιας σφαίρας, στη θεσμοθέτηση της «αρμοδιότητας των πολιτών», καθώς επίσης και στην έμπρακτη διασφάλιση του «δικαιώματος στο δικαίωμα».

Η ευρωπαϊκή *res publica* συνοδεύεται από μία διπλή υπόσχεση: ότι θα αποτελέσει το νέο κανονιστικό θεμέλιο για την υπεράσπιση της δημοκρατίας της διεκδίκησης, ως κατάκτηση του δημόσιου πολιτισμού της Ευρώπης (Χρυσόχου, 2005: 168). Και την υπόσχεση προσφοράς ενός προτύπου δημοκρατικής συνδιάθεσης που εκφράζει τη βούληση του σύνθετου δήμου να οικοδομήσει ένα συμμετοχικό δημόσιο χώρο παράλληλα και όχι πέραν του εθνικού: μιας πολυκεντρικής πολιτείας, η οποία θα αντικατοπτρίζει τις δυνατότητες υπέρβασης όχι της ίδιας της δημοκρατίας, αλλά εκείνων των αντιλήψεων που αναστέλλουν την ανάδυση μιας δημοκεντρικής ένωσης μεταξύ πολιτειών που αναζητούν ένα κοινό μέλλον. Η ιδέα της ευρωπαϊκής *res publica composite* δεν αποτελεί απλώς πρόκληση για τη θεωρία της δημοκρατίας, αλλά και ένα μοναδικό μεταπολιτειολογικό εγχείρημα (Χρυσόχου, 2010α: 74).

Η παραπάνω διπλή υπόσχεση εκφράζεται μέσα από τους παρακάτω εννοιολογικούς πυλώνες: α) την σταδιακή οικοδόμηση μίας διακριτής δημόσιας σφαίρας, β) την ενίσχυση της κανονιστικής πυκνότητας της έννοιας «ευρωπαϊκός δήμος», γ) το κράτος δικαίου, δ) την συνδιάθεση και τέλος ε) την ανάπτυξη ενός αισθήματος πολιτικής αλληλεγγύης μέσω της *caritas rei publicae*. Ειδικότερα:

3.2.1. Δημόσια Σφαίρα/Ευρωπαϊκός Δημόσιος Χώρος

Η συζήτηση περί δημόσιας σφαίρας προϋποθέτει, αφενός την έναρξη ενός δημοσίου διαλόγου που αφορά τα συνταγματικά ζητήματα ή προβλήματα (Μελισσάς, 2012: 292-293), αλλά και την περιγραφή αυτού που ονομάζεται «ευρωπαϊκός χώρος». Δεν χωρά αμφιβολία ότι, αν και η Ένωση, δεν έχει αναπτυχθεί σε επίπεδο τυπικής συνταγματοποίησης, δεν έπαψε να αναπτύσσεται ως δημόσιος χώρος διαβούλευσης και συναπόφασης, όπου προωθείται η συμμετοχή των πολιτών και η αντιπροσώπευση των κρατών μελών και των λαών τους (Γιαννακόπουλος, 2013: 402).

Αν η πρόσφατη πολλαπλή κρίση στην Ε.Ε. έστειλε ένα μήνυμα, αυτό ήταν ότι η Ευρώπη πρέπει να αρχίσει να διαλέγεται (σελ. Χρυσόχου, 2009: 75). Ο δημόσιος διάλογος, είτε διεξάγεται σε επίπεδο δημοκρατικών θεσμών (Bellamy & Castiglione, 2004: 195), είτε σε επίπεδο Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και εθνικού δικαστή στο πλαίσιο μίας πολυεπίπεδης δικτύωσης μεταξύ τους που σχετίζεται με τη διάχυση της νομικής ολοκλήρωσης (Παπαδόπουλος, 2018: 30), οφείλει να μετατοπιστεί από την οικονομία στην πολιτική, επιφυλάσσοντας τον ρόλο του αυτονομοθετούμενου πολίτη (Παπαγεωργίου, 2003: 17-18) και όχι τον ρόλο του καταναλωτή, αφού αυτό που χρειάζεται η Ευρώπη σήμερα είναι η ενεργός πολιτική συμμετοχή (Siedentop, 2002: 57, 68). Ο πολιτικός διάλογος μπορεί να ενισχύσει την κοινωνική αξιοπιστία της οικονομικής διακυβέρνησης μέσω της δημόσιας αξιολόγησης της συνεισφοράς στα αιτήματα των πολιτών για κοινωνική δικαιοσύνη και απασχόληση (Παπάζογλου, 2019: 124-125, Παντελίδου-Μαλούτα, 2012: 28).

Δεν αρκεί όμως μόνο αυτό. Η ΕΕ θα πρέπει να ενεργοποιήσει και το ενδιαφέρον των πολιτών, υιοθετώντας έναν νέο τρόπο σκέψης και λόγου. Αυτό που χρειάζεται η Ευρώπη είναι έναν νέο λόγο (discourse), που στο επίκεντρό του τοποθετεί τη δημοκρατική αλληλεξάρτηση των κρατών-μελών. Έναν λόγο που αντιλαμβάνεται ότι ο ευρωαρνητισμός και η ποικιλία των κομμάτων και κινημάτων που πολλαπλασιάζονται στην ΕΕ έχουν αλλάξει τη δυναμική και τους όρους της πολιτικής καθώς και τις κεντρικές αξιώσεις της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Τα κράτη-μέλη της ΕΕ οφείλουν να επινοήσουν έναν τρόπο δημοκρατικής πολιτικής συζήτησης για τα κρίσιμα ευρωπαϊκά κοινωνικά/οικονομικά ζητήματα. Μόνο έτσι θα δημιουργηθούν οι απαραίτητες νέες πηγές έμπνευσης επανακαθορισμού της αποστολής και των στόχων της ΕΕ, που θα προσελκύσουν και θα πείσουν τους ευρωπαίους πολίτες ότι η ΕΕ πρέπει

να εξακολουθήσει να υπάρχει και να αναπτύσσεται (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 23-24).

Για τον Habermas, η «ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα» δημιουργείται ως ένα διεθνικό δίκτυο πολιτικής επικοινωνίας μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων για τα ευρω-ενωσιακά ζητήματα φορέων-τυπικών και άτυπων, δημόσιων και ιδιωτικών, εθνικών και ευρωπαϊκών- με στόχο τη δημοκρατική νομιμοποίηση των ευρω-ενωσιακών αποφάσεων (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 287-288, Γούναρης, 2014: 66-67). Από την πλευρά του ο Τσάτσος αποδίδει στον ευρωπαϊκό χώρο έναν ιστορικοπολιτικό δυϊσμό, που κατ' ανάγκη υπαγορεύει και το πλαίσιο της θεσμικής συγκρότησης, ανασυγκρότησης, οργάνωσης, λειτουργίας και ερμηνείας της ευρωπαϊκής έννομης τάξης (Τσάτσος, 2007β: 58). Ο δυϊσμός του ευρωπαϊκού χώρου, η διττή του δηλαδή ιστορική ιδιοσυστασία, τόσο ως πολιτισμική ενότητα όσο και ως σύνδεση εθνικών κρατών, είναι δημιούργημα της ευρωπαϊκής ιστορίας και συνιστά τον πυρήνα και το κύριο χαρακτηριστικό της ύλης που εκφράζεται θεσμικά με το ενωσιακό οικοδόμημα (Τσάτσος, 2007^α: 120). Η διττή ιδιοσυστασία παράγει αναπόφευκτα κι ένα καθεστώς διττής νομιμοποίησης: αφενός της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας ως Ένωσης Κρατών από τα κράτη μέλη και αφετέρου ως Ένωσης πολιτών από τους ευρωπαίους πολίτες. (Τσάτσος, 2007^α: 402). Αυτό το ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα, που επιφανειακά μπορεί να θεωρηθεί ως ένα *sui generis* πολιτικό σύστημα (Μισσιρά, 2018: 102), έχει προσεγγιστεί στο επίπεδο της θεσμικής ανάλυσης, με τη βοήθεια της έννοιας της «συμπολιτείας»¹⁰⁵, διότι ως πολιτειολογική κατηγορία που μπορεί να τοποθετηθεί μεταξύ των διεθνών οργανισμών, που είναι μορφώματα του διεθνούς δικαίου, και της ομοσπονδίας, που είναι μόρφωμα του συνταγματικού δικαίου. Πρόκειται για μια σύνθετη πολιτειακή οργάνωση που είναι συμπαγέστερη της διεθνούς οργάνωσης, αλλά

¹⁰⁵ Όπου ο Τσάτσος (2001: 61-62) ορίζει την ΕΕ ως συμπολιτεία «την ένωση εκείνη των πολιτειών της οποίας η εσωτερική θεσμική οργάνωση έχει χαρακτηριστικά και διεθνούς συνταγματικής οργάνωσης, υπόκειται στο διεθνές και στο συνταγματικό δίκαιο και θεμελιώνεται βάσει μιας Συνταγματικής Συνθήκης». Έναλλακτικά ως «συμπολιτεία» νοείται «η συντεταγμένη συγχρονία μιας πολιτείας ως ενικότητας και ως πολλαπλότητας: ως ενικής και ως πληθυντικής πολιτειακής συγκρότησης. Αναφέρεται σε πολυεθνικές/πολυκρατικές τάξεις ή ενώσεις, όπου τα συστατικά μέρη διατηρούν την κυριαρχική και πολιτιστική τους υπόσταση, με το «όλον», εν είδει θεσμών κοινής διακυβέρνησης, να υπολείπεται των τυπικών απαιτήσεων του συνταγματικά δομημένου και κυρίαρχου ομοσπονδιακού κράτους. Η συμπολιτειακή εννόηση σύνθετων πολιτειακών συνόλων συμφιλιώνει την αυτονομία των μερών -τις αξιώσεις ετερότητας που ιστορικά διέπουν- με τη συντεταγμένη, αλλά «πληθυντική», ολότητα, η εξελικτική θεσμοποίηση της οποίας μπορεί να οδηγήσει σε μια πιο συνεκτική πολιτειακή ενότητα» (Χρυσόχου, 2017: 37).

διαφυλάσσει τον συνταγματικό πυρήνα της κρατικότητας των επιμέρους πολιτειών (Λάβδας, 2010β: 87).

Η δημόσια σφαίρα, είτε ως συνεκτικό όλον, είτε ως άθροισμα επιμέρους συστατικών δημόσιων σφαιρών¹⁰⁶, δεν αποτελεί μία περιστασιακή συνάθροιση ιδιωτικών δράσεων και συμφερόντων, αλλά ένα εκτεταμένο πλαίσιο δημόσιας επικοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας οι πολίτες ανταλλάσσουν απόψεις για τα δημόσια πράγματα (Λάβδας και Χρυσόχοου, 2004: 16).

Μέχρι τώρα, η Ένωση δεν έχει επαρκώς ικανοποιήσει τις συνθήκες για τη θεσμοθέτηση μίας ενιαίας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας μέσω συμμετοχικών μηχανισμών δημόσιας διαβούλευσης για τους τρόπους βελτίωσης της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα παραμένει σε εμβρυακή μορφή (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 198)¹⁰⁷. Κι αυτό διότι «ο ευρωπαϊκός δημόσιος χώρος είναι στα σπάργανα, ενώ κυρίαρχοι παραμένουν οι εθνικοί δημόσιοι χώροι» (Φερύ, 2006: 129; Τσάτσος, 2007^α: 260). Ένα από τα λίγα καλά ωστόσο που προέκυψαν από την πρόσφατη οικονομική κρίση ήταν η ολοένα και πιο ζωντανή δημόσια συζήτηση: μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα διαμορφώνεται σιγά σιγά (Τσούκαλης, 2016: 279).

Παρατηρείται η συνύπαρξη μίας ποικιλίας δημόσιων σφαιρών που μετεξελίσσονται, μέσα από σύνθετες αλληλεπιδράσεις των υλικών και ιδεατών παραγόντων που διαμορφώνουν την ευρωπαϊκή πολιτική. Με αναφορά στις ποικίλες αυτές δημόσιες σφαίρες αρθρώνονται και δραστηριοποιούνται συμφέροντα που ανήκουν σε διάφορες οικονομικές, κοινωνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές και χωρικές-περιφερειακές κατηγορίες. Ο ευρωπαϊκός πολιτικός χώρος προσεγγίζεται ως σύνολο διαφορετικών σφαιρών, στο οποίο τα στοιχεία πολυσφαιρικότητας συνδυάζονται με στοιχεία κοινών σημείων αναφοράς (Λάβδας, 2010β: 87).

Εφόσον ο ευρωπαϊκός δημόσιος χώρος δεν έχει σχηματιστεί ακόμη, λείπει εκείνο το επικοινωνιακό έδαφος που θα υπάρξει μια πολιτική κουλτούρα

¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Λάβδα, «Ο πολιτικός χώρος της σημερινής Ε.Ε. δεν συγκροτεί μία ενιαία δημόσια σφαίρα ούτε καν μία υπό διαμόρφωση δημόσια σφαίρα. Πρέπει μάλλον να νοηθεί ως ένα πλέγμα διαφορετικών σφαιρών, στο οποίο τα στοιχεία πολυσφαιρικότητας συνδυάζονται με την ύπαρξη κοινών σημείων αναφοράς» (Λάβδας, 2004: 42).

¹⁰⁷ Η Ε.Ε. είχε θέσει ως στόχο να προωθήσει τον δημόσιο διάλογο με την Λευκή Βίβλο για την επικοινωνιακή πολιτική (COM 2006, 35), αποτέλεσμα ενός κύκλου διαβουλεύσεων που ονομάστηκε Plan-D, Democracy, Dialogue and Debate (COM 2005, 494). Ο στόχος ήταν να κινητοποιηθούν όλοι οι δημόσιοι φορείς αλλά και η κοινωνία των πολιτών ώστε να βρεθούν κοινές αρχές στην επικοινωνία για τα ευρωπαϊκά θέματα.

που να τη συμμερίζονται τα κράτη-μέλη καθώς και οι πολίτες της Ένωσης (Φερού, 2006: 137).

Η μη διαμόρφωση μιας διακριτής ευρωπαϊκής δημόσια σφαίρας, δομημένης σε αρχές και αξίες, δεν συνεπάγεται ποιοτική μετάλλαξη της Ένωσης: από έναν σκιώδη πολιτικό χώρο σε μία διεθνική *res publica*, ένα *populus liber*, τα μέλη του οποίου να διέπονται από μία *caritas civicum*, όπου η αρμοδιότητα των πολιτών και το «δικαίωμα να έχεις δικαιώματα» προηγούνται των εδαφικά προσδιορισμένων συμφερόντων (Χρυσόχου, 2004: 137). Ο απεγκλωβισμός από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των κρατών μελών θα δώσει ώθηση στους λαούς να αναστοχαστούν σχετικά με στοιχεία της δικής τους ταυτότητας, η υπέρβαση των οποίων κρίνεται απαραίτητη, για να δημιουργηθούν οι συνθήκες που θα επιτρέψουν την έγερση δημόσιων απαιτήσεων έναντι της Ε.Ε. από πολίτες της Ε.Ε. και όχι πολίτες των κρατών μελών (Παπαστυλιανός, 2008: 79).

Για να ανατραπεί αυτή η κατάσταση θα πρέπει να δημιουργηθούν συνθήκες ευνοϊκές για την ανάδυση ενός ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου. Κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία αυτή έχει η υιοθέτηση τριών αρχών που αποτελούν κληρονομιά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Οι αρχές αυτές είναι της κοσμιότητας, της νομιμότητας και της δημοσιότητας (Φερού, 2006: 449). Η νομιμότητα αναφέρεται στη διασφάλιση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνουν ένα χώρο ελευθερίας για τους πολίτες, η κοσμιότητα αναφέρεται στις καθημερινές πρακτικές διαβούλευσης και η δημοσιότητα στη διαμόρφωση ενός δημόσιου χώρου που αποτελεί το πλαίσιο εντός του οποίου η δημόσια διαβούλευση λαμβάνει χώρα. Και το δίκαιο οφείλει να διασφαλίζει τη τήρηση των παραπάνω αρχών. Η νομιμότητα διασφαλίζεται με την κατοχύρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων, η ύπαρξη ενός κοινού ρυθμιστικού πλαισίου που προϋποθέτει το δίκαιο, επιτρέπει στις διαφορές να ενδύονται τη μορφή συγκρούσεων σχετικά με τη νομική ερμηνεία, δημιουργώντας ένα πλαίσιο «κοσμιότητας» στην επίλυση των συγκρούσεων. Τέλος η δημοσιότητα μπορεί να διασφαλιστεί με την προώθηση οργανωτικών αλλαγών στη δομή της Ε.Ε. που θα επιτρέψουν τη συμμετοχή των πολιτών στις δικαιοπαραγωγικές διαδικασίες (Παπαστυλιανός, 2008: 129-131).

Ο παραπάνω αξιακός προσανατολισμός του ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου συνίσταται και ταυτόχρονα συντείνει στην ενεργό εμπλοκή των πολιτών στον καθορισμό των όρων και των σκοπών του δημοσίου βίου της Ένωσης ως πολιτείας,

τροφοδοτούμενος από την ποικιλομορφία και τη διαφορετικότητα των εθνικών και υποεθνικών μερών που συνθέτουν την ευρωπαϊκή πολιτική κοινωνία (Χρυσόχου, 2005: 32-33). Ο εναρμονισμός αξιακών προσανατολισμών, στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών θα αποτελέσει σημαντικό διακύβευμα ενόψει της υλοποίησης του οράματος περί διαμόρφωσης μιας ουσιαστικής ευρωπαϊκής κοινότητας και μιας δημοκρατικής ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη (Παντελίδου-Μαλούτα, 2012: 72)

Η δημόσια σφαίρα, ως έννοια περισσότερο ευέλικτη, δεν προϋποθέτει την ύπαρξη δεσμών ανάλογους με αυτούς που έχουν τα μέλη ενός δήμου¹⁰⁸. Προϋποθέτει μόνο τη νομική προσωπικότητα, δηλαδή την ικανότητα δικαίου των ατόμων. Η συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα δεν απαιτεί την ύπαρξη άλλων δεσμών πέρα από αυτούς που αναπτύσσουν τα άτομα κατά τη δημόσια διαβούλευση. Η συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα δημιουργεί δεσμούς δεν βασίζεται όμως στην ύπαρξη δεσμών που προϋπάρχουν. Απαιτεί την κατοχύρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που επιτρέπουν στους φορείς τους τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα και σεβασμό των διαδικαστικών κανόνων που διέπουν τις διεργασίες εντός της δημόσιας σφαίρας (Παπαστυλιανός, 2008: 155).

Ο δημόσιος χώρος είναι λοιπόν από όλες τις απόψεις το στοιχείο το οποίο χρειάζεται η Ευρωπαϊκή πολιτική ένωση (Φερύ, 2006: 434), που δεν αρκείται στην αγορά με όρους οικονομίας, αλλά εισάγει την αγορά με όρους πολιτικής. Για να μετατραπεί ωστόσο ο ευρωπαϊκός δημόσιος χώρος σε καρδιά της πολιτικής Ένωσης πρέπει: α) να ανταποκρίνεται ιδανικά στην τάση που προεκτείνει και αναπτύσσει τους οριζόντιους τρόπους πολιτικής ολοκλήρωσης· β) να επιτρέπει τη διαφορετική έκφραση διαφορετικών συμφερόντων μέσα στην κοινωνία· Και γ) να προετοιμάζει κατάλληλα του σώματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ώστε να καταφέρει καλύτερα από ένα σύστημα διακυβέρνησης που είναι λίγο ως πολύ επικεντρωμένο στο περιβόητο θεσμικό τρίγωνο Επιτροπής-Κοινοβουλίου και Συμβουλίου (Φερύ, 2006: 441-442).

¹⁰⁸ Για τον Παπαστυλιανό (2008: 112), η «σχέση μεταξύ Δήμου και δημόσιας σφαίρας είναι συμβιωτική αλλά δεν ταυτίζονται. Η δημόσια σφαίρα δεν είναι απαραίτητα εγκλωβισμένη στα όρια ενός δήμου. Τα μέλη ενός δήμου μπορούν ταυτόχρονα να συμμετέχουν σε διαδικασίες που συγκροτούν μια δημόσια σφαίρα που υπερβαίνει τα εδαφικά όρια ενός δήμου. Ταυτόχρονα εντός των εδαφικά προσδιορισμένων ορίων ενός δήμου η συμμετοχή στις διαδικασίες συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στα μέλη του δήμου. Οι δυνατότητες δράσης των ατόμων εντός της δημόσιας σφαίρας μετασχηματίζουν τα όρια του εκάστοτε δήμου χωρίς τα όρια των δύο να ταυτίζονται». Αντίθετα, ο Γούναρης (2014: 77) ότι: «ο ευρωπαϊκός δήμος γίνεται αντιληπτός ως μια ανοιχτή δημόσια σφαίρα συμμετοχής και πολιτικής πράξης, ως μια διαρκής διαδικασία αλληλεπίδρασης, αντιπαράθεσης, οσμωτικής σύνθεσης, διαβούλευσης και ολοκλήρωσης».

Η ενωσιακή τάξη φιλοδοξεί να υπερβεί τον κλασικό δεσμό εδάφους-λειτουργίας-ταυτότητας, συνθέτοντας ένα καινοφανές πεδίο για τη διατύπωση εδαφικών και μη συμφερόντων, και την αντιπροσώπευση θεσμικών αξιώσεων που πηγάζουν από διακριτές πολιτικές μονάδες (Χρυσόχοου, 2010^α: 127). Αυτό σημαίνει πώς, κατά τη μετάβαση προς μια υπερεθνική πολιτεία, οποιαδήποτε μορφή κι αν πάρει αυτή, θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα τρίτο επίπεδο σχεδιασμού λήψης αποφάσεων, το οποίο τοποθετείται ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό. Αυτό το τρίτο επίπεδο δημιουργείται γιατί ούτε στο εθνικό ούτε στο υπερεθνικό επίπεδο δημιουργούνται οι προϋποθέσεις επίλυσης των προβλημάτων διακυβέρνησης. Έτσι, οι διακρατικοί και οι υπερεθνικοί δρώντες αναγκάζονται να επιλύουν μέρος των προβλημάτων διακυβέρνησης σε ένα πλαίσιο, στο οποίο ασκείται, μια μορφή ασύμμετρης κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, στην Ε.Ε. έχει ήδη δημιουργηθεί, ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό επίπεδο, μια γκρίζα ζώνη, στην οποία πραγματοποιείται το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής και της λήψης αποφάσεων της Ε.Ε. Μέσα σε αυτή την γκρίζα ζώνη, η κυριαρχία αποεδαφοποιείται, χωρίς κατ' ανάγκη να διαιρείται ή να επιμερίζεται και ασκείται ασύμμετρα με τρομερές συνέπειες στην αποτελεσματικότητα και την εν γένει νομιμοποίηση του σχεδίου (Μαρής, 2019: 334-335).

Ένας κοινός ευρωπαϊκός χώρος που ορίζεται από τους στόχους της ένωσης, της αρμοδιότητές της, τις αποφάσεις των οργάνων της και την έννομη τάξη που έχει δημιουργηθεί ως αποτέλεσμα των αποφάσεων αυτών, μπορεί να προσδιοριστεί ως ένα κέντρο πολιτικής εξουσίας που είναι διακριτό από τα κράτη μέλη και καθορίζει ένα πλαίσιο εντός του οποίου μπορούν να εμφανιστούν δημόσιες απαιτήσεις και να συγκροτηθούν συλλογικές παραστάσεις που τα υπερβαίνουν τα κράτη μέλη (Παπαστυλιανός, 2008: 147-148).

3.2.2. Ευρωπαϊκός Δήμος

«Δεν υπάρχει ευρωπαϊκός λαός. Συνεπώς, μια πολιτική ένωση αντάξια του ονόματός της είναι χτισμένη πάνω σε άμμο»

(Χάμπερμας, 2012: 64)

Κατεξοχήν ζήτημα πραγμάτευσης του πολιτικού διαλόγου σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι το ζήτημα περί ύπαρξης ή όχι «ευρωπαϊκού δήμου» ή «ευρωπαϊκού λαού. Η θεωρία και ως προς αυτό το ζήτημα παρουσιάζεται επαμφοτερίζουσα υποστηρίζοντας είτε την πλήρη ανυπαρξία (Siedentop, 2002: 157, Γούναρης, 2014: 77), είτε την ύπαρξή του, ως ενιαίου, ως σύνθετου ή ως απαραίτητης συνθήκης ύπαρξης μίας βιώσιμης δημοκρατίας (Λάβδας & Χρυσόχου, 2004: 21, Μισσιρά, 2018: 104-105) ή ενός ευρωπαϊκού κράτους (Φερού, 2006: 118). Εντούτοις, ανεξαρτήτως θεωρητικής σκοπιάς, η έννοια του ευρωπαϊκού δήμου βρίσκεται κατεξοχήν σε αέναη ολοκλήρωση (Τσάτσος, 2007β: 99).

Η έννοια του «δήμου» αφορά τις ιδιότητες που καθιστούν μια συλλογικότητα ικανή να διαμορφώσει μια πολιτική ενότητα βασισμένη σε κοινά χαρακτηριστικά που θα της επιτρέψει να δράσει προοδευτικά ως φορέας συντακτικής εξουσίας (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 337). Οι ιδιότητες που θεωρούνται απαραίτητη συνθήκη για την ύπαρξη ενός «δήμου» ποικίλουν στις διάφορες θεωρήσεις¹⁰⁹, αναδεικνύουν ωστόσο την αναγκαιότητα ύπαρξης συγκεκριμένων δεσμών ανάμεσα στα μέλη ενός πολιτικού σώματος, έτσι ώστε να θεωρηθεί φορέας της συντακτικής εξουσίας (Παπαστυλιανός, 2008: 72).

Οι ισχυρισμοί περί «ανυπαρξίας» του ευρωπαϊκού δήμου προϋποθέτουν κατά τον Τσάτσο την «αποδοχή ενός αδιανόητου εννοιολογικού θετικισμού, που αρνείται την ιστορικότητα των εννοιών» (Τσάτσος, 2007β: 92-94). Υποστηρίζεται εντούτοις

¹⁰⁹ Ο Παπαστυλιανός επί παραδείγματι αναφέρει τρεις προσεγγίσεις για την ύπαρξη του δήμου: α) την οργανική, που βασίζει την ύπαρξη του δήμου στην ύπαρξη δεσμών προ-πολιτικού χαρακτήρα όπως είναι η κοινή γλώσσα και κουλτούρα ενός λαού, β) την αξιακή, που βασίζει την ύπαρξη του δήμου στην ύπαρξη κοινών αξιών που αποτελούν το κριτήριο για το ποιος ανήκει στον δήμο και ποιος όχι και γ) την διαβουλευτική, όπου η ύπαρξη του δήμου δεν αποτελεί κανονιστική αναγκαιότητα για να νομιμοποιηθεί η θεμελίωση της συνταγματικής τάξης, αλλά αυτό που κρίνεται απαραίτητο είναι η ύπαρξη της δημόσιας σφαίρας και η κατοχύρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων. Πρβλε Παπαστυλιανός, (2008: 95, 99-108).

από την λεγόμενη «οργανική» προσέγγιση του ευρωπαϊκού Δήμου, η οποία θεωρεί ότι η Ε.Ε. στερείται των θεσμών που είναι απαραίτητοι για την ύπαρξη μιας δημόσιας σφαίρας όπως είναι τα πολιτικά κόμματα και οργανώσεις, τα συνδικάτα και ο τύπος, καθώς και μιας κοινής ευρωπαϊκής γλώσσας, με συνέπεια ο πολυεθνικός χαρακτήρας της Ε.Ε. να μην επιτρέπει την θεώρηση ότι οι πολιτικές αποφάσεις που λαμβάνονται σε αυτό το επίπεδο αντανακλούν κάποια κοινά χαρακτηριστικά των ευρωπαίων πολιτών (Παπαστυλιανός, 2008: 101). Η άποψη επομένως του «μη-δήμου» (“no-demos thesis) βασίζει την αποτυχία δόμησης ευρωπαϊκού δήμου αφενός σε κοινωνικές και οικονομικές αποκλίσεις και σε πολιτιστική και γλωσσική ποικιλία αφετέρου (Bellamy, 2016: 202). Σε γενικές γραμμές, το πρόβλημα της μη ύπαρξης ενός ευρωπαϊκού λαού/δήμου αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση παραμένει ένα εν εξελίξει πολιτικό σχέδιο, χωρίς ένα σταθερό καταληκτικό σημείο (Glencross, 2016: 417).

Θα μπορούσαν να διακριθούν δύο εκδοχές της θεωρίας περί μη ύπαρξης ευρωπαϊκού δήμου. Η ήπια εκδοχή δέχεται ότι δεν υφίσταται ακόμη ευρωπαϊκός δήμος, ενόψει της απουσίας ή της υποτυπώδους μόνο ύπαρξης μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας την οποία ο δήμος προϋποθέτει, δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί η ανάδυσή του στο μέλλον (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 224). Η σκληρή εκδοχή όχι μόνο αποκλείει μια τέτοια εξέλιξη ως μη ρεαλιστική αλλά και την απορρίπτει ως μη ευκαταία. Το επιχείρημα είναι ότι η Ε.Ε. δεν έχει σκοπό ή στόχο τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού έθνους αλλά την ολοένα στενότερη ένωση των λαών της Ευρώπης (Παπαδοπούλου, 2011: 157-158). Υπό αυτή τη θεώρηση, η δημιουργία μίας ευρωπαϊκής πολιτείας και καθεστώτος με την ελπίδα ότι μπορούν να δημιουργηθούν οι συνθήκες για έναν ευρωπαϊκό λαό τείνουν να αποδειχθούν μη πρακτικές δίχως έναν αποδεκτό βαθμό κυριαρχίας, ενώ επίσης είναι αδικαιολόγητη και μη αναγκαία. Αδικαιολόγητη, επειδή βασίζεται σε μία λανθασμένη εγχώρια αναλογία που υποθέτει ότι οι πολίτες των κρατών μελών μπορούν να παρομοιαστούν με άτομα που βρίσκονται έξω από οποιαδήποτε συσταθείσα κυρίαρχη πολιτική τάξη. Αχρείαστη, επειδή το απαιτούμενο καθήκον δεν είναι τόσο να προσφέρει στους πολίτες μια βασική πολιτική δομή σε επίπεδο ΕΕ ικανή να εξασφαλίσει δικαιοσύνη γι αυτούς με νόμιμο τρόπο, όσο να διασφαλιστεί ότι οι υπάρχουσες δομές των διαφόρων κρατών μελών αποδεικνύονται αμοιβαία υποστηρικτικές παρά καταπιεστικές και μπορούν να συνεργαστούν με μη

κυρίαρχους τρόπους που επιτρέπουν στους πολίτες τους να ζουν ελεύθερα και ισότιμα μεταξύ τους (Bellamy, 2016: 205).

Η θεώρηση περί ενός ενιαίου λαού ή δήμου φωτίζει τη διαφορά ανάμεσα σε έναν «δήμο των Ευρωπαίων» και σε μια ευρωπαϊκή «δήμων-κρατία». Στην πρώτη περίπτωση έχει αναπτυχθεί μια διευρυμένη δημοκρατική πολιτικότητα, που καθιστά δυνατή τη μετάβαση δημοκρατικών αιτημάτων προς, και από, τους κοινούς θεσμούς: τη διάπλαση ενός πολιτικού υποκειμένου που συναρτά τη δημοκρατική του υπόσταση σε σχέση με το όλο (Χρυσόχοου, 2006: 261). Στην πραγματικότητα υπάρχει μια ευρωπαϊκή συνείδηση κοινωνικής συνοχής, μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα και ένα συλλογικό συναίσθημα που γεννάει νομιμοφροσύνη προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και προσδίδει σε αυτούς δημοκρατική νομιμοποίηση, πέραν της έμμεσης και διαμεσολαβημένης από τις κυβερνήσεις. Υπάρχει σε μεγάλο βαθμό κοινή ιστορία, κοινές πολιτιστικές συνήθειες, καθώς και κοινές σταθερές μιας ευρωπαϊκής συνείδησης. Συνεπώς υπάρχει ένας ευρωπαϊκός λαός και το πρόβλημα επικεντρώνεται στη λειτουργία των θεσμών ή/και στον μεταξύ τους συσχετισμό δυνάμεων (Παπαδοπούλου, 2011: 159). Ο ενιαίος λαός ή δήμος διαμορφώνεται από μια κοινή δημόσια κουλτούρα σε μία κοινή δημόσια σφαίρα, η οποία περιλαμβάνει κοινά media, διάλογο και γλώσσα ή γλώσσες που επιτρέπουν στους πολίτες να αντιμετωπίσουν ο ένας τον άλλον ως κοινό, ενθαρρύνοντας τους πολιτικούς να κάνουν το ίδιο, προσφέροντας κοινά for a μέσω των οποίων μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους (Bellamy, 2016: 199).

Στη δεύτερη περίπτωση υπάρχει μια πιο χαλαρή μορφή ένωσης μεταξύ αλληλεπιδρώντων πολιτών, αλλά όχι ένα διακριτό δήμο με συνείδηση της κοινής του συγκρότησης και των δυνατοτήτων που του προσφέρει η σύνθετη πολιτεία για δημοκρατική αυτοδιαμόρφωση. Αυτή η λιγότερο συνεκτική εκδοχή παραπέμπει σε μια λειτουργικού τύπου κοινότητα οριζόντιων και στοχευμένων δράσεων, η οποία υφίσταται ως «κοινότητα άλλων» (Χρυσόχοου, 2010^a: 82).

Η Ε.Ε. στην πραγματικότητα δεν θεμελιώνεται σε μία συντακτική εξουσία, ή ένα δήμο· αντίθετα, βασίζεται σε μία ομάδα επιμέρους δήμων (Muller, 2012: 209). Η θεώρηση περί ενός σύνθετου δήμου λοιπόν ανταποκρίνεται στην εικόνα μιας πλουραλιστικής πολιτείας κι ενός πλουραλιστικού υποκειμένου που τη θέτει (Παπαστυλιανός, 2008: 76) στο πλαίσιο μίας εξίσου πλουραλιστικής μορφής

συνδιάθεσης (Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., 2009: 251-252). Σε αυτό το ενοποιημένο όχι όμως και ομογενοποιημένο πολιτικό μόρφωμα, ο σύνθετος δήμος, ως πρωταρχική πηγή της κοινωνικής νομιμοποίησής της υλοποιεί τη θέση «Πολλοί λαοί, ένας δήμος, αντί για πολλοί δήμοι»¹¹⁰. Η θέση αυτή ταυτίζεται εν πολλοίς με την αξιακή προσέγγιση του ευρωπαϊκού δήμου, όπου σύμφωνα με αυτή, οι πολλαπλοί δήμοι συγκροτούνται με βάση διαφορετικά στοιχεία και αυτό καθιστά δυνατή την υπαγωγή των πολιτών σε περισσότερους από ένα¹¹¹. Οι επιμέρους δήμοι εξακολουθούν να υπάρχουν και η σχέση των πολιτών με αυτούς εξακολουθεί να βασίζεται σε πολιτικά στοιχεία ταυτότητας (Παπαστυλιανός, 2008: 104). Αυτό σημαίνει ότι τα επιμέρους σώματα πολιτών γίνονται ένα, χωρίς όμως να χάνουν τη δημοκρατική τους υπόσταση και την κυριαρχική αυθυπαρξία τους (Μισσιρά, 2018: 105-106). Εδώ, η αρχή *et pluribus unum*, όπως αποτυπώνεται στο Αμερικανικό Σύνταγμα, αποτελεί μία χρήσιμη αναλογία κοινωνικής ενότητας και εσωτερικής συνοχής, που απαιτείται και στην περίπτωση της Ευρώπης ως σύνθετου, πλουραλιστικού, αλλά διακριτού συλλογικά, πολιτικού μορφώματος¹¹².

Υπό αυτή τη θεώρηση, ένας ευρωπαϊκός δήμος υπάρχει, μόνο όταν οι εθνικοί δήμοι των συστατικών πολιτειών αντιμετωπίσουν τον εαυτό τους ως οργανικό τμήμα

¹¹⁰ Ο Weiler αναφέρει για την αξία του δήμου (1997: 119): «Η ουσία της συμμετοχής (άρα και του δήμου) βρίσκεται στη δέσμευση στις κοινές αξίες της Ένωσης, όπως αυτές εκφράζονται στα συστατικά της κείμενα, μία δέσμευση, που αφορά, *inter alia*, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα μιας πολιτικής κοινωνίας που εκτείνεται σε διακριτούς χώρους της δημόσιας ζωής, μία δέσμευση του να ανήκει κανείς σε μια πολιτεία, η οποία ευνοεί το αντίθετο ακριβώς του εθνικισμού-εκείνων των ανθρωπίνων στοιχείων, που υπερβαίνουν τις διαφορές του οργανικού εθνοπολιτισμού» (Χρυσόχου, 2016: 263; Χρυσόχου, 2020β: 302).

¹¹¹ Ο Weiler (1993: 324 επ.), με την έννοια των «πολλαπλών δήμων» θέλει να τονίσει δύο πράγματα. Το ένα είναι ότι ο εθνικός πολίτης είναι ταυτόχρονα και ευρωπαίος πολίτης, και τανάπαλιν. Το άλλο είναι ότι, σε ορισμένα πεδία της δημόσιας ζωής, ο εθνικός πολίτης δέχεται την ισχύ και τη νομιμοποίηση αποφάσεων που έχουν λάβει οι ευρωπαίοι πολίτες. Πρόκειται για το στοιχείο της «συνταγματικής ανοχής», η οποία αποτελεί και την ουσία των «πολλαπλών δήμων». Πρβλε και Muller, (2012: 210). Σε άλλο σημείο ο Weiler (1995: 225-227 σε Χρυσόχου, 2015: 262-263) αναφέρει ότι: «η εννοιολόγηση του ευρωπαϊκού δήμου δεν θα πρέπει να βασίζεται σε πραγματικές ή φανταστικές διευρωπαϊκές πολιτιστικές συνδέσεις ή κοινές ιστορίες, ούτε στην οικοδόμηση ενός ευρωπαϊκού 'εθνικού' μύθου του είδους που συγκροτεί τη ταυτότητα του οργανικού έθνους. Αντιθέτως, η αποσύνδεση της εθνικότητας από την ιδιότητα του πολίτη προσφέρει τη δυνατότητα να σκεφτούμε με όρους πολλαπλών συγχρονικών δήμων».

¹¹² Αν και ο Χάμπερμας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν βρίσκεται, όπως η αμερικανική, στο ξεκίνημα πειραματισμών με μορφές ομοσπονδίας υπό τις προϋποθέσεις των σύγχρονων κρατικών συστημάτων» Και συμπληρώνει: «Σε σχέση με την Ευρωπαϊκή Ένωση επαναλαμβάνεται ακόμα πιο επειγόντως το ερώτημα που αντιμετώπισε ο Αμερικανός Πρόεδρος Τζέιμς Μάντισον το 1787: μπορεί μια ομοσπονδία δημοκρατικά συντεταγμένων κρατών-μελών να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της δημοκρατικής νομιμοποίησης χωρίς να υποτάξει κατάφωρα το εθνικό επίπεδο των ομόσπονδων;» (Χάμπερμας, 2012: 95-96).

ενός ευρύτερου δημοκρατικού συνόλου, διατηρώντας ο καθένας τη δική του πολιτική αυτοτέλεια και αυτονομία και, κατ' επέκταση, τη δική του ικανότητα δημοκρατικού και πολιτειακού αυτοκαθορισμού (Λάβδας & Χρυσόχου, 2004: 22-23, Χρυσόχου, 2010^α: 141-142). Και, βέβαια, είναι αναγκαστικά ένας δήμος πλουραλιστικός, υπό την έννοια ότι είναι πολυεθνικός, πολυγλωσσικός, πολυθρησκευτικός και πολυκρατικός, και μάλιστα βάσει συνειδητής απόφασης (Γιαταγάνας, 2003: 28 σε Παπαδοπούλου, 2011: 162).

Η έννοια του ευρωπαϊκού δήμου απορρίπτει μια εξαιρετικά στατική και φορμαλιστική αντίληψη της δημοκρατίας, η οποία ουδόλως ταιριάζει στα χαρακτηριστικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η θεώρηση των πολλαπλών δήμων οδηγεί σε έναν τρίτο «τύπο» δημοκρατικής νομιμοποίησης, που βασίζεται στα κράτη, στους λαούς και τους πολίτες (Παπαδοπούλου, 2019: 77). Η θεωρία της τριπλής δημοκρατικής νομιμοποίησης υιοθετεί και αξιοποιεί τη θεωρία των «πολλαπλών δήμων αφού στηρίζεται στην άποψη ότι η εθνικότητα και η πολιτότητα ταυτίζονται κατ' ανάγκη. Και αυτό, επειδή η τελευταία νοσηματοδοτείται σε πολιτικό και όχι αναγκαστικά κρατικό και δη εθνο-πολιτισμικό επίπεδο (Παπαδοπούλου, 2019: 92)¹¹³.

Η θεώρηση των πολλαπλών δήμων, ή του σύνθετου δήμου, δείχνει ότι η δημοκρατική μετεξέλιξη της ευρωπαϊκής συναρχίας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω των βασικών υλικών της κρατικότητας –μέσω ενός ευρωπαϊκού «λαού» ή μιας ενιαίας λαϊκής κυριαρχίας (Φραγκονικολόπουλος, 2016: 220)- ούτε μέσω μιας συνταγματικής γενέθλιας πράξης, αλλά μέσω της διασφάλισης της ελευθερίας των μερών, και της μεταξύ αυτών συγκροτούμενης ελευθερίας, ως κοινού αγαθού της σύνθετης civitas: την ικανότητά τους να διαμορφώνουν αυτόνομα τη βούλησή τους γύρω από τα ευρωπαϊκά κοινά, με τη δημοκρατική προοπτική της συναρχίας να συναρτάται από τη δυνατότητα του σύνθετου δήμου να καθορίζει τις λειτουργίες της κοινής του συγκρότησης εντός των ορίων που θέτει η ίδια η φύση της δημοκρατίας ως δυναμικού εργαστηρίου παραγωγής αυτόνομου λόγου και δράσης (Χρυσόχου, 2010^α: 83-84, Παπαδοπούλου, 2014: 53). Ωστόσο, ο απλός πολλαπλασιασμός των διεθνικών

¹¹³ Η τριπλή νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτυπώνεται στις διαδικασίες εκλογής και γενικότερα ανάδειξης των οργάνων της, καθώς και στην αναθέωση των Συνθηκών και τη νομοθετική διαδικασία. Τα κράτη εκπροσωπούνται στο Συμβούλιο, οι λαοί στα εθνικά Κοινοβούλια, τα οποία πλέον εμπλέκονται στη διαδικασία λήψης αποφάσεων μέσω του άρθρου 12 ΣΕΕ και του Πρωτοκόλλου 1 σχετικά με τον ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ οι πολίτες αντιπροσωπεύονται καταρχήν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Παπαδοπούλου, 2019: 94-95).

δρώντων δεν αρκεί από μόνος του να διανοίξει ένα ευρωπαϊκό δημόσιο χώρο για την ενοποιητική διαδικασία. Πολύ περισσότερο δεν μπορεί να την καταστήσει δημοκρατικότερη (Ρεθυμνιωτάκη, 2012: 207), αφού δυνητικά μπορεί να δημιουργήσει σχέσεις κυριάρχειας (Bellamy, 2016: 207). Κατά τον Hix (2004: 234-235): *«η ευρωπαϊκή δημοκρατική ταυτότητα μπορεί να διαμορφωθεί μόνο μέσω του δημοκρατικού ανταγωνισμού στην πράξη, όπου οι πολίτες δέχονται να είναι οι χαμένοι σε μια συγκεκριμένη αναμέτρηση με την προσδοκία ότι θα είναι κερδισμένοι σε ένα όχι τόσο απότερο μέλλον»*.

Αναγκαία για τη διαμόρφωση ενός ευρωπαϊκού δήμου μπορούν να θεωρηθούν μεταξύ άλλων παραμέτρων: α) η δημοκρατική συνείδηση ενός συλλογικού σώματος πολιτών, β) η πίστη σε κοινές δημοκρατικές αξίες, γ) η δημόσια κατανόηση της ευρωπαϊκής πολιτικής διαδικασίας και δ) η επιθυμία να μη διακυβευτεί η εγγενής ποικιλομορφία των συστατικών μερών (Χρυσόχου, 2005: 34). Με άλλα λόγια, μία υπερεθνική πολιτική δομή πρέπει να υποστηρίζει ότι: α) τα άτομα μπορούν να ζήσουν ως ελεύθεροι και ίσοι πολίτες σε λαϊκά κυρίαρχες πολιτείες, β) ότι αυτές οι λαϊκά κυρίαρχες πολιτείες μπορούν να είναι ελεύθερες και ίσες μεταξύ τους και γ) ότι για να επιτευχθεί το α) και το β) προϋποτίθεται όχι μόνο μη κυριαρχία αλλά επίσης ότι αλληλεπιδρούν και είναι αλληλεξαρτώμενες με πολλούς τρόπους, διασφαλίζοντας ότι οι κανόνες που διέπουν τις αλληλεπιδράσεις τους και την αμοιβαία εξάρτηση αντιμετωπίζουν τις πολιτείες με ίση σημασία και σεβασμό (Bellamy, 2016: 208).

Η πολλαπλότητα των δήμων σχετίζεται επίσης άρρηκτα με τις αναπτύξεις του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, ή αλλιώς του «συνταγματικού πλουραλισμού». Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός αντικατοπτρίζει μια δυναμική ισορροπία μεταξύ δύο ή περισσότερων συνταγματικών τάξεων, η δομική και λειτουργική διαπλοκή των οποίων διαμορφώνει ένα νέο συνταγματικό τοπίο: μια «συντεταγμένη πολλαπλότητα» κρατών και πολιτών, η οποία θεμελιώνεται σε έναν κοινό δημόσιο πολιτισμό (Χρυσόχου, 2007: 97). Σύμφωνα με τον Ingolf Pernice, το μοντέλο του πολυεπίπεδου συνταγματισμού έχει μία κάθετη και μία οριζόντια διάσταση. Η κάθετη διάσταση αναφέρεται στη σχέση μεταξύ Ένωσης και κρατών-μελών. Σε αυτήν την κάθετη σχέση υπάρχουν διάφορα επίπεδα αρμοδιοτήτων –το ευρωπαϊκό, το εθνικό και το τοπικό επίπεδο- μεταξύ των οποίων οι αρμοδιότητες κατανέμονται σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, έτσι ώστε να διασφαλίζεται τόσο η εγγύτητα στους πολίτες όσο και η αποτελεσματικότητα της δράσης της Ένωσης. Η οριζόντια διάσταση, από την άλλη

πλευρά, αναφέρεται στις σχέσεις των κρατών-μελών μεταξύ τους, όπως αυτές διαμορφώνονται βάση της αξίωσης συνεργασίας και αμοιβαίας αναγνώρισης. Η αποτελεσματική και συγκροτημένη εφαρμογή των ευρωπαϊκών πολιτικών, καθώς και η ίση μεταχείριση όλων των ευρωπαίων πολιτών σε οποιοδήποτε κράτος μέλος, απαιτούν τη συνεργασία και τη διαδίκτυωση των εθνικών διοικήσεων σε όλα τα επίπεδα, αλλά και τη συνεργασία και τον διάλογο μεταξύ των δικαστηρίων και των κρατών-μελών. (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 310-311).

Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός, ως εξελικτικό πρότυπο, δεν αναφέρεται κυρίως σε σχέσεις εσωτερικής ιεράρχησης ή πολιτικής εξουσίασης, αλλά προτάσσει ένα κοινοπολιτειακό σύστημα διακυβέρνησης, με έμφαση στην κοινωνική σύσταση της πολιτείας και τα πεδία κοινωνικής και πολιτικής διεκδίκησης που διαμορφώνει από κοινού με τα μέρη η «συνταγματική ύλη» της σύνθετης τάξης. Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός δεν ευνοεί, τουλάχιστον σε όρους κανονιστικού προσανατολισμού, καμία από τις συστατικές συνταγματικές δομές, αλλά τις εντάσσει σε ένα πολυκεντρικό σύστημα (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 311). Στόχος του συστήματος αυτού είναι η διατήρηση του συνταγματικού πολιτισμού¹¹⁴ των μερών και παράλληλα η ανάδυση όχι ενός νέου πολιτικού κέντρου, αλλά μιας νέας φιλοσοφίας περί συνταγματικής ανεκτικότητας. Αυτή η αρχή αναβαθμίζει τη συνάσκηση των εξουσιών σε θεμελιώδη προϋπόθεση για τη συγκρότηση μιας εύκτακτης πολλαπλότητας αλληλεπιδρωσών πολιτειών. Αυτή η αρχή αναβαθμίζει τη συνάσκηση των εξουσιών σε θεμελιώδη προϋπόθεση για τη συγκρότηση μιας εύκτακτης πολλαπλότητας αλληλεπιδρωσών πολιτειών, που εκφράζει τη συνάρτηση «πολιτείες-μέρη προς πολιτεία-όλον» (Χρυσόχοου, 2020α: 97). Η αρχή της συνταγματικής ανεκτικότητας (Χρυσόχοου, 2006: 218) αναγνωρίζει ότι τα κράτη ανοίγουν τις έννομες τάξεις τους στην ΕΕ, αποδεχόμενα την απορρέουσα αστάθεια για χάρη ενός ουσιαστικού ιδεώδους, που είναι η αμοιβαία ανεκτικότητα χάριν του αμοιβαίου σεβασμού». Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η ανάδυση μιας συντεταγμένης «ένωσης διαφορετικοτήτων», ενός διευρυμένου πολιτικού πεδίου που χαρακτηρίζεται από την παράλληλη (και συχνά επάλληλη) λειτουργία εθνικών, διεθνικών και μεικτών δομών διακυβέρνησης, επαναφέροντας τη συζήτηση στη σφαίρα του συνταγματισμού ως πολιτικού κινήματος

¹¹⁴ Τον οποίο η Παπαδοπούλου (2014: 51-52) προσδιορίζει στις εξής αρχές: α) της συλλογικής ελευθερίας με πολιτική ισότητα (δημοκρατία), β) της ατομικής ελευθερίας (κράτος δικαίου) και της γ) αλληλεγγύης μεταξύ κρατών και πολιτών (κοινωνική αρχή).

δημοκρατικών διεκδικήσεων. Η αρχή της συνταγματικής ανεκτικότητας σημαίνει τον πλουραλισμό των Συνταγμάτων, αφού τα εθνικά συντάγματα των κρατών-μελών δεν «καταστρέφονται χάριν ενός υπερ-Συντάγματος της Ένωσης αλλά συνυπάρχουν μαζί με το «Σύνταγμα της Ένωσης» και μάλιστα συνυπάρχουν όχι απομονωμένα αλλά συνδεδεμένα μεταξύ τους, σε μία σχέση αμοιβαίας αλληλεξάρτησης, αλληλοσυμπλήρωσης, αλληλενίσχυσης (Κανελλοπούλου-Μαλούχου, 2012: 304-305). Το παράδειγμα του -πολυεπίπεδου πλέον- συνταγματικού πλουραλισμού υπερβαίνει την αντίληψη περί ενός «ολικού» Συντάγματος και μίας τυπικής ιεράρχησης των κανόνων δικαίου, εισάγοντας την έννοια των «μερικών» ή «παραπληρωματικών» συνταγμάτων και αναζητώντας τη διαρρύθμιση των δικαικών σχέσεων και των τυχόν συνταγματικών συγκρούσεων σε ουσιαστικής υφής κριτήρια (Γιαννακόπουλος, 2013: 388). Ο συνταγματικός πλουραλισμός και ειδικότερα ο «συντεταγμένος πλουραλισμός» ή ο «δια-δικτυωμένος συνταγματικός πλουραλισμός», ως κανονιστικό σχήμα υπέρβασης της ιεραρχικής διάρθρωσης των σχέσεων εθνικής και κοινοτικής έννομης τάξης και η υποκατάστασή του από ένα σχήμα αρμονικής συνταγματικής αναπαράστασης και επικοινωνίας πολλαπλών, ισότιμων, συνταγματικών τάξεων χωρίς τυπική ή αξιολογική ιεράρχηση μεταξύ τους, αποτελεί μια δυναμική, εν εξελίξει και ανοικτή, στην πολλαπλότητα της ευρωπαϊκής συνταγματικής πραγματικότητας. Η τελευταία είναι αναγκασμένη να προχωρά εμπειρικά, βήμα-βήμα, και να πραγματοποιεί την ολοκλήρωσή της, σταδιακά, μέσα από άπειρες αντινομίες, συγκρούσεις και παλινδρομήσεις. Η ιστορική της πορεία δεν μπορεί να είναι γραμμική ούτε μονόδρομη. Δεν προδιαγράφεται, επινοείται ή προκύπτει (Μανιτάκης, 2016: 113-114).

Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός ανασυνθέτει το «πολιτικό» μέσα από μια ευέλικτη ερμηνεία της κυριαρχίας, που δύναται πλέον να εκληφθεί ως ένα δυναμικό καθεστώς συνδιάθεσης (Χρυσόχου, 2007: 98-99). Η αντίληψη αυτή δεν αντίκειται στη θεωρία του Habermas περί «συνταγματικού πατριωτισμού»¹¹⁵ και γενικότερα ενός

¹¹⁵ Η συμβολή του Habermas με τη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού, μπορεί να παράσχει ένα υποκατάστατο της εθνικής κληρονομιάς, που χαρακτηρίζει τα κράτη-μέλη. Η περηφάνια για το τι αντιπροσωπεύει η ολοκλήρωση και για τον τρόπο με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση συμφιλιώνει τις επιθυμίες διαφορετικών λαών θα μπορούσε, ως εκ τούτου, να παράσχει ένα επικαλυπτόμενο αίσθημα πατριωτισμού, που θα κάνει τους πολίτες να αποδεχτούν τη βούληση της πλειοψηφίας, ακόμα και όταν διαφωνούν με το περιεχόμενό της. Φυσικά, ο συνταγματικός πατριωτισμός βασίζεται σε ένα υψηλό επίπεδο θεωρητικής αφάιρσης και προϋποθέτει ότι οι πολίτες μπορούν, κατά καιρούς, να προσαρμόζουν την πίστη τους στο έθνος στο συμφέρον της Ευρώπης. Πρβλε και Glencross (2016: 416-417).

κοινού ευρωπαϊκού πολιτικού πολιτισμού, που υποστασιοποιείται με την ελεύθερη κίνηση και εγκατάσταση στο εσωτερικό της «ευρωπαϊκής επικράτειας», με την υλοποίηση ευρωπαϊκών πολιτικών συνοχής και γενικότερα με την απόλαυση ολοένα διευρυνόμενων στην ενωσιακή σφαίρα πολιτικών, ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων (Παπαδοπούλου, 2011: 163).

3.2.3. Κράτος δικαίου

Το κράτος δικαίου αποτελεί ένδειξη αφοσίωσης της Ευρώπης στην υπόθεση της δημοκρατίας (Siedentop, 2002: 158), αλλά και αντιπροσωπευτικό παράδειγμα φιλελεύθερου συνταγματισμού σε επίπεδο Ε.Ε. (Bellamy & Castiglione, 2004: 171) και μαχόμενης δημοκρατίας (Muller, 2012: 192)¹¹⁶. Ο σεβασμός της αρχής του Κράτους Δικαίου, ως στοιχείο αποτύπωσης της αξιακής ταυτότητας της Ε.Ε. (Χρυσομάλλης, 2019: 9), ιδιαίτερα από τα Κράτη-μέλη είναι κομβικής σημασίας, αφού αφενός αποτελεί νομιμοποιητικό στοιχείο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων της Ένωσης και αφετέρου «παράγει» την αναγκαία αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των Κρατών-μελών και μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών, στην οποία εδράζεται το νομικό ενωσιακό οικοδόμημα (Χρυσομάλλης, 2018: 37).

Η ένταξη της αρχής του κράτους Δικαίου στις Συνθήκες καθυστέρησε αφού συντελέστηκε μόλις το 1992 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Ο σεβασμός του Κράτους Δικαίου τοποθετήθηκε τόσο στο Προοίμιο της Συνθήκης, όσο και στο άρθρο 6 παρ. 1 ΣυνθΕΕ. Οι διατάξεις της Συνθήκης σχετικά με το Κράτος Δικαίου εμπλουτίστηκαν το 1997, όταν η Συνθήκη του Άμστερνταμ προσέθεσε δύο σημαντικές αναφορές στην αρχή με τα άρθρα 7 και 49 της ΣυνθΕΕ. Η πρώτη αναφερόταν στα ίδια τα Κράτη-μέλη της Ε.Ε. και προέβλεπε διαδικασία επιβολής κυρώσεων (με τη μορφή αναστολής δικαιωμάτων) σε περίπτωση που διαπιστωθεί σοβαρή παράβαση των αρχών που προβλέπονταν στο άρθρο 6 παρ. 1 ΣΕΕ, δηλαδή μεταξύ άλλων και της αρχής του Κράτους Δικαίου. Η δεύτερη, που ενσωμάτωσε στις διατάξεις τα πολιτικά «κριτήρια της Κοπεγχάγης» (1993), αναφερόταν στα υποψήφια για προσχώρηση κράτη και όριζε μεταξύ των προϋποθέσεων για την προσχώρηση και τον σεβασμό των αρχών που καθορίζονται στο άρθρο 6 παρ. 1 ΣΕΕ. Με τη Συνθήκη της Νίκαιας συμπληρώθηκε κατά κάποιο τρόπο το κενό που υπήρχε στο άρθρο 7 ΣυνθΕΕ σχετικά με τη μη συμμετοχή του Δικαστηρίου στη διαδικασία επιβολής κυρώσεων σε Κράτη-μέλη στις περιπτώσεις σοβαρής και διαρκούς παραβίασης των αρχών του άρθρου 6 παρ.1 της ΣΕΕ (άρθρο 46 εδάφιο ε' ΣΕΕ, σημερινό 269 ΣΛΕΕ). Η Συνθήκη της Λισαβόνας τροποποίησε το άρθρο 6 παρ. 1 ΣΕΕ, εντάσσοντας το πλέον ως νέο άρθρο 2 της ΣΕΕ (Χρυσομάλλης, 2018:21). Σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 της ΣΕΕ, εφεξής η

¹¹⁶ Για τον Muller (2012: 192) αντιπροσωπευτικό παράδειγμα «μαχόμενης δημοκρατίας» αποτελεί η απόφαση κυρώσεων στην Αυστρία, όταν το κόμμα του Jorg Heider έλαβε μέρος σε κυβέρνηση συνασπισμού την άνοιξη του 2000.

Ευρωπαϊκή Ένωση «έχει σκοπό να προάγει την ειρήνη, τις αξίες της και την ευημερία των λαών της» (Πλιάκος, 2019: 85-86).

Στη Συνθήκη της Λισαβόνας το κράτος δικαίου κατοχυρώνεται ως αξία στο άρθρο 2 της ΣΕΕ μεταξύ άλλων αρχών όπως του σεβασμού, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι οποίες υποστηρίζεται ότι αποτελούν τον πυρήνα του ευρωπαϊκού συνταγματισμού (Χρυσομάλλης, 2019: 9). Σχετικά με τη νέα διάταξη μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις: Πρώτον, η αρχή του Κράτους Δικαίου αναγορεύεται σε αξία χωρίς σαφή και ορατή αλλαγή του status της στη συνταγματική τάξη της Ένωσης. Δεύτερον, και η νέα διατύπωση αποφεύγει τον εννοιολογικό προσδιορισμό της έννοιας και παραπέμπει προς τούτο στις συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών-μελών. Τρίτον και ίσως σημαντικότερο, με τη δεύτερη φράση (εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών) γίνεται ένα σαφές βήμα προς την κατεύθυνση της συμπλήρωσης της τυπικής ή διαδικαστικής έννοιας της αρχής με στοιχεία ουσιαστικού Κράτους Δικαίου, βοηθούσης, εξάλλου, και της πρόσφατης νομολογίας του Δικαστηρίου (Χρυσομάλλης, 2018: 29).

Στο επίπεδο της Ένωσης, το περιεχόμενο της αξίας του κράτους δικαίου είναι ασαφές (von Bogdandy και Ιωαννίδης, 2017: 1995). Εντούτοις, μπορούν να εντοπιστούν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται το Κράτος Δικαίου ως συνταγματική αρχή στις σύγχρονες ευρωπαϊκές νομικές παραδόσεις: α) Το Κράτος Δικαίου έχει καταστεί κυρίαρχο οργανωτικό πρότυπο του σύγχρονου συνταγματικού δικαίου σε όλα τα Κράτη-μέλη, ενώ από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου αναγνωρίζεται ως θεμελιώδης αρχή επί της οποίας πρέπει να βασίζεται κάθε συνταγματικό σύστημα· β) Το Κράτος Δικαίου ουδέποτε προσδιορίστηκε με ακρίβεια και εξαντλητικά είτε από τα εθνικά συντάγματα είτε από τα δικαστήρια. Στην πράξη το Κράτος Δικαίου παραμένει μια ανοικτή (open-ending) έννοια· γ) Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις του Κράτους Δικαίου σε Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία, επί της ουσίας προβλέπεται ένα κοινό περιεχόμενο, όπως η αρχή της νομιμότητας της διοικητικής δράσης, οι αρχές της νομικής βεβαιότητας και της ασφάλειας του δικαίου, οι αρχές της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, του δικαστικού ελέγχου και της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας του ατόμου, η αρχή της

αναλογικότητας, η αρχή της διαφάνειας, ο σεβασμός και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όλες οι παραπάνω ειδικότερες αρχές συνθέτουν την έννοια του Κράτους Δικαίου και κατατείνουν σ' έναν κοινό στόχο που δεν είναι άλλος από την υπαγωγή της δημόσιας εξουσίας σε νομικούς περιορισμούς και την προστασία του ατόμου από κάθε αυθαίρετη και παράνομη δράση της δημόσιας αρχής· δ) Στις διάφορες εθνικές προσεγγίσεις του Κράτους Δικαίου εντοπίζει κανείς την κοινή αντίληψη ότι η έννοια έχει δυναμικό και όχι στατικό χαρακτήρα· ε) Το Κράτος Δικαίου, ως έννοια που δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένη, δεν αντιμετωπίζεται ως κανόνας δικαίου, που μπορεί να αποτελέσει ως τέτοιος αντικείμενο δικαστικού ελέγχου αλλά ως θεμελιώδης αρχή ή αξία με «υπερσυνταγματικό» χαρακτήρα, στην οποία τα δικαστήρια αναφέρονται όταν πρόκειται να ερμηνεύσουν τους κανόνες δικαίου, ιδιαίτερα του συνταγματικού, και ως πηγή από την οποία μπορούν να αντλήσουν πλήρως δικαστικά ελέγξιμες αρχές. Τα παραπάνω κοινά χαρακτηριστικά, που συνθέτουν έναν κοινό παρονομαστή των νομικών συστημάτων των Κρατών-μελών, μας επιτρέπουν τη διαπίστωση ότι το Κράτος Δικαίου αποτελεί αξία που είναι κοινή στα Κράτη-μέλη της Ε.Ε., όπως προβλέπει σήμερα το άρθρο 2 της τροποποιημένης ΣΕΕ η κοινή αρχή, όπως προέβλεπε προηγουμένως το άρθρο 6 παρ. 1 της ίδιας Συνθήκης (Χρυσομάλλης, 2018: 30-31).

Ο σεβασμός των αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ δεν περιορίζεται στο πεδίο εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Το κράτος δικαίου, όπως και οι άλλες αξίες της διάταξης αυτής, έχει οριζόντιο και γενικό χαρακτήρα, καταλαμβάνοντας τη δράση (ή την αδράνεια) των εθνικών θεσμών και σε τομείς που εμπίπτουν στην αυτόνομη δράση των κρατών μελών. Ωστόσο το άρθρο 2 ΣΕΕ, μολονότι έχει μεγάλη πολιτική, θεσμική και νομική σημασία (Πλιάκος, 2019: 86), δεν παρέχει το ίδιο αρμοδιότητα της Ένωσης να δράσει για την διασφάλιση των αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ. Οι προβλεπόμενοι από τις Συνθήκες μηχανισμοί διασφάλισης του Κράτους Δικαίου είναι δύο ειδών: οι δικαστικοί και οι πολιτικοί. Στους μεν δικαστικούς περιλαμβάνεται η προσφυγή κατά Κράτους μέλους ενώπιον του ΔΕΕ, σύμφωνα με τις διαδικασίες που προβλέπονται στα άρθρα 258-260 ΣΛΕΕ (Αργαλιάς, 2018: 81-84)¹¹⁷. Στους δε πολιτικούς περιλαμβάνονται οι

¹¹⁷ Ο ρόλος του ΔΕΕ προσδιορίζεται από το πλαίσιο δικαστικής προστασίας που διαμορφώνει η έννομη τάξη της Ένωσης. Οι αποφάσεις που έχει εκδόσει μέχρι στιγμής το ΔΕΕ και αφορούν την προστασία της αρχής του κράτους δικαίου είναι πολλές και σημαντικές, όπως στο πλαίσιο των προδικαστικών αποφάσεων: 1) Η απόφαση ASJP/Tribunal de Contrats, 2) η απόφαση Minister of Justice and Equality v. LM, την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων από το Ανώτατο Πολωνικό Δικαστήριο ή στο πλαίσιο ανάπτυξη της προσφυγή επί παραλείψει, όπως η προσφυγή της Επιτροπής κατά Πολωνίας που

μηχανισμοί που προβλέπονται στο άρθρο 7 της ΣΕΕ (Χριστιανός, Παπαδοπούλου, Περάκης, 2020: 31-35)¹¹⁸.

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι οι μηχανισμοί του άρθρου 7 μπορούν να ενεργοποιηθούν σε κάθε περίπτωση σοβαρής και διαρκούς παραβάσεως των αρχών του άρθρου 2 ΣΕΕ και του Κράτους Δικαίου, ακόμη κι αν αυτή ξεφεύγει του πεδίου εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου (Αργαλιάς, 2018: 84, Χρυσομάλλης, 2019: 13). Το άρθρο 7 ΣΕΕ προβλέπει δύο μηχανισμούς σε περίπτωση «σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης (προληπτικός μηχανισμός)¹¹⁹ ή «σοβαρής και διαρκούς παραβίασης» (κατασταλτικός μηχανισμός)¹²⁰ των αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ. Οι μηχανισμοί αυτοί μπορούν να καταλήξουν στην αναστολή ορισμένων δικαιωμάτων, τα οποία απορρέουν από την εφαρμογή των Συνθηκών ως προς το εν λόγω κράτος μέλος, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων ψήφου του αντιπροσώπου της κυβέρνησης αυτού του κράτους μέλους στο Συμβούλιο»¹²¹ (von Bogdandy και Ιωαννίδης, 2017: 1998).

κατατέθηκε στις 2.10.2018 και εν συνεχεία η διάταξη του Δικαστηρίου με την οποία κρίθηκε ότι στην έννοια των αναγκαιών προσωρινών μέτρων εντάσσεται και η επιβολή της χρηματικής ποινής (Πλιάκος, 2019: 95-106).

¹¹⁸ Για την ειδικότερη ερμηνεία του άρθρου 7 της ΣΕΕ πρβλε (Βαλασίδης σε Σκουρής, 2020:102-106).

¹¹⁹ Στο πλαίσιο της πρώτης διαδικασίας σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 7 της ΣΕΕ το Συμβούλιο δύναται κατόπιν αιτιολογημένης πρότασης του ενός τρίτου των Κρατών-μελών ή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ή της Επιτροπής και αποφασίζοντας με την πλειοψηφία των τεσσάρων πέμπτων των μελών του και κατόπιν της έγκρισης (σύμφωνης γνώμης) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου «να διαπιστώσει την ύπαρξη σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης από Κράτος μέλος των αξιών του άρθρου 2» και να του απευθύνει συστάσεις. Ο πρώτος αυτός μηχανισμός έχει προληπτικό και όχι κυρωτικό χαρακτήρα, αφού το Συμβούλιο απευθύνει προτάσεις και δεν επιβάλλει κυρώσεις (Αργαλιάς, 2018: 85). Πρβλε επίσης Πλιάκος (2019: 88).

¹²⁰ Ο δεύτερος μηχανισμός, που τυποποιείται στο άρθρο 7 παρ. 2 ΣΕΕ αποτελεί κατασταλτικό και κυρωτικό μηχανισμό. Ο συγκεκριμένος μηχανισμός εξελίσσεται σε δύο στάδια. Αρχικά το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, αποφασίζοντας ομόφωνα μετά από πρόταση του ενός τρίτου των Κρατών-μελών ή της Επιτροπής και αφού λάβει την έγκριση (σύμφωνη γνώμη) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, που αποφασίζει με την πλειοψηφία των δύο τρίτων των ψηφισάντων, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την πλειοψηφία των μελών από τα οποία απαρτίζεται, μπορεί «να διαπιστώσει την ύπαρξη σοβαρής και διαρκούς παραβίασης από Κράτος-μέλος των αξιών του άρθρου 2», αφού καλέσει το εν λόγω Κράτος-μέλος να υποβάλλει τις παρατηρήσεις του (Αργαλιάς, 2018: 86). Πρβλε επίσης και Πλιάκος (2019: 88-89).

¹²¹ Άρθρο 7 παρ. 3 ΣΕΕ. Η απόφαση της επιβολής κυρώσεων επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια του Συμβουλίου, με την έννοια ότι δεν αποτελεί δέσμια αρμοδιότητα. Θα πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι οι υποχρεώσεις του εν λόγω Κράτους-μέλους, εξακολουθούν να το δεσμεύουν ενώ μεταξύ των κυρώσεων δεν προβλέπεται η αποπομπή Κράτους-μέλους. Το Συμβούλιο μπορεί να αποφασίσει, εν συνεχεία, με ειδική πλειοψηφία, να μεταβάλει ή να ανακαλέσει μέτρα που έχει λάβει στην περίπτωση συμμόρφωσης. Το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο κατά τη λήψη των αποφάσεων που προβλέπονται στο άρθρο 7 ΣΕΕ αποφασίζουν χωρίς τη συμμετοχή των αντιπροσώπων του Κράτους-μέλους κατά του οποίου κινείται η διαδικασία της εν λόγω διάταξης (Αργαλιάς, 2018: 87). Πρβλε και Πλιάκος (2019: 89).

Στις αρχές της δεκαετίας του 2010 εμφανίστηκε στην Ε.Ε., πέρα από την κρίση χρέους στην Ευρωζώνη και μία αντίστοιχη κρίση του κράτους δικαίου σε μία σειρά από χώρες, όπως στην Γαλλία το 2010, την Ουγγαρία το 2011, τη Ρουμανία το 2012 και την Πολωνία το 2015 (Χρυσομάλλης, 2018: 102). Τόσο η περίπτωση της Ουγγαρίας (Chronowski, 2019: 101-111), όπου η κυβέρνηση εμφανίζεται να έχει παρέμβει στη δικαιοσύνη και άλλους ανεξάρτητους θεσμούς με τρόπο που αποκλίνει από την αρχή του κράτους δικαίου, αποτελεί την πιο προβεβλημένη περίπτωση, όσο και στην Πολωνία όπου παρουσιάστηκαν αντίστοιχα προβλήματα, κυρίως όσον αφορά παρεμβάσεις στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης (Grzeszczak, 2019: 79-100) προκαλώντας για πρώτη φορά τη θεσμική παρέμβαση της Ε.Ε με την υπό 11/3/2014 Ανακοίνωσή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο «Ένα νέο πλαίσιο της Ε.Ε. για την ενίσχυση του Κράτους Δικαίου» (Χρυσομάλλης, 2018: 103). Επιπρόσθετα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κίνησε τη διαδικασία «επί παραβάσει» προκειμένου να εκδοθούν καταδικαστικές αποφάσεις -και σε περίπτωση μη συμμόρφωσης να επιβληθούν πρόστιμα από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης- στο βαθμό που ορισμένες παραβιάσεις των αρχών του κράτους δικαίου συνιστούσαν ταυτόχρονα παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου. Επί παραδείγματι, στις υποθέσεις C-192/18 & C-619/18, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δέχθηκε ότι ενέργειες της Πολωνίας που έθιγαν την ανεξαρτησία του συστήματος απονομής δικαιοσύνης παραβίαζαν την υποχρέωση που υπέχουν κράτη μέλη σύμφωνα με το άρθρο 19 παρ. 1 εδ. α' ΣΕΕ, να λαμβάνουν δηλαδή τα αναγκαία μέτρα «για να διασφαλίζεται η πραγματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το ενωσιακό δίκαιο» (Στεφάνου, 2020: 7).

Το νέο Πλαίσιο στηρίζεται στο άρθρο 7 ΣΕΕ, ορίζοντας μια διαδικασία προπαρασκευαστική των μηχανισμών που προβλέπει η διάταξη αυτή. Σκοπός του «νέου πλαισίου της Ε.Ε. για την ενίσχυση του Κράτους Δικαίου» είναι να διευκολύνει την Επιτροπή στην εξεύρεση λύσης από κοινού με το ενδιαφερόμενο Κράτος-μέλος προκειμένου να προλαμβάνεται η εμφάνιση «συστημικής απειλής» κατά του Κράτους Δικαίου στο εν λόγω Κράτος-μέλος, η οποία θα μπορούσε να εξελιχθεί σε «σαφή κίνδυνο σοβαρής παραβίασης» κατά την έννοια του άρθρου 7 παρ. 1 ΣΕΕ. Με άλλα λόγια το «νέο πλαίσιο» αποτελεί ένα «εργαλείο έγκαιρης προειδοποίησης» μέσω του οποίου η Επιτροπή μπορεί να προβεί σε ένα δομημένο διαλογο με το ενδιαφερόμενο Κράτος-μέλος με σκοπό να εμποδίσει την κλιμάκωση των συστημικών απειλών για το

Κράτος Δικαίου» (Χρυσομάλλης, 2018: 105-106). Κατά την Ανακοίνωση, ο σεβασμός του κράτους δικαίου συνδέεται άρρηκτα με τον σεβασμό της δημοκρατίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων: δεν υφίσταται δημοκρατία και σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων χωρίς σεβασμό του κράτους δικαίου και αντιστρόφως (Πλιάκος, 2019: 92).

Συγκεκριμένα, το Πλαίσιο προβλέπει τη διαδοχή τριών σταδίων¹²². Αν υπάρξουν σαφείς ενδείξεις συστημικής απειλής κατά του κράτους δικαίου, η Επιτροπή ξεκινά διάλογο με το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος, αποστέλλοντας «Γνωμοδότηση για το κράτος δικαίου». Σε περίπτωση που το κράτος δεν λύσει ικανοποιητικά το πρόβλημα, η Επιτροπή εκδίδει «Σύσταση για το κράτος δικαίου», η οποία μπορεί να περιλαμβάνει συγκεκριμένες υποδείξεις και της οποίας το περιεχόμενο δημοσιοποιείται προς άσκηση πίεσης και συμμόρφωση. Εάν το κράτος δεν ανταποκριθεί αναλόγως, η Επιτροπή μπορεί να ενεργοποιήσει τους μηχανισμούς του άρθρου 7 ΣΕΕ (Χρυσομάλλης, 2018: 107-110). Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο θα ενημερώνονται πλήρως και ανά τακτά χρονικά διαστήματα για την πρόοδο που σημειώνεται σε καθένα από τα ανωτέρω στάδια. Το 2017, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υιοθέτησε αιτιολογημένη πρόταση σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 της ΣΕΕ σχετικά με το κράτος δικαίου στην Πολωνία, ως πρόταση για απόφαση από το Συμβούλιο για τη διαπίστωση της ύπαρξης σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης του κράτους δικαίου από τη Δημοκρατία της Πολωνίας (Πλιάκος, 2019: 94).

Δύο είναι τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του Πλαισίου¹²³. Το πρώτο είναι η ειδική αναφορά στο κράτος δικαίου. Το Πλαίσιο δεν αφορά στην προστασία όλων των αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ αλλά μόνο του κράτους δικαίου. Το δεύτερο χαρακτηριστικό του πλαισίου είναι ότι ενεργοποιείται μόνο σε περίπτωση «συστημικής» απειλής¹²⁴. Μεμονωμένες παραβιάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων ή

¹²² Η όλη διαδικασία βασίζεται στις ακόλουθες αρχές: α) εστίαση στην εξεύρεση λύσης μέσω διαλόγου με το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος, β) διασφάλιση αντικειμενικής και διεξοδικής αξιολόγησης της εν λόγω κατάστασης, γ) τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης των κρατών μελών και δ) υπόδειξη άμεσων και συγκεκριμένων δράσεων οι οποίες μπορούν να αναληφθούν για την αντιμετώπιση της συστημικής απειλής και την αποφυγή της χρήσης των μηχανισμών του άρθρου 7 της ΣΕΕ (Πλιάκος, 2019: 93).

¹²³ Για μία κριτική αποτίμηση του Πλαισίου πρβλε Χρυσομάλλης (2018: 116-117).

¹²⁴ Η Επιτροπή με την ανακοίνωσή της επιχειρεί να οριοθετήσει εννοιολογικά την έννοια της «συστημικής απειλής», προβλέποντας ότι το «νέο πλαίσιο» θα ενεργοποιείται σε καταστάσεις στις οποίες οι αρχές ενός Κράτους-μέλους «λαμβάνουν μέτρα ή ανέχονται καταστάσεις οι οποίες είναι πιθανό να επηρεάζουν αρνητικά και συστηματικά την ακεραιότητα, τη σταθερότητα ή την εύρυθμη

εσφαλμένες δικαστικές αποφάσεις δεν επαρκούν για να ληφθεί δράση κατά ενός κράτους μέλους. Το Πλαίσιο δεν δίνει στην Επιτροπή αρμοδιότητα λήψης νομικά δεσμευτικών πράξεων και στην ουσία περιγράφει τη διαδοχή βημάτων που θα ακολουθηθεί στο εξής πριν ασκήσει την αρμοδιότητα που της παρέχει ρητά το άρθρο 7 ΣΕΕ -να προτείνει στο Συμβούλιο ή το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο την ενεργοποίηση του προληπτικού ή του κατασταλτικού μηχανισμού της Συνθήκης. Επιπλέον, η ενεργοποίηση του Πλαισίου, μόνο σε περιπτώσεις συστημικής απειλής, αντανάκλα τη βασική λογική της διάκρισης του άρθρου 7 ΣΕΕ ανάμεσα σε μεμονωμένα προβλήματα και συστημικές δυσλειτουργίες του κράτους δικαίου- τα πρώτα ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών, ενώ οι δεύτερες εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της Ένωσης (von Bogdandy και Ιωαννίδης, 2017: 1999-2000).

Η πολιτική διάσταση της εντολής που αντανάκλαται ιδίως στο άρθρο 7 ΣΕΕ φαίνεται να μην είναι τόσο αποτελεσματική όσο η νομική της όψη. Χωρίς η μία να αντικαθιστά την άλλη, όλως αντιθέτως, αμφότερες οι πτυχές της συνταγματικής εντολής για τήρηση και προαγωγή των αξιών θέτουν στα όργανα της Ένωσης και των κρατών μελών πρωτόγνωρες δοκιμασίες, υψίστης πολιτικής και θεσμικής σημασίας. Και ενώ το καθήκον προαγωγής των αξιών από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης κατά τους όρους του άρθρου 7 ΣΕΕ φαίνεται να υστερεί σε αποτελεσματικότητα, η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική όσον αφορά τη συμβολή του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το κενό προστασίας δικαίου που δημιουργείται από την πολιτική διαχείριση του θέματος της προστασίας της αρχής του κράτους δικαίου αρχίζει να καλύπτεται από τη νομολογία του ΔΕΕ. Οι αποφάσεις που μέχρι στιγμής έχει εκδώσει, καίτοι αφορούν συγκεκριμένες περιπτώσεις, ενέχουν ευρύτερη και σαφώς θεσμική και μάλιστα συστηματική σημασία (Πλιάκος, 2019: 107).

Λόγω των παραπάνω εξελίξεων, έχουν διατυπωθεί από τη θεωρία προτάσεις για την αποτελεσματικότερη διασφάλιση του κράτους δικαίου στα μέλη της Ένωσης όπως (Αργαλιάς, 2018: 89-98): α) Η αποπομπή κράτους-μέλους (εισαγωγή παρόμοιας

λειτουργία των θεσμών και των μηχανισμών διασφάλισης που έχουν θεσπιστεί σε εθνικό επίπεδο για την προστασία του Κράτους Δικαίου». Κατά την Επιτροπή τέτοια μέτρα ή καταστάσεις είναι αυτά που συνιστούν «απειλή για την πολιτική, θεσμική και/ ή έννομη τάξη ενός Κράτους-μέλους, τη συνταγματική δομή του, την διάκριση των εξουσιών, την ανεξαρτησία ή αμεροληψία του δικαστικού σώματος, ή του συστήματος δικαστικού ελέγχου, συμπεριλαμβανομένων των συνταγματικών δικαστηρίων, όπου υφίστανται, για παράδειγμα ως αποτέλεσμα της έγκρισης νέων μέτρων ή ευρέως διαδεδομένων πρακτικών των δημοσίων αρχών και της έλλειψης εγχώριων μέσων προσφυγής» (Χρυσομάλλης, 2018: 106).

διάταξης με το άρθρο 8 του Καταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης, το οποίο θα συμπλήρωνε το άρθρο 50 ΣΕΕ που προβλέπει την οικειοθελή αποχώρηση του Κράτους μέλους)¹²⁵, β) η αυτοτελής επίκληση του άρθρου 2 προς θεμελίωση παραβάσεως του ενωσιακού δικαίου, είτε αυτοτελώς, είτε σε συνδυασμό με άλλες διατάξεις, όπως τα άρθρα 3 παρ. 1, 13 παρ. 1, 4 παρ. 3, 19 της ΣΕΕ και τα άρθρα 258-259 της ΣΛΕΕ, γ) ο έλεγχος νομιμότητας εθνικών μέτρων μέσω της προδικαστικής παραπομπής (Βηλαράς, 2011: 165), η οποία επιτρέπει στο ΔΕΕ να κινηθεί εντός του τομέα της εθνικής νομοθεσίας με σκοπό την προστασία των αξιών της ΕΕ, με την ανωτέρω δυνατότητα να παρέχεται σε πραγματικά εξαιρετικές περιπτώσεις συστημικών παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων· δ) η διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. μέσω της κατάργησης του άρθρου 51 παρ.1 του ΧΘΔΕΕ· ε) η συμμετοχή της Επιτροπής της Βενετίας στην επιτήρηση της εφαρμογής του Κράτους Δικαίου στην Ε.Ε.· στ) η ίδρυση ενός νέου οργάνου, που θα μπορούσε να ονομαστεί «Επιτροπή της Κοπεγχάγης», το οποίο θα αναλάμβανε να διασφαλίσει τη συμμόρφωση όλων των Κρατών-μελών προς τις κοινές αξίες, που κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 της ΣΕΕ· ζ) η αμοιβαία αξιολόγηση από Κράτη-μέλη της συμμόρφωσης των άλλων Κρατών-μελών σε σχέση με το Κράτος Δικαίου και την επιβολή κυρώσεων από αυτά στην περίπτωση μη συμμόρφωσης.

¹²⁵ Για μία αναλυτικότερη παρουσίαση της φιλοσοφίας, του περιεχομένου και του μηχανισμού του άρθρου 50 (Περάκης, 2019: 129-135).

3.2.4. Συνδιάθεση

Το ζήτημα της κρατικής κυριαρχίας βρίσκεται στην καρδιά της συζήτησης σχετικά με τη δημοκρατική νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ως προς αυτό το ζήτημα υπάρχουν τρεις κυρίαρχες απόψεις, η πρώτη που υπερασπίζει την κυριαρχία των κρατών μελών, η δεύτερη που υποστηρίζει την μεταφορά κυριαρχίας προς την Ε.Ε. και η τρίτη που αποσκοπεί στην υπέρβαση κάθε έννοιας κρατικής κυριαρχίας. Υπάρχει και μία τέταρτη, η οποία κάνει λόγο για την Ε.Ε. ως μια μορφή συνένωσης κυρίαρχων κρατών, η οποία θεμελιώνεται στη ρεπουμπλικανική θεωρία της μη κυριαρχίας και παραπέμπει στις θεωρητικές αναπτύξεις περί συνδιάθεσης (Bellamy, 2016: 188-189)

Ενώ στο Μάαστριχτ η ΕΕ αποχωρίζεται το «προπολιτειακό» στάδιο εξέλιξής της, στη Λισσαβόνα φαίνεται να κλείνει ένας μεγάλος κύκλος συστημικών αναδιατάξεων: συνδυάζοντας τις προσδοκίες ενός οιονεί συνταγματικού κειμένου με τις δικλίδες ασφαλείας μιας διεθνούς συνθήκης, η ΕΕ φαίνεται να έχει εκπληρώσει μεγάλο μέρος της αποστολής της: τη συντεταγμένη συμβίωση με όρους συνδιάθεσης (Χρυσόχου, 2020α: 407). Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί την πιο προωθημένη μορφή κυριαρχικής συνδιάθεσης στην ιστορία της διεθνούς οργάνωσης και αποτελεί προωθημένο παράδειγμα οργανωμένης συναρχίας (Χρυσόχου, 2010^α: 77). Το υπόδειγμα της συναρχίας¹²⁶ αναφέρεται κυρίως σε μια έντονα θεσμοθετημένη μορφή αμοιβαίας συλλογικής διακυβέρνησης μεταξύ αλληλεπιδρώντων και συγκυρίαρχων δρώντων.

Ως υπερβατική προβολή της πολιτικής εξουσίας και ως ανατροπή του εθνοκεντρικού δόγματος της κυριαρχίας, η συναρχία δεν ακυρώνει τις συνταγματικά κατοχυρωμένες κυριαρχίες των μερών, ούτε διαβρώνει τον ιστορικά διαμορφωμένο νομιμοποιητικό τους ρόλο σε σχέση με τη δημοκρατική λειτουργία της εθνικής πολιτικής σφαίρας. Ομοίως, δεν υποτάσσει τον δημόσιο πολιτισμό των μερών σε έναν ύπατο, ενιαίο και αδιαίρετο κέντρο, ούτε προϋποθέτει το τέλος του εθνικού κράτους ως συντεταγμένης ενότητας ή της ικανότητάς του να κατευθύνει το μέλλον της

¹²⁶ Ο όρος «συναρχία», με άμεση ετυμολογική αναγωγή στο ρήμα «συνάρχω», ως συγκυβέρνηση δύο αρχόντων, αφορά τη συνάσκηση κυριαρχιών με βάση την αμοιβαιότητα (συμβατότητα αξιακών προτύπων), τη συνυπευθυνότητα (θεσμοθέτηση ελέγχων και εξισορροπήσεων), τη συνέργεια (προσήλωση σε μια συνεργατική κουλτούρα) και την ισοτέλεια (κοινές κανονιστικές δεσμεύσεις βάσει συναινετικών στοχοθετήσεων). Πρβλε Χρυσόχου, Τσινισιζέλης, κ.α., (2009: 256).

πολιτικής κοινότητας στην οποία αναφέρεται -των μελών του συγκροτημένου σε σώμα εθνικού δήμου (Χρυσόχοου, 2007: 34).

Αντιθέτως, προβάλλει μια ηθική εκδοχή ανάδειξης «κοινών τόπων» δημόσιας επικοινωνίας μεταξύ των συστατικών δήμων, ως ένας νέος τόπος συνάντησης των δημοκρατικά διαμορφωμένων βουλήσεων των ευρωπαϊκών λαών. Αναφέρεται στη συγκρότηση μιας μη κρατικής πολιτείας, ως «συντεταγμένης συγκυριότητας», τα μέλη της οποίας συνεργούν ως ένωση με γνώμονα το κοινό συμφέρον στο εσωτερικό και στο διεθνές πεδίο. Η συναρχία δεν προϋποθέτει την ομοτέλεια των μερών: την ταύτιση των κανονιστικών τους επιλογών ως προς τον τελικό προορισμό του γενικού συστήματος. Και αυτό γιατί δεν αποτελεί μια αυτοδύναμη τάξη, ούτε όμως και εγκλωβίζεται στην αντίθετη λογική της ετεροταξίας, επηρεαζόμενη από τους εκάστοτε συσχετισμούς ισχύος. Αντιθέτως, η εξισορρόπηση της συνίσταται στον σεβασμό της ετερότητας και της αρχής της συγκυριότητας, η οποία δεν μεταφράζεται σε ίση επιρροή των μερών επί της κοινής διακυβέρνησης, αλλά στο δικαίωμά τους να μετέχουν ισότιμα στον καθορισμό των μεγάλων- συστημικών- επιλογών (Χρυσόχοου, 2008: 173-174).

Ως πολυεδρική εκδοχή της κυριαρχίας αποτελεί την πλέον προωθημένη εφαρμογή της αρχής της αρμονίας στο εσωτερικό μιας κοινής συγκρότησης: ούτε οι κοινοί θεσμοί αποτελούν κάτι πέραν ή ξεχωριστό από τα συστατικά κράτη, ούτε αυτά πορεύονται, ως μέλη της συναρχίας, ανεξάρτητα από τους κοινούς θεσμούς (Χρυσόχοου, 2010: 83). Η νέα θέαση της κυριαρχίας επιβάλλει τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του συλλογικού συμφέροντος σε ένα σύστημα οργανωμένης συναρχίας. Η επέκταση του πεδίου όσο και του επιπέδου συλλογικής δράσης αποκτά μια νέα κρίσιμη ιδιότητα: την ικανότητα μείωσης του κινδύνου επικράτησης ανεξέλεγκτων μορφών συγκεντρωτικής εξουσίας, οι οποίες παραπέμπουν σε αυταρχικές συμπεριφορές και αδιαφανείς διαδικασίες. Για τους παραπάνω λόγους, η συναρχία οφείλει να χειραφετηθεί από τις δομικές παθολογίες και αγκυλώσεις που διέπουν ένα σημαντικό φάσμα λειτουργιών της νεωτερικής διακυβέρνησης (Μισσιρά, 2018: 103-104) και να ανακτήσει μια νέα αίσθηση προορισμού με επίκεντρο την προάσπιση του συλλογικού συμφέροντος (Χρυσόχοου, 2008: 174).

Την καινοφανή αυτή ιδιότητα, που είναι αναμφίβολα μετα-βεσπφλιανής έμπνευσης, και η οποία σήμερα συναντάται με τον πλέον αντιπροσωπευτικό τρόπο στην οργάνωση και λειτουργία του πολιτικού συστήματος της ΕΕ, είναι δυνατόν να

εκληφθεί ως μία από τις πιο ενδιαφέρουσες «στιγμές» της σύγχρονης θεωρητικής συζήτησης σχετικά με τον μετασχηματισμό του εθνικού κράτους και την ανάδυση νέων μορφών πολιτικής συνδιάθεσης στην Ευρώπη, στην ίδια δηλαδή τη γενέτειρα της κρατικής κυριαρχίας (Χρυσόχοου, 2006: 15-16).

Η συναρχική θεώρηση εντάσσεται σε εκείνες τις προσπάθειες θεωρητικοποίησης της Ε.Ε. που στοχεύουν στην αναζήτηση μιας συνολικής εικόνας της ενοποίησης, και όχι στην αναλυτική εξέταση επιμέρους χώρων πολιτικής, διαδικασιών θεσμικής αλλαγής με αναφορά στους κανόνες λήψης των αποφάσεων ή στους μηχανισμούς παραγωγής ευρωπαϊκής νομοθεσίας, διαμόρφωσης προτιμήσεων των δρώντων ή υλοποίησης των κοινών πολιτικών (Χρυσόχοου, 2007:50). Με άλλα λόγια, η συναρχική θεωρία ενδιαφέρεται για τη συνολική κατάσταση της ενοποίησης - όσο συγκεκριμένη, αμφίσημη ή αμφιλεγόμενη και αν είναι σήμερα η έννοια της «ενοποίησης» στο πεδίο των ευρωπαϊκών σπουδών -όπως αυτή αντανακλάται σε μια συγκεκριμένη πολιτική και συνταγματική συγκυρία και όχι για την αποσπασματική απεικόνιση ορισμένων μόνο πτυχών της (Χρυσόχοου, 2006: 264-265).

Αν και δεν θεωρεί η νέα προσέγγιση ότι η συναρχική μορφή διακυβέρνησης μπορεί από μόνη της να προσφέρει μια συνολική απάντηση στην αναβιούσα θεωρητική φιλολογία γύρω από τη τελεολογία της ενοποιητικής άσκησης και μηχανικής, εντούτοις είναι σαφώς προσανατολισμένη στην εξέταση της Ε.Ε. ως γενικού συστήματος, με τους δικούς του κανόνες οικοδόμησης σύνεσης, μηχανισμούς ελέγχου στον τρόπο διάχυσης και κατανομής των αξιών στην ευρωπαϊκή κοινωνία, παραγωγής ενοποιητικών αποτελεσμάτων, αλλά και διαμόρφωσης πολιτείας με σαφείς εννοιολογικές αναφορές γύρω από την πολιτική οντολογία του γενικού συστήματος και τις τάσεις εξέλιξής του (Χρυσόχοου, 2007: 50-51).

Συνεπώς, η συναρχία εγγράφεται ως μια «πολιτειακή εξισορρόπηση» μεταξύ αυτονομίας και συγκυριότητας, με τη δεύτερη να θεμελιώνει το δικαίωμα των μερών να συγκαθορίζουν τις συστημικές επιλογές. Χαρακτηριστικά της συναρχίας είναι τα κάτωθι:

- 1) Προβάλλει την ετεροτέλεια και τον πολυκεντρισμό ως εγγυήσεις της αυτονομίας των μερών.
- 2) Ενισχύει την ικανότητα των μερών να συγκαθορίζουν τους όρους της συλλογικής τους συμβίωσης.

3) Θεσμοποιεί την συνδιάθεση, βάσει της οποίας δομείται η σχέση ολότητας-μονάδων

4) Δεν προκαθορίζεται βάσει κρατικογενών αναλογιών, αλλά συναρτάται προς μια πολυτυπία δεσμών, η οποία συναιρεί τη συντονισμένη ετεροτέλεια με την εκλεκτική αυτοτέλεια. Και

5) Παρότι η κυριαρχία προϋπάρχει της συναρχίας, αφού μεταλλάσσεται βάσει των απαιτήσεων της δεύτερης, οι έννοιες αυτές συνθέτουν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος: τη συνεξέλιξη μερών και όλου (Τσινισιζέλης & Χρυσόχου, 2016:78-79).

Ένα από τα ζητήματα τέλος, που χρήζουν διερεύνησης, είναι το πώς τοποθετείται ο λόγος περί συναρχίας απέναντι σε δύο κεντρικά ρεύματα της πολιτικής διανοήσης, το φιλελευθερισμό και τον ρεπουμπλικανισμό (Χρυσόχου, 2015: 402). Αναφορικά με τον πρώτο, η συναρχία μεταφέρει το αξιακό σύστημα της ατομικής αυτονομίας σε μια φιλελεύθερη πολιτεία σε επιτακτικό αίτημα των μερών για την ύπαρξη καταστατικά κατοχυρωμένων εγγυών για τη διασφάλιση της ιδιότητάς τους ως συγκυρίαρχων δρώντων απέναντι σε κάθε μορφή αυθαίρετης πολιτικής εξουσίας, προερχόμενη από την κοινή δομή διακυβέρνησης. Η ρήση «αυτονομία στη συλλογικότητα» θα μπορούσε να περιγράψει το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ συστατικών και κοινών πεδίων άσκησης πολιτικής (Χρυσόχου, 2008: 179-180). Στο ρεπουμπλικανικό πλαίσιο, αυτό που χαρακτηρίζει περισσότερο το συναρχικό πρότυπο είναι η έννοια της πολυσφαιρικότητας, η οποία επιτρέπει τη συμβίωση μεταξύ πολλαπλών ταυτοτήτων σε ένα θεσμοθετημένο πλαίσιο συλλογικής δράσης: σε ένα σύστημα πολιτικής συνδιάθεσης, ικανό να αναδείξει κοινές δημοκρατικές συνιστώσες γύρω από το πώς οι συστατικοί δήμοι αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους στο δημόσιο βίο της συλλογικότητας. Το θεωρητικό αυτό σχήμα επιχειρεί να ανακαλύψει εκ νέου την ευρετική αξία του ρεπουμπλικανισμού και ενθαρρύνει τη διεθνή θεωρία να επιδείξει ευαισθησία στη διατήρηση πολλαπλών ταυτοτήτων και δημόσιων σφαιρών, τονίζοντας τη συμβολή του δημοκρατικού φιλελευθερισμού στην ενεργοποίηση μιας γρηγορούσας δημόσιας συνείδησης για την κατάκτηση νέων μορφών δημοκρατικής διεκδίκησης. Η εξελικτική διαμόρφωση ενός πολυσφαιρικού δημόσιου χώρου στην Ευρώπη –όχι στη βάση μιας «δήμοι-κρατίας» (demoicracy)¹²⁷, αλλά στη λογική

¹²⁷ Για τον Bellamy, η «δήμοι-κρατία» διαφέρει από τη δημοκρατία, αφού υπάρχει για να ρυθμίζει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κρατών παρά τις εσωτερικές τους διαδικασίες. Αυτό θέτει όρια στο είδος

«πολλοί λαοί ένας δήμος»- βρίσκεται εγγύτερα στις προδιαγραφές ενός εργαλειακού ρεπουμπλικανισμού, όπου τα μέλη του σύνθετου δήμου διαθέτουν την απαιτούμενη βούληση α) να διεκδικούν τη συμμετοχή στα ευρωπαϊκά κοινά, β) να συνδιαλέγονται γύρω από ζητήματα που άπτονται της κοινής τους συγκρότησης, και γ) να ενισχύουν την ποιότητα και το εύρος της εποπτείας τους επί των κοινών θεσμών (Χρυσόχου, 2010α: 82). Η θεώρηση της Ε.Ε. ως μία ρεπουμπλικανική συνένωση κυρίαρχων κρατών είναι σχεδιασμένη έτσι ώστε να ξεπεράσει την πιθανότητα για αμοιβαία κυριαρχία, ενώ παρέχει έναν μηχανισμό για την εξασφάλισή συγκεκριμένων παγκόσμιων αγαθών και την αποφυγή πάσης φύσεως παγκόσμιων κακών, όχι μόνο μέσω της αμοιβαίας αναγνώρισης της πολιτειότητας (Bellamy, 2016: 189-190).

Η συμβολή της νέας θεώρησης έγκειται στο γεγονός ότι προσφέρει σήμερα τη διέξοδο μιας μεγάλης σύνθεσης μεταξύ κρατοκεντρικών και μετακρατοκεντρικών προσεγγίσεων γύρω από τον τρόπο πρόσληψης, οργάνωσης και εξέλιξης των νέων σχέσεων κυριαρχίας, ιδίως των δομικών μεταλλαγών της προς νέες συμμετοχικές δυνατότητες. Ως αποτέλεσμα, αναδεικνύονται δομές οργανωμένης συγκυριαρχίας στη βάση θεσμοθετημένων πλαισίων διαμοιρασμού της πολιτικής εξουσίας, παράγοντας συστήματα πολιτικής που υπερβαίνουν μια λειτουργική εκδοχή της συνδιαχείρισης των κυριαρχιών και επιτρέποντας την ανάπτυξη καινοφανών μορφών «περιφερειακής συγκυβέρνησης». Μέσα από μια τέτοια οπτική, ανασυντίθεται οι όροι συμβίωσης μεταξύ αλληλεπιδρώντων κρατών και λαών, και τίθενται οι βάσεις για μια συνολική θέαση του φαινομένου της συνδιάθεσης ως αντανάκλαση μιας νέας πραγματικότητας. Έτσι, ο λόγος περί συναρχίας καθιστά επίκαιρη τη συζήτηση γύρω από τις γενικές συνθήκες διαμόρφωσης, αν όχι ενός τελικού προϊόντος με αναφορά στην έκβαση της ενοποίησης, έστω μιας «αίσθησης συστήματος», ικανής να προσδώσει στην Ε.Ε. συγκεκριμένες ιδιότητες που ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ του όλου και των μερών, αλλά και των μερών μεταξύ τους, οδηγώντας σε ένα γενικό σχέδιασμα της σύνθετης φυσιογνωμίας της στον πρώιμο εικοστό αιώνα (Χρυσόχου, 2008: 169-170).

των πολιτικών που η Ε.Ε. μπορεί να επιδιώκει, αναφέροντας ως παράδειγμα την κρίση της ευρωζώνης ως κρίση του κοινού νομίσματος, αλλά και των νέων κανόνων οικονομικής διακυβέρνησης που θεσπίστηκαν κατόπιν (Six-Pack κανονισμοί), οι οποίοι σχεδιάστηκαν πέρα και πάνω από τις δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων (Bellamy, 2013: 513).

Με άλλα λόγια, η συνδιάθεση, ως «ένωση πολιτειακής συνεξέλιξης» συνέχει τη συντεταγμένη οριοθέτηση επιμέρους πολιτειακών ενοτήτων και τους δεσμούς τους την «πολλαπλότητα», στην οποία και οι ίδιες ανήκουν. Στις συναρμογές θεσμών, αξιών και νορμών, η ένωση τις πλοηγεί τα μέλη προς έννομη συνδιάθεση με σεβασμό της ιδιότητάς τους ως «πολιτειοδοτούντων». Πρόκειται για αναγνώριση κριτηρίων ένταξης σε κοινή πολιτειακή εστία. Ιδίως στις μη κρατικές ενώσεις, που δεν συνέχονται από κοινά πρωτογενή/καταγωγικά γνωρίσματα, ο κοινός δεσμός συναρτάται προς τις (ισο)πολιτειακές και συμμετοχικές ιδιότητες της κοινής τάξης (Χρυσόχοου, 2020α: 99).

3.2.5. Πολιτική αλληλεγγύη

Στο αξιακό υπόβαθρο της Ένωσης ανήκει η αρχή της αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών μελών και η έλλογη, με συναίσθηση κάποιων πρακτικών ορίων της κοινής *caritas*, επιδίωξη δημοκρατικής και δικαιοκρατικής συμπερίληψης και συμβίωσης με τους «διαφορετικούς άλλους», ήτοι και με ανθρώπους που αναγκάζονται, χωρίς να ανήκουν στα ευρωπαϊκά έθνη, να βρουν καταφύγιο στους κόλπους της (Μεταξάς, 2019α: 46-47). Επίσης, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλληλεγγύη σημαίνει υποχρέωση: α) παροχής βοήθειας σε κάποιον με σκοπό να προωθηθεί ένας κοινός στόχος, β) που στηρίζεται στην αναγνώριση ισότητας μεταξύ των εμπλεκομένων, χωρίς καμία οικονομική ή άλλη μορφή συμμετρίας, και τέλος γ) την αμοιβαιότητα των υποχρεώσεων (Παναγιωτόπουλος, 2013: 100-101).

Η αλληλεγγύη εμφανίζεται στις Συνθήκες σε δέκα ενότητες¹²⁸, ενώ απαντάται και στον Τίτλο IV του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (Παναγιωτόπουλος, 2013: 118). Ιδιαίτερης εστίασης όμως χρήζουν οι ενότητες που αφορούν τους τομείς της οικονομικής και νομισματικής ένωσης, καθώς και του ασύλου, της μετανάστευσης και του ελέγχου των εξωτερικών συνόρων.

Η κοινή *caritas* εντούτοις υπονομεύτηκε από την αλληλοδιαδοχή πρώτα της δημοσιονομικής και έπειτα της προσφυγικής κρίσης. Είναι εύλογο να προκύπτει το ερώτημα αν στην Ε.Ε. συναρμόζει πλέον ένας κοινός δεσμός σε διακριτά, αλλά συμβιούντα, πολιτειακά υποκείμενα (Χρυσόχοου, 2020β: 292).

Η μεν δημοσιονομική κρίση ανέδειξε τη διαφορά προσέγγισης της αλληλεγγύης μεταξύ των χωρών της νότιας και της κεντρικής Ευρώπης, όπου για τις μεν πρώτες η αλληλεγγύη για την υπέρβαση της κρίσης ήταν μια αυτονόητη υποχρέωση, ενώ για τις δεύτερες η αλληλεγγύη ήταν ξένη προς τη δική τους *εταιρική* πρόσληψη του

¹²⁸ Ο Παναγιωτόπουλος τις κατηγοριοποιεί ως εξής (Παναγιωτόπουλος, 2013:112-113): 1) Η αλληλεγγύη στο πλαίσιο της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ), στα άρθρα 24 παράγραφοι 2 και 3 της ΣΕΕ· 2) Η αλληλεγγύη-συνδρομή σε περίπτωση στρατιωτικής επίθεσης στο άρθρο 42 παρ. 7 της ΣΕΕ· 3) Η αλληλεγγύη στην κοινή πολιτική στους τομείς του ασύλου, της μετανάστευσης και του ελέγχου των εξωτερικών συνόρων· 4) Η αλληλεγγύη στο πλαίσιο της οικονομικής και νομισματικής ένωσης· 5) Η αλληλεγγύη και η προώθηση της οικονομικής, κοινωνικής και εδαφικής συνοχής· 6) Η αλληλεγγύη, ως κατευθυντήρια γραμμή για την επίτευξη των στόχων στον τομέα της ενέργειας· 7) Η αλληλεγγύη και η ανθρωπιστική βοήθεια· 8) Η αλληλεγγύη για τρομοκρατική απειλή ή επίθεση ή ανθρωπογενείς και φυσικές καταστροφές (ρήτρα αλληλεγγύης)· 9) Η αλληλεγγύη στα οικονομικά (προϋπολογισμός της Ένωσης) και 10) Η αλληλεγγύη και η προσαρμογή των διεθνών συμφωνιών των κρατών μελών.

εγχειρήματος (Στεφάνου, 2020: 5). Παράλληλα, αποτέλεσε και μία κρίση του αξιακού συστήματος της Ένωσης που περιλαμβάνει τη θεσμική ισοτιμία των μελών τους και την αρχή της αλληλεγγύης (άρθρο 3 παρ. 3 ΣΕΕ)¹²⁹. Πέραν της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και, εν γένει, της ανθρωπιστικής διάστασης της¹³⁰, η διατήρηση και η ενίσχυση της αλληλεγγύης είναι καταλυτικός παράγοντας θεσμικής ολοκλήρωσης τόσο ως θεμελιώδης σκοπός της Ένωσης (μέσω του άρθρου 67 της ΣΛΕΕ) όσο και ως θεμέλιος λίθος κοινοτικού δικαίου (Γκιώνης, Κουτσούκης, Φακιολιάς, 2019: 388), με άλλα λόγια μια νομιμοποιητική, συνταγματικής φύσεως βάση για τη δημιουργία του συστήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Υπ' αυτό το πρίσμα, η αλληλεγγύη, ως θεμέλιο της ύπαρξης της Ένωσης: α) επιβάλλει τον σεβασμό των προβλεπόμενων υποχρεώσεων και β) συνιστά μια κατευθυντήρια γραμμή για την επίτευξη των στόχων της Ένωσης, για μια ισόρροπη και συνεκτική ανάπτυξή της (Παναγιωτόπουλος, 2013: 106-107).

Το ευρώ οικοδομήθηκε αρχικά στη λογική της «ρήτρας μη διάσωσης», με στόχο την αποτροπή των αρνητικών εξωτερικοτήτων των δημόσιων ελλειμμάτων που προκαλούν κράτη-μέλη όπου κάθε κράτος-μέλος πρέπει να βρει μόνο του τον τρόπο να δανειστεί από τις αγορές. (Bellamy, 2015: 262). Εξέφρασε έναν νομικό συνταγματισμό αντι-πλειοψηφικού χαρακτήρα, σύμφωνα με τον οποίο οι δεσμεύσεις των σύγχρονων δημοκρατιών δεν είναι αξιόπιστες, από τη στιγμή που οι κυβερνήσεις των κρατών μελών είναι επιρρεπείς σε μυωπικές και βραχυπρόθεσμες πιέσεις, έτσι ώστε να παίρνουν κάθε ευκαιρία που θα μπορούσε να προκύψει για την λαθρεπιβίβαση στη συνεργασία τους με τους άλλους. (Bellamy, 2015: 266).

Αποκορύφωμα αυτής της εξέλιξης ήταν η συζήτηση για την υιοθέτηση από τα κράτη μέλη του λεγόμενου «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα», όπως κατοχυρώθηκε από το άρθρο 3 παρ. 2 της Συνθήκης για τη Σταθερότητα, τον Συντονισμό και τη Διακυβέρνηση στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, που υπογράφηκε στις 2

¹²⁹ Πβλε Παναγιωτόπουλος (2013: 110-111).

¹³⁰ Ο Παναγιωτόπουλος από την πλευρά του αναγνωρίζει την πολιτική, τη νομική και την ηθική διάσταση της αλληλεγγύης. Η μεν πολιτική αναφέρεται στις περιπτώσεις εκείνες που η αλληλέγγυα συμπεριφορά είναι αναγκαία μεταξύ των κρατών μελών για την επίτευξη των στόχων της Ένωσης. Η δε νομική, εμφανίζεται κάθε φορά που η ρύθμιση και η διαδικασία για την εφαρμογή της σε συγκεκριμένη περίπτωση είναι σαφής ή συνιστά μια κατευθυντήρια γραμμή για το νομοθέτη. Τέλος, η ηθική διάσταση της αλληλεγγύης συνίσταται κυρίως όταν αυτή αποτελεί στοιχείο της κοινωνίας των κρατών μελών ή χαρακτηρίζει τις σχέσεις των ανθρώπων ως καθολική αρχή, ανεξάρτητα ιθαγένειας. Βλ. και Παναγιωτόπουλος, (2013: 108).

Μαρτίου 2012 από τους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων των κρατών-μελών της ΕΕ (πλην του Ηνωμένου Βασιλείου και της Τσεχικής Δημοκρατίας και τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 2013¹³¹. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο διαμορφώθηκε η τάση ενίσχυσης του «δημοσιονομικού» και του «οικονομικού συνταγματισμού», η οποία στηρίχθηκε στην πεποίθηση ότι η κατοχύρωση στα εθνικά συντάγματα οικονομικών και δημοσιονομικών στόχων είναι σκόπιμη, αναγκαία ή ακόμα και επαρκής συνθήκη για την αντιμετώπιση μελλοντικών κρίσεων (Βλαχογιάννης, 2018: 109-110).

Στα ενωσιακά συμφραζόμενα, κατ' επίκληση της κρίσης και της «έκτακτης ανάγκης», που αυτή παράγει, συνταγματοποιήθηκαν όχι μόνο συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής πολιτικής, αλλά και ευρύτερα συγκεκριμένες δομικές πολιτικές προσεγγίσεις για τη διαμόρφωση της οικονομίας. Δια της συνταγματοποίησης συνετελέσθη μία κατ' ουσία εκβολή των αντίστοιχων θεματικών από το πεδίο της πολιτικής διαβούλευσης και δημοκρατικής απόφασης. (Μεταξάς, 2019β: 61-62).

Η οικονομική ολοκλήρωση της Ε.Ε. προϋποθέτει εντούτοις κοινωνικές διεργασίες που ενδυναμώνουν την αλληλεγγύη και την αυτονομία του θεσμικού οικοδομήματός της. Οι ανισότητες και, ως εκ τούτων, το συνεπαγόμενο έλλειμμα αλληλεγγύης δημιουργούν προβλήματα εμπιστοσύνης και λογοδοσίας, εγκυμονώντας τον σοβαρό κίνδυνο να επαναφέρουν στο προσκήνιο με μεγαλύτερη ένταση τα ζητήματα του δημοκρατικού ελλείμματος. Η Ε.Ε. είναι ένα κατεξοχήν πολιτικό και κοινωνικό εγχείρημα, που αποβλέπει στη δημοκρατική συσσωμάτωση ευρωπαϊκών λαών και πολιτών σε μία πολιτειακή οργάνωση, η μορφή και ο τρόπος συγκρότησης της οποίας παραμένουν αντικείμενο καθημερινής, αέναης αναζήτησης και διαβούλευσης (Γκιώνης, Κουτσούκης, Φακιολιάς, 2019: 389-390).

Η προσφυγική κρίση από την πλευρά της έθεσε δύο πολύ σημαντικά ζητήματα: Το ένα αφορούσε την κατανομή των βαρών μεταξύ των κρατών-μελών και το άλλο την αστυνόμευση των κοινών συνόρων της Ευρώπης (Τσούκαλης, 2016: 235). Παράλληλα η έξαρση των προσφυγικών και μεταναστευτικών κυμάτων υπονόμισαν το αίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών μελών, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 80 ΣΛΕΕ (Νικολακοπούλου-Στεφάνου, 2016: 476-478;) με αποτέλεσμα να απαιτείται μία επαναοριοθέτηση της έννοιας της αλληλεγγύης σε νέες θεωρητικές βάσεις, ιδίως μέσω

¹³¹ Για το περιεχόμενο και την προβληματική που εγείρει το ζήτημα της υιοθέτησης του «χρυσού» δημοσιονομικού κανόνα από τα κράτη μέλη πρβλε Παπαδοπούλου (2016: 311 επ.).

της έντασης των διαιρέσεων σε πρώτη φάση σε πιστώτριες και οφειλέτριες χώρες (Τσούκαλης, 258-259) και σε δεύτερη βάση μεταξύ χωρών υποδοχής και χωρών δεύτερης κατανομής. Η προσφυγική κρίση ενίσχυσε ανάμεσα στα κράτη μέλη την καχυποψία και τη δυσπιστία της δημοσιονομικής κρίσης που είχε προηγηθεί, με επιμέρους κράτη μέλη να θέλουν να απόσχουν της υποχρέωσης αλληλεγγύης υπέρ άλλων κρατών μελών που επωμίστηκαν το μεγαλύτερο βάρος διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης. Γι αυτό και η προσφυγική κρίση αποτελεί κομβικό στοίχημα για τις πιθανότητες επιβίωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γιατί ενισχύει ξανά μια αίσθηση εθνικής πίστης, και την ίδια στιγμή διαβρώνει τις δυνατότητες ενός συνταγματικού πατριωτισμού στην Ένωση συνολικά (Krastev, 2018: 78).

Σε επίπεδο κράτους, παρά τις οικονομικές διεργασίες που συσσωρεύουν πλούτο ή την δημοκρατικά ανέλεγκτη φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών, απαιτείται ανασύνθεση της ουσίας της πολιτικής και η μετουσίωσή της σε μια εξισορροπημένη μορφή οικονομικού ανθρωπισμού, εμφορούμενη από την αξιακή διαχρονία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Παράλληλα η ίδια η Ε.Ε. οφείλει να στραφεί προς την κατεύθυνση της «ηθικής κοινοπολιτείας» (Παπαγεωργίου, 2017) και να προσανατολίσει τα κράτη μέλη που την αποτελούν ότι η προσφυγική κρίση δεν αποτελεί υπόθεση μόνο των «κρατών πρώτης υποδοχής», αλλά ένα αίτημα δίκαιης κατανομής. Από την πλευρά του ο Στεφάνου υποστηρίζει ότι: *«θα ήταν δυνατή η αξιοποίηση του μηχανισμού της ενισχυμένης συνεργασίας που προβλέπεται στην ίδια την ενωσιακή συνθήκη (άρθρο 20 ΣΕΕ) ή η σύναψη παρα-ενωσιακών συμφωνιών, όπως συνέβη με τη διακυβέρνηση της ευρωζώνης»* (Στεφάνου, 2020: 11).

Ο Habermas οραματίστηκε την πολιτική αλληλεγγύη ως το αποτέλεσμα της διενέργειας ενός ελεύθερου από καταναγκασμούς δημοσίου Λόγου που οδηγεί σε αμοιβαία πολιτική αναγνώριση, και στη διαρκή διαδικασία αμοιβαίας εκμάθησης (Muller, 2012: 76). Η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη συνυφαίνεται με την αρχή της αλληλεγγύης σαν ένα αρκετά στέρεο και πρωτότυπο υπόβαθρο, ώστε να αποτελέσει ένα μοντέλο για τον υπόλοιπο κόσμο. Από αυτό εξαρτώνται τα κοινωνικά και πολιτικά θεμέλια της πολιτικής ενσωμάτωσης του Ευρωπαίου πολίτη ως πολίτη (Φερού, 2006: 285). Η συνταγματική κοινωνία που εκτείνεται πάνω από τον οργανωτικό πυρήνα ενός μοναδικού κράτους πρέπει να αναπτύσσει την αλληλεγγύη των πολιτών, οι οποίοι είναι έτοιμοι να αναλάβουν ο ένας την ευθύνη για τον άλλο. Μόνον όταν μετασχηματιστεί και η εθνική αλληλεγγύη των πολιτών θα μπορέσει το σύνολο των πολιτών της Ένωσης

να μοιραστεί αποτελεσματικά την κυριαρχία με τους λαούς των κρατών-μελών που όπως πριν μονοπωλούν την εξουσία (Χάμπερμας, 2012: 111-112). Ο Habermas λογίζει ως θεμέλιο της ευρωπαϊκής υπερεθνικής δημοκρατίας την αλληλεγγύη μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών και μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών. Πάνω σε αυτήν την βάση προωθούνται και υιοθετούνται οι προσφορότερες μέθοδοι διαμόρφωσης μιας νέας ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης, πέρα και έξω από τα στενά εθνικά όρια της δημόσιας πολιτικής σφαίρας (Γούναρης, 2014: 66-67).

Απαιτούνται θυσίες στη βάση μίας μακρόπνοης αλληλεγγύης, η οποία προϋποθέτει το αμοιβαίο άνοιγμα των εθνικών δημόσιων σφαιρών της μίας για την άλλη (Χάμπερμας, 2012: 114). Έμπρακτη επίδειξη πολιτικής αλληλεγγύης στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής *res publica* συνιστά και η απαίτηση να δημιουργηθεί μια ομοιογενής, απλή, ευανάγνωστη και αρμονική βάση κοινωνικής προστασίας, με καθολική εφαρμογή μέσα στην Ένωση. Με δεδομένη τη σχετική ανισότητα και την υπαρκτή πολυπλοκότητα των εθνικών κοινωνικών νομοθεσιών, η καθιέρωση ενός βασικού εισοδήματος ως Εισοδήματος διασφάλισης του Ευρωπαίου πολίτη θα ανταποκρινόταν τόσο στην ανάγκη για μια εκ νέου πολιτική νομιμοποίηση της Ένωσης όσο και στην ανάγκη για εναρμόνιση της βάσης για μια κοινωνική Ευρώπη, η οποία παραμένει μέχρι και σήμερα αφηρημένη (Φερύ, 2006: 300).

Όμως για να σφυρηλατηθούν οι απαιτούμενοι δεσμοί πολιτικής αλληλεγγύης, πρέπει παράλληλα να καλλιεργηθεί μία παραδοσιακή αξία της ρεπουμπλικανικής θεωρίας: η αρχή της *caritas republicae*, που σημαίνει πάθος για τα δημόσια πράγματα (Χρυσόχοου, 2010^α: 21). Σκοπός της είναι να προβάλλει την εικόνα συντεταγμένης συμπόρευσης και να διευρύνει τους όρους της δημοκρατικής συμβίωσης εντός μιας ευρύτερης πολλαπλότητας που εγγράφει τις κανονιστικές δεσμεύσεις των μερών (Χρυσόχοου, 2020^β: 296).

Η εν λόγω αρχή, ως εναλλακτική ή έμπρακτη απόδειξη της πολιτικής αλληλεγγύης, έχει σφυρηλατηθεί μέσα από τη δημόσια έκφανση της τέχνης του «ευζην»: την ικανότητα των μελών του δήμου να επιδιώκουν τη συλλογική ευδαιμονία μέσα από συγκεκριμένες προδιαθέσεις, τάσεις, επιδιώξεις, δηλαδή τις δημόσιες αρετές, οι οποίες αποτελούν προέκταση των πράξεων που έχουν αντίκτυπο στην κοινωνία και προκαλούν το κοινό συμφέρον (Χρυσόχοου, 2005: 110). Η *caritas rei publicae* λειτουργεί ως συνεκτικός ιστός μεταξύ των μελών μιας ελεύθερης δημόσιας

κοινότητας ενσαρκώνοντας μια μορφή πολιτικής φιλαλληλίας (*cavitas civium*), η οποία ταυτίζεται με την πίστη στο δημοκρατικό πολίτευμα και αντιτίθενται, όπως και η ίδια η ιδέα του πατριωτισμού, στον εθνικισμό.

Υπό αυτή την έννοια, γίνεται συνώνυμη της *caritas patriae*, η οποία εκλαμβάνεται ως έμπρακτη και συνειδητή αφοσίωση των πολιτών στις αξίες και τους θεσμούς της κοινής πολιτικής συγκρότησης. Αυτό που δεν μπορεί να διασφαλίσει κανένα πολίτευμα που ευνοεί ή που δεν αποτρέπει την εξάρτηση και την εξουσίαση, αποτελεί την πολιτική ηθική της *caritas rei publicae*: τη διάπλαση οργανικών δεσμών ανάμεσα στην ελευθερία του ενός και την ελευθερία του όλου, στη συμμετοχή και την ευθύνη, στην ατομικότητα και τη συλλογικότητα, στο ιδεώδες της πολιτικής ισότητας και τον πολιτισμό του κράτους δικαίου (Χρυσόχοου, 2010α: 107-108). Η *caritas rei publicae* είναι συνώνυμη με τις έννοιες της ελευθερίας και της ρεπουμπλικανικής πολιτείας: αναφέρεται στην ελευθερία του να ζει κανείς σε μια συντεταγμένη κοινότητα, οι θεσμοί και οι νόμοι της οποίας δημιουργούν στα μέλη της μια «κοινότητα» (*commonness*) συναισθημάτων γύρω από την κοινή τους συγκρότηση. Προϋπόθεση της *caritas rei publicae* είναι η κοινή δέσμευση των πολιτών να θέτουν το κοινό αγαθό πάνω από κάθε ατομικό συμφέρον. Αυτό παραπέμπει στην ιδιότητα του να ανήκει κανείς σε μια δημόσια κοινότητα, να αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός κοινού συμφέροντος, και να υπερασπίζεται την κοινή ελευθερία (Χρυσόχοου, 2010α: 109-110).

Ο αλληλέγγυος αυτός πολιτειακός δεσμός που συνέχει ελεύθερα άτομα, όσο και η προσήλωσή τους, και των δημόσιων θεσμών, στους κοινούς νόμους και τα κοινά, προσδίδει στη ρεπουμπλικανική πολιτεία –όπως αρχικά ενσαρκώθηκε στους θεσμούς της δημοκρατικής Ρώμης κι έπειτα στις νεορωμαϊκές ή αναγεννησιακές αναβιώσεις του(ς)– μια διακριτή ποιότητα πολιτικής ελευθερίας (Χρυσόχοου, 2020α: 151).

Συνοψίζοντας τους παραπάνω βασικούς πυλώνες της ευρωπαϊκής *res publica*, το ρεπουμπλικανικό πρότυπο προσεγγίζει την Ε.Ε. ως νέα μορφή πολιτείας και εστιάζεται σε προβλήματα ουσιαστικής (κοινωνικής, όχι απλώς διαδικαστικής) νομιμοποίησης. Επεξεργάζεται τη δυνατότητα μιας εμπειρικά ενημερωμένης κανονιστικής θεωρίας, η οποία αναζητά τους θεσμικούς μηχανισμούς που υποβοηθούν τη συνειδητοποίηση από τους πολίτες των τρόπων με τους οποίους το πολιτικό

σύστημα της Ε.Ε. τους αφορά και αλληλεπιδρά με τη ζωή τους και τις αξίες τους (Χρυσοχόου, 2009: 86-87).

3.2.6. Επιλογικές σκέψεις

Η θεωρία υποστηρίζει ότι το ευρωπαϊκό εγχείρημα διανύει ήδη την εποχή της «τέταρτης Ευρώπης»¹³², την Ευρώπη της Συνδιάθεσης¹³³, που σηματοδοτεί την ποιοτική μετάβαση από την κυριαρχία στη συναρχία μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διαμόρφωσης της πολιτείας (Χρυσόχου, 2007: 140). Η «Τέταρτη Ευρώπη», όχι μόνο προσφέρει μία εξισορροπητική τάση μεταξύ της κρατοκεντρικής προσέγγισης της ευρωπαϊκής πολιτικής και της μετα-κρατικής ή μετα-κυριαρχικής αντίληψης περί πολιτείας και δημόσιου πολιτισμού, αλλά παράλληλα θέτει το ερώτημα εάν οι πολίτες επηρεάζουν τη διακυβέρνηση της συλλογικότητας, δεδομένου του πολλαπλασιασμού των άτυπων διακυβερνητικών διευθετήσεων που βιώνει το γενικό σύστημα (Χρυσόχου, 2010α: 74).

Ωστόσο η θεωρία δεν έχει εφοδιάσει την ευρύτερη συζήτηση για το μέλλον της Ευρώπης μόνο με την θεωρία της συνδιάθεσης· Αντίθετα, έχει εφοδιάσει την συζήτηση για το μέλλον της Ευρώπης με ποικίλες προτάσεις. Κατά τον Τσάτσο (2007^α: 500) *«βρισκόμαστε μπροστά σε μια ιστορικά συναρπαστική και νομικά πρωτόγνωρη διαλεκτική σχέση συστήματος και υποσυστημάτων, δηλαδή μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών αφενός και, αφετέρου, μεταξύ ευρωπαίων και εθνικών πολιτών, που αμοιβαία εκπέμπουν και αποδέχονται βασικές εκφάνσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού»*

Ο Χρυσόχου προσπαθεί να συμπυκνώσει τη συζήτηση για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη βάση τριών προτύπων διακυβέρνησης: το συνομοσπονδιακό,

¹³² Σε μια ιστορική προοπτική (Χρυσόχου, 2005: 57-59), όπως ακριβώς η «Πρώτη Ευρώπη» του Hallstein (1958-1966) υποστήριζε ότι η επίτευξη των οικονομικών στόχων της Κοινότητας θα παρέσυρε και το επίπεδο της ενοποίησης) έδωσε τη θέση της στην «Δεύτερη Ευρώπη» του Dahrendorf (1969-1974, την επαύριο του περίφημου Συμβιβασμού του Λουξεμβούργου τον Ιανουάριο του 1966, όπου στόχο είχε την ανάδειξη ενός πιο ευνοϊκού πλαισίου διακυβερνητικής συνεργασίας, ικανό να συγκεράσει τις τάσεις εξέλιξης του συστήματος με μια στρατηγική εμβάθυνσης). Αυτή με τη σειρά της αντικαταστάθηκε από την κατά Taylor «Τρίτη Ευρώπη» (1974-1997), που σηματοδοτείται από την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το 1974 και τελικό προϊόν της φάσης αυτής υπήρξε εν πολλοίς συμβιβαστική δομή ανάμεσα σε τρία είδη πολιτικής διακυβέρνησης: το ομοσπονδιακό, το συνομοσπονδιακό και το συναινετικό.

¹³³ Για τον Χρυσόχου, (2005: 60), η Ευρώπη της συνδιάθεσης: α) προσφέρει το γενικό πλαίσιο για την κατανόηση των κρατοκεντρικών ιδιοτήτων της ενοποίησης, και ιδιαίτερα των νέων σχέσεων κυριαρχίας στη σύγχρονη Ευρώπη και β) ενσωματώνει το παράλληλο αίτημα για μια πιο δημοκεντρική διαδικασία ένωσης που θα διασφαλίζει τόσο τη δημοκρατική αυτονομία των μερών όσο και την ικανότητα δημοκρατικού αυτοκαθορισμού του όλου.

το ομοσπονδιακό και το συναινετικό (Χρυσόχοου, 2006: 226-234)¹³⁴, υποστηρίζοντας ότι η Ε.Ε., ως ένα υβριδικό μόρφωμα, περιλαμβάνει στοιχεία από όλα τα παραπάνω υποδείγματα (Χρυσόχοου, 2009: 15-18). Με τη σειρά του ο Παπάζογλου διακρίνει κατά την εξέλιξη των μορφών διακυβέρνησης σε επίπεδο Ε.Ε. στο πρότυπο του συλλογικού αυτοκαθορισμού και στο πρότυπο του διακυβερνητικού συντονισμού (2009: 67)¹³⁵. Ο Glencross (2016: 370-394) αναφέρει τέσσερα πρότυπα διακυβέρνησης: τον φεντεραλισμό¹³⁶, τη συνομοσπονδία¹³⁷, τα δίκτυα διακυβέρνησης¹³⁸ και τη διαφοροποιημένη ολοκλήρωση¹³⁹, ενώ με τη σειρά της η

¹³⁴ Το συνομοσπονδιακό πρότυπο αφορά τη συνένωση κυρίαρχων κρατών μέσω μιας Διεθνούς Συνθήκης και όχι μέσω ενός τυπικού ή άτυπου Συντάγματος. Το εν λόγω πρότυπο πρεσβεύει ότι η δημοκρατική αρχή υπηρετείται καλύτερα από την ανάδυση μιας δημοκρατικής κοινωνίας κρατών και όχι από τη συγκρότηση μιας νέας πολιτείας, αποτελούμενης από το δικό της δήμο, ως ανώτατη νομομοποιητική αρχή του κοινού συστήματος (Χρυσόχοου, 2006: 226-227). Από την πλευρά του, το ομοσπονδιακό πρότυπο αποσκοπεί στη διαμόρφωση ενός σύνθετου δήμου, στη διάχυση της πολιτικής ισχύος στα μέρη, στην πολιτική μάθηση και κοινωνικοποίηση των μειονοτήτων, και στη διασφάλιση συνταγματικών εγγυήσεων, ελέγχων και ισορροπιών, ώστε κάθε ομόσπονδη πολιτεία να εκπροσωπείται σε κεντρικό επίπεδο (Χρυσόχοου, 2006: 227). Τέλος, το συναινετικό πρότυπο επιδιώκει με τη σειρά του την επίτευξη συνθηκών σταθερής διακυβέρνησης σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από έντονες διαιρετικές τομές και, άρα, τη δημιουργία μιας σύνθετης πολιτείας, η οποία θα είναι σε θέση να προστατεύσει τα δικαιώματα των μειονοτήτων (Χρυσόχοου, 2006: 228).

¹³⁵ Ο μεν συλλογικός αυτοκαθορισμός εκφράζεται με όρους φιλελεύθερου εθνικισμού και θεωρεί, ως βασικό σκοπό της διακυβέρνησης, τον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό και τη διατήρηση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού πολιτισμού, θεωρώντας επομένως αναγκαία την προάσπιση της αυτονομίας των κυβερνήσεων. Ο δε διακυβερνητικός συντονισμός, υποστηρίζει ότι σκοπός της διακυβέρνησης είναι η αναζήτηση αποτελεσματικών λύσεων στις προκλήσεις και τα προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών. Ο σκοπός αυτός υπηρετείται και μέσω θεσμών πολιτικής συνεργασίας σε περιφερειακό επίπεδο και, όταν κρίνεται απαραίτητο, μέσω της μεταφοράς αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικά όργανα. Για περισσότερες αναπτύξεις του διακυβερνητικού συντονισμού πρβλ. Μενδρινού (2016: 113-131).

¹³⁶ Ουσιαστικά ο Glencross εννοεί τον ομοσπονδισμό, ο οποίος αναφέρεται ως θεωρία στο οικείο κεφάλαιο.

¹³⁷ Αναφέρεται και στο οικείο κεφάλαιο

¹³⁸ Το οποίο ο Glencross ταυτίζει με την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση (Glencross, 2016: 383-384), θεωρία που αναφέρεται εκτενέστερα στο οικείο κεφάλαιο

¹³⁹ Το μοντέλο βασίζεται στην οικειοθελή επιλογή του βαθμού συμμετοχής των κρατών-μελών. Αυτό το μοντέλο υποθέτει ότι η εθνική πολιτική είναι το καλύτερο forum για να αποφασιστεί αν και πώς θα υπάρξει συμμετοχή στις πολιτικές της Ένωσης. Η διαφοροποιημένη ολοκλήρωση βασίζεται στο να επιτρέπεται στις εθνικές κυβερνήσεις η ελευθερία επιλογής των όρων της ολοκλήρωσης, λαμβάνοντας υπόψη τις δημοκρατικά εκπεφρασμένες προτιμήσεις των ψηφοφόρων τους (Glencross, 2016: 388). Κατεξοχήν παράδειγμα της διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης, το οποίο προβλέφθηκε στη Συνθήκη της Λισαβόνας είναι η ενισχυμένη συνεργασία, μια πολιτική πρωτοβουλία που προτείνεται από το ένα τρίτο των κρατών-μελών σε μια περιοχή που δεν είναι μέρος των αποκλειστικών αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δεν αποτελεί επέκταση των εν γένει νομικών εξουσιών της. Η ενισχυμένη συνεργασία μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε περιπτώσεις στις οποίες η νομοθεσία δεν μπορεί να περάσει κάτω από τη συνήθη νομοθετική διαδικασία λόγω της έλλειψης ειδικής πλειοψηφίας ή όταν τα μέλη του Συμβουλίου είναι απρόθυμα να αναγκάσουν μια επίσημη πληροφορία και να παραβιάσουν την κουλτούρα της συναίνεσης. Εκτός από την εξωτερική πολιτική, η διαδικασία της ενισχυμένης συνεργασίας ξεκινά με μια πρόταση από την Επιτροπή, η οποία στη συνέχεια απαιτεί έγκριση από το ένα τρίτο των κρατών-μελών. Τα κράτη-μέλη που δεν μετέχουν είναι ελεύθερα να συμμετάσχουν σε

Μενδρινού (2016: 118-129) διακρίνει: α) την κοινοτική μέθοδο/υπερεθνική συνεργασία, β) στην κεντρική ρύθμιση, γ) στη διακυβερνητική συνεργασία, στον διακυβερνητικό συντονισμό (στον οποίο περιλαμβάνονται η ανοικτή μέθοδος συντονισμού, ο συνεργατικός διακυβερνητικός συντονισμός και ο πολυμερής συντονισμός). Ο Φραγκονικολόπουλος (2017: 44-46) καταλήγει σε πέντε διαφορετικά και αντικρουόμενα μοντέλα τα οποία είναι: α) το ομοσπονδιακό, β) το διακυβερνητικό, γ) της οικονομικής συνεργασίας, δ) της διακυβέρνησης μέσω δικτύων και ε) της διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης. Τέλος, ο Πλατιάς (2020: 261-269) κατατάσσει στις νέες μορφές και πρότυπα διακυβέρνησης: α) την ανοικτή μέθοδο συντονισμού, β) τη συρρύθμιση και αυτορρύθμιση, γ) τους Ευρωπαϊκούς οργανισμούς, δ) την οικονομική διακυβέρνηση ως υβριδική διακυβέρνηση.

Μολονότι αυτή η συνοπτική κατηγοριοποίηση είναι επιβοηθητική, δεν είναι αρκετή για να περιλάβει τον πλούτο των προτάσεων που έχουν διατυπωθεί στη θεωρία για το μέλλον της Ευρώπης¹⁴⁰. Προτάσεις που υποβάλλονται όχι μόνο από τους εκπροσώπους της θεωρίας, αλλά και από τα ίδια τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και από ευρωπαίους ηγέτες¹⁴¹. Κι αυτό διότι ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν έχει αυτό που ονομάζεται «πολιτική οριστικότητα» ή δεν μετέχει ως ένα ακόμη επεισόδιο που κατατείνει προς το τέλος της ιστορίας, όπως το εμπνεύστηκε ο Φράνσις Φουκογιάμα (Krstev, 2018: 34-38). Δηλαδή δεν υπάρχει κανένα αποδεκτό καταληκτικό σημείο ως προς τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η ολοκλήρωση (Glencross, 2016: 368-369). Αυτό επιτρέπει την διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων εκ μέρους των θεωρητικών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι οποίες χρίζουν

μεταγενέστερο στάδιο, ενώ η απόφαση για την εφαρμογή αυτής της διαδικασίας, απαιτεί τη συναίνεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (Glencross, 2016: 392-393).

¹⁴⁰ Επί παραδείγματι ο Τσούκαλης καταθέτει τις παρακάτω προτάσεις (2016: 285-286): α) περισσότερες αποφάσεις από την ομοφωνία στις κατά πλειοψηφία, σε συνδυασμό με μεγαλύτερη διαφοροποίηση, σε συνδυασμό με μεγαλύτερη διαφοροποίηση, όποτε είναι δυνατόν, προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες της μειοψηφίας, β) για να τεθεί σε ισχύ μια νέα Συνθήκη, πρέπει να απαιτείται ειδική πλειοψηφία χωρών και πολιτών, και αυτοί που μειοψηφούν θα πρέπει, είτε να σέβονται στην απόφαση τις πλειοψηφίας, είτε να αποχωρούν, γ) θα πρέπει επίσης να υπάρξει πρόβλεψη για τις χώρες που δεν είναι πρόθυμες ή ικανές να λάβουν μέρος σε πιο προηγμένες μορφές ολοκλήρωσης, δ) η μεγαλύτερη εσωτερική διαφοροποίηση και ευελιξία θα έπρεπε να αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος του θεμελιώδους νόμου της Ε.Ε., σε αναγνώριση της υφιστάμενης ποικιλομορφίας, ενώ χρειάζεται να διασφαλιστεί ότι τα δικαιώματα συμβαδίζουν με τις υποχρεώσεις, ε) Η μεγαλύτερη εσωτερική ευελιξία και διαφοροποίηση θα πρέπει επίσης να συνοδεύεται από την επιστροφή ορισμένων αρμοδιοτήτων στα κράτη-μέλη (σελ. 285-286)

¹⁴¹ Όπως επί παραδείγματι το σχέδιο «Ευρωπαϊκή Αναγέννηση» του Γάλλου Προέδρου Εμμανουέλ Μακρόν, το οποίο δημοσιοποιήθηκε λίγους μήνες πριν από τις ευρωεκλογές. Προσβάσιμο εδώ: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/03/04/gia-mia-europaike-anagennese.el>

περαιτέρω πραγμάτευσης (Τσινισιζέλης και Χρυσόχοου, 2017: 292), αφού η απουσία ενός τέλει μοντέλου αναφορικά με την ολοκλήρωση σημαίνει, κατά συνέπεια, ότι οι πολίτες και οι πολιτικοί θα συνεχίσουν να διαφωνούν για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να οργανωθεί το σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Glencross, 2016: 396).

Για παράδειγμα, ο Siedentop προτείνει τη δημιουργία μίας Ευρωπαϊκής Γερουσίας (Siedentop, 2002:174-179), ενώ ο Habermas την ομοσπονδιακή διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης που χαράσσει και πραγματοποιεί μια κοινωνική και οικονομική πολιτική μέσα σε πνεύμα συνείδησης μίας υποχρεωτικής κοσμοπολιτικής αλληλεγγύης (Habermas, 2003: 24, 89-90, 2012: 57-58). Ο Λάβδας με τη σειρά του εισηγείται την υιοθέτηση του φιλελεύθερου ρεπουμπλικανισμού για την κατασκευή μίας Ευρωπαϊκής Ένωσης ως κοινότητας που διέπεται από ένα *minimum* κοινών πολιτικών αξιών (Λάβδας, 2004: 82-83, 91) ενώ ο Χρυσόχοου την υιοθέτηση ενός πολιτικού συντάγματος την Ε.Ε., που ορίζεται «ως ένα *sui generis* σύνολο νομών, αρχών και διαδικασιών, που συνθέτουν την αναδυόμενη πολιτεία» (Χρυσόχοου, 2004: 107-109)¹⁴². Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Παπαστυλιανός, που υποστηρίζει τη θέσπιση μίας διακριτής συνταγματικής τάξης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, από τη στιγμή που δεν «είναι αδύνατη η άσκηση της συντακτικής εξουσίας στο επίπεδο της Ε.Ε.» (Παπαστυλιανός, 2008: 21 επ.). Οι Bellamy και Castiglione υποστηρίζουν την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού φιλελευθερισμού ως κυρίαρχου προτύπου στην Ε.Ε. (Bellamy & Castiglione, 2004: 180-192), ενώ ο Bellamy (2016: 211) επιχειρηματολογεί υπέρ μίας Ευρωπαϊκής Ένωσης ως μιας Ένωσης κυρίαρχων κρατών¹⁴³. Τέλος, υπάρχει και η κοσμοπολιτική πρόταση των Ελευθεριάδη και Φερού, όπου ο μιν πρώτος προσεγγίζει την θεώρηση της Ε.Ε. ως μίας κοσμοπολιτικής έννομης

¹⁴² Ο οποίος εκφράζει έναν πολιτικό συνταγματισμό σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης παραπέμπει σε ένα υβριδικό σύστημα διαμοιρασμού της εξουσίας (Χρυσόχοου, 2006: 173), διαπνεόμενος από τις εξισορροπητικές τάσεις μιας ρεπουμπλικανικού τύπου μεικτής διακυβέρνησης (Χρυσόχοου, 2010^a: 61), αναδεικνύοντας πτυχές της κοινωνικής νομιμοποίησης της Ένωσης (Χρυσόχοου, 2005: 95-96)

¹⁴³ Μια τέτοια ένωση έχει ως συστατικά της κυρίαρχα κράτη που παρέχουν το πλαίσιο για τη λαϊκή εσωτερική κυριαρχία. Παρόλα αυτά, δημιουργούν εξωτερικούς υπερεθνικούς θεσμούς με ορισμένα φαινομενικά ομοσπονδιακά χαρακτηριστικά, με την ικανότητα να επιτρέπουν την αμοιβαία ρύθμιση της εξωτερικής τους κυριαρχίας δεδομένης της παγκόσμιας διασύνδεσης. Ωστόσο, αυτή η υπερεθνική τάξη δεν είναι από μόνη της κυριαρχική. Ως αποτέλεσμα, δεν είναι η ίδια η πηγή κυριαρχίας, αλλά μάλλον ένας μηχανισμός για τα κράτη μέλη να αποφύγουν τη δυνατότητα το ένα να κυριαρχεί στο άλλο. Με αυτόν τον τρόπο, απαντά στο αίτημα να δοθεί απάντηση στις πιέσεις που ασκούνται στην εξωτερική κυριαρχία σε ένα διασυνδεδεμένο κόσμο, αφενός, και στη δυνητική αδικία που διαπράττεται από μια κυρίαρχη αρχή σε όσους αποκλείονται από μέλη, αφετέρου, χωρίς να δίδεται η ουσία της εσωτερικής κρατικής εξουσίας ως πλαίσιο για ένα δημοφιλές κυριαρχικό καθεστώς ικανό να στηρίξει μια μη κυρίαρχη νομική και πολιτική τάξη για τους πολίτες της.

τάξης (Ελευθεριάδης, 2004: 283), ο δε δεύτερος κάνει λόγο για ένα κοσμοπολίτικο κράτος (Φερού, 2006: 31-32) το οποίο διέπεται από το κοσμοπολίτικο δίκαιο (Φερού, 2006: 145-147), ενώ διακριτή περίπτωση αποτελούν οι αναπτύξεις του Δημήτρη Τσάτσου για την «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία» (Τσάτσος, 2007, 2007β, Χρυσόχου, 2009: 149-152).

Σε κάθε περίπτωση ο πλούτος των παραπάνω προτάσεων και σχεδίων, όπως και των «εννοιολογικών θεάσεων» της Ε.Ε. (Χρυσόχου, 2020α: 423-424) δείχνει ότι η θεωρία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι σε καλή κατάσταση, μολοντί ενδεχομένως η *«δόξα των μεγάλων ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης πέρασε»* (Rosamond, 2006: 295). Πολλοί θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης παρουσιάζει έντονα σημάδια κόπωσης από τις πολλαπλές κρίσεις και αυξημένη ετερογένεια λόγω των διαδοχικών διευρύνσεων (Τσινισιζέλης και Χρυσόχου, 2017: 288), εκτιμώντας ότι η Ε.Ε. απομακρύνθηκε από το δρόμο της ολοκλήρωσης στην πρώτη δεκαετία της νέας χιλιετίας (Taylor, 2010: 24), τονίζοντας ότι η ενοποίηση *«ίσως έχει αγγίξει τα όριά της»* (Χρυσόχου, 2006: 233) και να μην εξελίχθηκε με τον τρόπο ή με την ταχύτητα που οραματίστηκαν πολλοί από τους ιδρυτές της ΕΚ (Nugent, 2010: 607, Taylor, 2010: 28). Η Ε.Ε. εισέρχεται σε ένα στάδιο περισυλλογής και σε ένα σημείο στρατηγικής ακινησίας, το οποίο όμως φαίνεται να αφορά περισσότερο τις ηγετικές ομάδες παρά τους πολίτες (Χρυσόχου, 2006: 224). Η ιδεολογία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει χάσει την ηγεμονία της, την αυτοπεποίθηση του αυτονόητου και αυταπόδεικτου, ενώ υποστηρίζεται ότι βιώνει το αδιέξοδο του *«πολιτικά είναι δύσκολο να προχωρήσει και τρομακτικό να οπισθοχωρήσει»* (Τσούκαλης, 2016: 41).

Εντούτοις, η θεωρία της Ε.Ε. όμως δεν αποκλείει την ανάδειξη μιας «μεγάλης εικόνας», παρά τις σχετικές επιφυλάξεις (Χρυσόχου, 2015: 26). Παράλληλα, η επένδυση στην ευρωπαϊκή ιδέα, ως προτύπου ειρηνικής μεταβολής και οικοδόμησης συλλογικών θεσμών, πρέπει σε κάθε περίπτωση να γίνει (Χρυσόχου, 2010^α: 130) και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση να επαναθεμελιωθεί (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 147). Απαιτείται συνεπώς μία ισχυρή ενίσχυση, ανανέωση και επικαιροποίηση της ιστορικής, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και πολιτικής αφήγησης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που δεν θα θεωρεί τίποτε απλό και προφανές, αλλά θα το τεκμηριώνει, θα το συγκρίνει και θα το προβάλλει στο μέλλον, μέσα σε συμφραζόμενα, όχι μόνο ευρωπαϊκά, αλλά παγκόσμια (Βενιζέλος, 2016: 89).

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση αφήνει πίσω της μία κληρονομιά, ένα κεκτημένο προς υπεράσπιση. Η Ε.Ε.: α) αποτελεί το πιο σύνθετο και πρωτότυπο σύστημα συλλογικής διακυβέρνησης στην ιστορία της διεθνούς οργάνωσης, β) αποτελεί τον βασικό πυρήνα εμπέδωσης ενός διευρυμένου πολιτικού χώρου, μέσω ενός συναινετικού προτύπου διακυβέρνησης που εγγυάται την ειρηνική κοινωνική μεταβολή και την αμοιβαίως αποδεκτή διευθέτηση των διαφορών· γ) αποτελεί κεντρικό άξονα εδραίωσης της σταθερότητας για πλήθος κρατών που κινούνται στο άμεσο ή έμμεσο περίγυρό της, δ) συγκρινόμενη με άλλους διεθνείς οργανισμούς, αποτελεί το πιο εξελιγμένο σύστημα πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, με κατοχυρωμένα θεσμικά εχέγγυα για την προστασία των δικαιωμάτων και των αρχών του κράτους δικαίου ε) μόνο συγκρινόμενη με τα συστατικά της μέρη υπολείπεται επαρκούς δημοκρατικής νομιμοποίησης, έχοντας όμως θεσπίσει νέους μηχανισμούς μεταφοράς των όρων της χρηστής διακυβέρνησης σε διεθνικό επίπεδο, στ) αποτελεί, συγκρινόμενη με άλλες περιφερειακές ενώσεις, το πλέον ενοποιημένο σύνολο λειτουργικών χώρων και διάχυσης συλλογικών νορμών για τη συνάσκηση της κυριαρχίας μέσω ενός καθεστώτος συνδιάθεσης ζ) παρά τις κρίσεις που έχει αντιμετωπίσει, καταφέρνει να επιτυγχάνει μια συνολική εξισορρόπηση, χωρίς να αλλοιώνει τους καταστατικούς στόχους αυτής της μοναδικής διαδικασίας συνένωσης κρατών και πολιτών και η) δεν μπορεί παρά να παράγει, ως πολιτική, αυτό που ορίζουν η δημοκρατικά διαμορφωμένη βούληση των μερών και οι προτιμήσεις τους (Χρυσόχοου, 2009: 52-53).

Η κληρονομιά αυτή διαφαίνεται και από τους πυλώνες πάνω στους οποίους στηρίζεται η ευρωπαϊκή *res publica*. Ο διευρυμένος πολιτικός χώρος αποτυπώνεται από την σταδιακή συγκρότηση μίας δημόσιας σφαίρας εντός της οποίας η δημοκρατικά διαμορφωμένη βούληση των μερών μέσω ενός πλέγματος πολλαπλών δήμων που συμπλέκονται με ένα διάχυτο αίσθημα πολιτικής αλληλεγγύης· Το κράτος δικαίου με τους μηχανισμούς που διαθέτει προστατεύει τα δικαιώματα των πολιτών της Ε.Ε, ενώ τέλος η συνδιάθεση εξασφαλίζει ένα καθεστώς λειτουργικής συνάσκησης της κυριαρχίας μεταξύ των κρατών μελών και μία κατάσταση διαλεκτικής εξισορρόπησης μεταξύ της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών σε εθνικό επίπεδο και της ιδιότητας του πολίτη σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Από την κληρονομιά αυτή προκύπτει το «πολιτειολογικό κεκτημένο», , το οποίο εστιάζει σε πολιτείες συνεξελισσόμενων πολιτειών· στη συντεταγμένη συμβίωση ως ζωτική ανάγκη· σε βίο κοινωφελή, όχι ομοιογενή ή ομοιοτελή· και, από

τη συλλογική του βίωση, σε δεσμούς φιλίας, αμοιβαιότητας, ανεκτικότητας, αλληλεγγύης (Χρυσόχοου, 2020α: 98).

Η παραπάνω κληρονομιά οδηγεί και σε ορισμένα συγκεκριμένα συμπεράσματα όπως (Τσινισιζέλης & Χρυσόχοου, 2016:80):

A) Η πρόοδος της ενοποίησης συναρτάται προς τη διαμόρφωση μιας σύνθετης, εντούτοις συντεταγμένης, δημόσιας κοινότητας, τα μέλη της οποίας θα έχουν συνείδηση της συλλογικής τους υπόστασης

B) Η ΕΕ διατηρείται στο επίκεντρο μιας γόνιμης θεωρητικής συζήτησης, εισφέροντας στο εννοιολόγιο του κλάδου νέους λογισμούς,

Γ) Δίχως να ακυρώνει τις ταυτότητες των συστατικών πληθυσμών -ό,τι τους ανάγει σε διακριτούς δήμους-, η ενοποίηση τις θέτει σε τροχιά συνεξέλιξης

Δ) Η κοινή αξιακή δέσμευση των μελών δεν οφείλεται μόνο στη δημοκρατική τους συγκρότηση, αλλά και στη συντεταγμένη διάρθρωση της ίδιας της πολλαπλότητας και

Ε) Η ευρωπαϊκή συλλογική συμβίωση θα συνεχίσει, για το ορατό μέλλον, να αποτελεί εκδήλωση έλλογης συμπόρευσης

Η Ευρώπη επομένως διαθέτει ελκτική ισχύ με κύριους άξονες τις φιλελεύθερες αξίες, το κράτος δικαίου και την οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Επίσης η ΕΕ υπήρξε η μόνη που ανέπτυξε την ικανότητα να επιβάλλει την εφαρμογή των αξιών της πέραν του εδάφους της χωρίς να δημιουργεί εντάσεις και εχθρικά αισθήματα, μέσω π.χ. της ευρωπαϊκής πολιτικής γειτονίας και της ανατολικής εταιρικής σχέσης (Τσαρσανίδης, 2019: 279-302, Μανώλη, 2019: 257-277). Όλες οι ενδιαφερόμενες χώρες το θεώρησαν ως ευκαιρία να πραγματοποιήσουν τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, ανταποκρινόμενες στα κριτήρια της Κοπεγχάγης και της αρχής των αναγκαίων προϋποθέσεων (Taylor, 2010: 251). Ωστόσο, άκρως σημαντική είναι η ανάδειξη της εν δυνάμει θνητότητας του ενωσιακού εγχειρήματος, αλλά και η ανάδειξη του μη αυτονόητου χαρακτήρα των ενοποιητικών «κεκτημένων», σε επίπεδο εθνικό, αλλά και κυρίως ατομικό (Μεταξάς, 2019: 45).

Ενώπιον όμως πολύ σημαντικών προκλήσεων (Nugent, 2010: 609-613, Taylor, 2010: 139) και προοπτικών (Taylor, 2010: 274) η εν λόγω υπεράσπιση της Ε.Ε. δεν

σημαίνει ότι δεν θα πρέπει να προβεί σε τομές, ικανές να εγγυηθούν περισσότερη διαφάνεια και ορατότητα των πολιτικών της , περισσότερη και καλύτερη δημοκρατία σε θεσμικό (έλεγχοι και εξισορροπήσεις) και κοινωνικοψυχολογικό (διαμόρφωση δήμου) επίπεδο, ουσιαστικότερη κοινωνική και οικονομική συνοχή, και περισσότερες ποιοτικές επιλογές για τους πολίτες της (Χρυσόχου, Τσινιτσιζέλης, κ.α., 2009: 257). Το πολιτικό μέλλον της Ευρώπης δεν πρέπει να εξαντληθεί στα στενά όρια της πολιτικής ή οικονομικής συγκυρίας, αλλά αποτελεί μια κοινή δημόσια πρόκληση και, συγχρόνως, μια πρόσκληση συμμετοχής σε έναν ανοικτό διάλογο, όχι για περισσότερη ή λιγότερη Ευρώπη, αλλά για την οικοδόμηση μιας συνεκτικής πολιτείας ίσως και κυρίαρχων πολιτών (Χρυσόχου, 2009: 54). Ο λόγος για την Ευρώπη οφείλει σήμερα να είναι και συναισθηματικός. Υπάρχουν οριακές ιστορικές στιγμές που ο στενός ρασιοναλισμός, η παραπομπή αποκλειστικώς και μόνο στα υλικά οφέλη και στις εμπορικές και οικονομικές συνέργειες της ευρωπαϊκής ενοποίησης, απλά δεν επαρκούν (Μεταξάς, 2019: 38-39). Θα πρέπει τα κράτη μέλη να λειτουργούν με στόχο την κατοχύρωση μεγαλύτερων περιθωρίων δράσης και όχι μόνο την μεγαλύτερη πρόσβαση στις αγορές. Να λειτουργήσει η Ε.Ε. με τη λογική ότι δεν υπάρχει κάποιος «μονόδρομος» που οδηγεί στην ευημερία. Αυτό που χρειάζεται η Ε.Ε. είναι κανόνες που θα βοηθούν κράτη διαφορετικού μεγέθους και σχήματος να πορεύονται παράλληλα με διαφορετικές ταχύτητες, αντί να επιβάλλει ένα πανομοιότυπο μοντέλο ανάπτυξης (Φραγκονικολόπουλος, 2016: 228-229).

Η εμπειρία των διαφόρων κρίσεων που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η ΕΕ τα τελευταία χρόνια επιβάλλει να αναληφθούν μεγάλες πολιτικές πρωτοβουλίες αναθέρμανσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και μεγάλες πολιτικές (Βενιζέλος, 2018: 52-53). Πρωτοβουλίες σε όλα τα πεδία: από την ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής οικονομίας¹⁴⁴, μέχρι τον επανακαθορισμό του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους, από την ευρωπαϊκή ταυτότητα μέχρι την κοινή πολιτική άμυνας και ασφάλειας και άμυνας, από την κάλυψη του δημοκρατικού ελλείμματος, μέχρι την αναθεώρηση του θεσμικού συστήματος της Ένωσης¹⁴⁵. Πρωτοβουλίες στο πεδίο της πολιτικής συμμετοχής και αντιπροσώπευσης. Απάντηση στα προβλήματα ασφάλειας και στην κρίση ταυτότητας.

¹⁴⁴ Όπως επί παραδείγματι ήταν η πρωτοβουλία για μια «βαθιά, γνήσια και δίκαιη ONE» από τους επικεφαλής των κορυφαίων θεσμών της Ε.Ε. στο περίφημο «The Five Presidents Report». Προσβάσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/publications/five-presidents-report-completing-europes-economic-and-monetary-union_en

¹⁴⁵ Όπως επί παραδείγματι η Διακήρυξη της Ρώμης της 25^{ης} Μαρτίου 2017, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Δελτίο Τύπου 149/17.

Αντιμετώπιση των ασύμμετρων απειλών. Διαχείριση των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών. Ενίσχυση της πολιτικής οντότητας της Ε.Ε. στο πεδίο της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας. Τέτοιες όμως μεγάλες πρωτοβουλίες μπορούν να αναληφθούν μόνο από τα κράτη-μέλη, το καθένα από τα οποία είναι απασχολημένο με πιεστικές εθνικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες και προτεραιότητες, με εκλογικές αναμετρήσεις και με ισχυρές ευρωσκεπτικιστικές ή εθνικιστικές τάσεις (Βενιζέλος, 2016: 187-189).

Ο αναφύμενος δυσανεκτικός «ευρωσκεπτικισμός», συνοδευόμενος από αιτήματα αποχώρησης, όπως του Ηνωμένου Βασιλείου ακολούθως του δημοψηφίσματος της 23ης Ιουνίου 2016, ελάχιστα θυμίζει παλαιότερες εκδοχές «αναθεωρητισμού» ως μεταρρυθμιστικών σχεδίων «αποκατάστασης» του εθνικού κράτους (και πολιτισμού), αλλά επιδιώκει τη συλλήβδην και οργανωμένη αποδόμηση του ίδιου του ευρωπαϊκού σχεδίου (Χρυσόχου, 2020α: 428).

Για να αμβλυνθούν αυτές πρέπει να οικοδομηθεί και μία νέα εμπιστοσύνη πάνω στους εξής άξονες (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 156): : 1) Ανάπτυξη ενός νέου λόγου που δεν χαρακτηρίζεται από την επιμονή των κρατών-μελών στις εθνικές λογικές, αλλά χαρακτηρίζεται από μια νέα ευρωπαϊκή οπτική . Η ευρωπαϊκή αυτή οπτική δεν αποσκοπεί στη δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής ηθικής και πολιτισμικής ομογενοποίησης, αλλά σε ένα μοντέλο πολιτικής και επικοινωνίας που διασυνδέει τους ανθρώπους και τις πρακτικές τους εντός της ΕΕ – που αναδεικνύει την αλληλεξάρτηση των κρατών-μελών, ευρωπαϊκών υπερεθνικών θεσμών, πολιτών και της κοινωνίας των πολιτών (Φραγκονικολόπουλος, 2017 159). 2) Τη διαμόρφωση και υιοθέτηση πλουραλιστικής και διαβουλευτικής δυναμικής (Φραγκονικολόπουλος, 2017: 160-161). Τη διαμόρφωση μιας στρατηγικής διαλεκτικής επικοινωνίας για την χάραξη πολιτικής, με διττό στόχο: Αφενός, να κατευθύνει την ενασχόληση με τα πιο σημαντικά εσωτερικά και εξωτερικά ζητήματα και να αξιοποιήσει διαλεκτικές διαδικασίες με στόχο να: α) να ενθαρρύνει και να ενισχύσει τη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών αναφορικά με τα κυρίαρχα, θεμελιωδώς πολιτικά, ζητήματα της σημερινής εποχής (π.χ. περιβάλλον, ανάπτυξη, παγκόσμια διακυβέρνηση, τρομοκρατία) και β) να ενισχύσει τόσο τη νομιμοποίηση και αποδοχή, όσο και την αποτελεσματικότητα της ΕΕ και των κρατών-μελών της στη διαχείριση των σημερινών προβλημάτων.

Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ενδέχεται να είναι ένα απολύτως μοναδικό εγχείρημα χωρίς ιστορικό προηγούμενο ή σύγχρονο αντίστοιχο, αλλά αποτελεί μια διαθέσιμη πηγή για συγκριτική μελέτη σε ένα μέρος της πιο ακμαίας και ζωντανής τρέχουσας κοινωνικής επιστήμης. Οι θεωρίες της ολοκλήρωσης είναι επίσης σημαντικές επειδή ασχολούνται με ένα από τα πιο αξιοσημείωτα πειράματα του 20ου αιώνα (Rosamond, 2006: 296): τη διαλεκτική ένωση των κεντρομόλων δυνάμεων της ενοποίησης και των φυγόκεντρων δυνάμεων της αυτονομίας, της συντεταγμένης πολλαπλότητας και της υφέρπουσας κρατικότητας (Χρυσόχου, 2006: 235). Ακόμη κι αν η Ε.Ε. δεν φτάσει στην ομοσπονδιοποίηση, είναι αναγκαίο να αναγνωριστεί ως κοινότητα πεπρωμένου. Χωρίς ολοένα και στενότερη ένωση, η Ευρώπη είναι απίθανο να ηγηθεί στον κόσμο του 21ου αιώνα (Taylor, 2010: 308).

Η κοινωνική και πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης δεν προχωρά με βάση το εξιδανικευμένο παρελθόν, αλλά επιδιώκει να ενσωματωθεί σε ένα καινοφανές πλέγμα ιδεών για την οργάνωση μιας «ένωσης διαφορετικοτήτων», μιας συντεταγμένης πολλαπλότητας δήμων, που υπεισέρχεται σε μια νέα ιστορική τροχιά ενότητας. Το μέλλον της Ευρώπης αφορά τους νέους τρόπους κοινωνικής νομιμοποίησης της πολιτικής ενότητας που συγκροτείται, ώστε να προκύψει ένα ισχυρό δημοκρατικό ρεύμα με στόχο την επιστροφή της πολιτικής στη ζωή των πολιτών και κυρίως την υπεράσπιση της σε ένα κοινό πολιτικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από επάλληλες δομές εξουσίας (Χρυσόχου, 2005: 159).

Εναλλακτικά, οι διαχωριστικές γραμμές θα εμφανιστούν υπό τη μορφή του οικονομικού εθνικισμού ως προοπτική έκπτωσης του πολιτικού. Το ζητούμενο είναι μια πειστική και αποτελεσματική διαδικασία που θα επαναφέρει τη Δημοκρατία στο προσκήνιο και θα αντιμετωπίσει με επιτυχία τις διάφορες μορφές έκφρασης της ισχύος και αντοχής του παραδείγματος της ακραίας εκδοχής της αγοράς και της αναπαραγόμενης αυτοεξαπάτησης σχετικά με τις δυνατότητες του μεμονωμένου έθνους-κράτους υπό τις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης (Χαραλάμπης, 2012: 273). Η πρωτοκαθεδρία πλέον της οικονομίας στιγματίζεται και αναζητείται η αλλαγή παραδείγματος (Βλαχογιάννης, 2018: 179). Αυτό δεν είναι άλλο από την εγγραφή της ΕΕ ως βίου βίος «πληθυντικούς», αλλά «μοιραζόμενου»: ως πρόσδεση του ενός μέλους στο άλλο και όλων στον «κοινό δεσμό». Αυτό είναι εξάλλου και το πολιτειολογικό της αποτυπώμα στο πάνθεον των σύνθετων πολιτειακών συνόλων και των συστατικών τους κοινών (Χρυσόχου, 2020β: 306-307).

Η Ένωση αυτή διέπεται από τη συγχρονία «ενικότητα/πολλαπλότητα» ως συν(εκ) δήλωση μη αλληλοαναιρούμενων απαιτήσεων «αυτονομίας/ συνδιάθεσης»: ως συντεταγμένη αυτενέργεια· και ως ζεύξη αρχών και πρακτικών υπέρ της κοινής τάξης. Η νέα μορφή Ένωσης επιδιώκει μία ένσκοπη πολιτειακή «διασύνταξη» ή συναρμογή κυριαρχικών (συν)επιλογών: συγκλινουσών, όχι ομοιοτελών, δίχως να απαιτεί καθολική αρμοδιότητα όπως στα εθνικά σύνολα: οι κοινοί θεσμοί επιμελούνται τα πεδία (ρύθμισης) του κοινού βίου βάσει αμοιβαίως αποδεκτών όρων και κριτηρίων. Δίχως ακύρωση της κυριαρχίας των μελών, η αναγωγή τους σε ένωση την προσαρμόζει στις συνεργατικές δυνατότητες που η ίδια η ένωση «συνιδρύει» διά του δικαιοπολιτικού διαμοιρασμού. Ένωση και κυριαρχία μερών συνυφαίνουν τον συνεργατικό πυρήνα, που μεταπλάθει τις νοηματικές τους ορίζουσες. Δεσπόζουσα λογική είναι η προθετικότητα των μελών να «διασυνταχθούν». Έτσι συνιστά εστία και προϊόν προ(δια)θέσεων με γνώμονα την άνευ καταναγκασμών ή ετεροπροσδιορισμών συντεταγμένη συμπόρευση (Χρυσόχοου, 2020α: 161-162). Αποτελεί πια δημοκρατικό αίτημα το ευρωπαϊκό σχέδιο σε κάθε «ολοκληρωτισμό»: σε κάθε ανελεύθερο, αντικοινωνικό καθεστωτικό σύστημα, που καταλύει κάθε έννοια δικαίου, πλουραλισμού και ανεκτικότητας υπέρ ιδεοληπτικών και ιδιωφελών σκοπιμοτήτων· που βρίσκεται στον αντίποδα της «πολιτείας», όπως η τελευταία προσδιορίζεται από τη δημοκρατική βούληση· που οδηγεί στην καθολική απαξίωση του ατόμου: ως πολίτη, αφού καταργείται η ίδια η πολιτική, και ως ιδιώτη, που ακυρώνεται από τις ολιστικές τάσεις του καθεστώτος (Χρυσόχοου, 2020β: 429).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΥΡΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αργαλιάς, Π., «Οι ενωσιακοί μηχανισμοί διασφάλισης του Κράτους Δικαίου στα Κράτη-μέλη της Ε.Ε.», στο: Χρυσομάλλης, Μ.Δ., (2018), *Η αρχή του Κράτους Δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 80-100.

Ασδεράκη, Φ., «Οι Ευρωπαϊκές Πολιτικές της Γνώσης: Εκπαίδευση, Κατάρτιση, Έρευνα και Καινοτομία», στο: Μαραβέγιας, Ν., (2016), *Ευρωπαϊκή Ένωση-Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (επιμ.), Κριτική Αθήνα, σελ. 485-518.

Bellamy, R., Castiglione, D., (2004), «Η Ευρώπη ως δημοκρατία», στο: Λάβδας, Κ.Α., Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 151-202.

Βενιζέλος, Ε., (2016), *Μετασχηματισμοί του κράτους και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Διδάγματα της οικονομικής κρίσης: Η ελληνική περίπτωση*, Πόλις, Αθήνα

Βενιζέλος, Ε., (2018), *Η Δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και Ιστορίας. Προσδοκίες και Κίνδυνοι από την Αναθεώρηση του Συντάγματος*, Πατάκης, Αθήνα

Βέρνου, Σ., «Υπάρχει Κρίση Υποστήριξης στην ΕΕ; Η Κοινή Γνώμη μετά από μια Δύσκολη Δεκαετία», στο: : *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 109-125.

Βηλαράς, Μ., (2011), «Η εξέλιξη της δικαστικής προστασίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία, Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, Τόμος Ι, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 159-181.

Βλαχογιάννης, Α., (2018), *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού*, Εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Γιαννακόπουλος, Κ.Θ.,(2013), *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη

Γκιώνης, Χ., Κουτσούκης, Ν.Σ., Φακιολάς, Ε.Τ., «Η πορεία ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Μια χαρτογράφηση συγκλίσεων και αποκλίσεων των κρατών-μελών στην εποχή της κρίσης χρέους, στο: Α. Κλάψης, (2019), *Ειδικά θέματα διπλωματίας και διεθνούς οργάνωσης*, (επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σελ. 337-390.

Γκόρτσος, Χ., Λαγαρία, Α., «Η διακυβέρνηση της Ευρωζώνης», στο: Κ.Α. Στεφάνου, (2020), *Το σύστημα διακυβέρνησης της Ε.Ε.*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 325-372.

Γούναρης, Γ., (2014), *Σε αναζήτηση της Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας. Η νέα συζήτηση για ένα Σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα

Γρηγορίου, Π., «Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση στην ΕΕ και διάχυση ευθυνών», στο: Κ.Α. Στεφάνου, (2020), *Το σύστημα διακυβέρνησης της Ε.Ε.*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 274-291.

Ελευθεριάδης, Π., «Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως κοσμοπολίτικη έννομη τάξη», στο: Λάβδας, Κ.Α., Χρυσόχου, Δ.Ν., (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 281-303.

Glencross, A., (2016), *Η Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, πρόλογος-επιμέλεια Φραγκονικολόπουλος, Χ., Παπαναστασόπουλος, Ν., Ι. Σιδέρης, Β' Έκδοση, Αθήνα.

Featherstone, K., Παπαδημητρίου, Δ., (2010), *Τα Όρια του Εξευρωπαϊσμού. Δημόσια Πολιτική και Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Οκτώ.

Habermas, J., (2003), *Ο Μεταεθνικός Αστερισμός*, Πόλις, Αθήνα

Hix, S., (2004), *Το Πολιτικό Σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή Μαριάς, Κ., Μεταίχμιο, Αθήνα.

Krastev, I., (2018), *Μετά την Ευρώπη*, Παπαδόπουλος, Αθήνα

Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Μ., (2012), *Η χειραφέτηση της Ευρώπης. Συνταγματική θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Παπαζήσης, Αθήνα

Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν., Μεταξάς, Α., Παπαδοπούλου, Λ., (2014), *Δημοσιονομική Κρίση και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Καταλύτης πρόωθησης ή αιτία αναστολής;*, Παπαζήσης, Αθήνα

Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν., «Η έννοια του κοινού συμφέροντος στη σύγχρονη πολιτεία», στο Παπαδοπούλου, Λ., Γώγος, Κ., Πικραμένος, Μ.Ν., (2019), *Η Ελλάδα στην Ευρώπη*, (επιμ.), Ευρασία, Αθήνα, σελ. 47-68.

Κουτνατζής, Σ-Ι.Γ., «Νέες τάσεις στις σχέσεις εθνικού συνταγματικού δικαίου και δικαίου της ΕΕ- Μια απάντηση στην κρίση του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 141-169.

Λάβδας, Κ.Α., Χρυσόχου, Δ.Ν., (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα

Λάβδας, Κ.Α., Χρυσόχου, Δ.Ν., «Η πρόκληση του ρεπουμπλικανισμού», στο: Λάβδας, Κ. Α., Χρυσόχου, Δ.Ν., *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (2004), (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα

Λάβδας, Κ.Α., «Διαδικασίες Εξευρωπαϊσμού και Διαδραστική Ενοποίηση», στο: Μαραβέγιας, Ν., (2008), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, (επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 311-319.

Λάβδας, Κ.Α., Ξενάκης, Δ.Κ., Χρυσόχου, Δ.Ν., (2010), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Λάβδας, Κ.Α., (2010), *Η Πολιτική ανάμεσα στο Δυνητικό και το Οικείο. Παρεμβάσεις και Αναθεωρήσεις*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα

Λάβδας, Κ.Α., «Νόρμες, κανόνες και εξελικτικές διαστάσεις της συνεργασίας στις διεθνείς σχέσεις», στο: Λάβδας, Κ.Α., Ξενάκης, Δ.Κ., Χρυσόχου, Δ.Ν., (2010), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 57-99.

Λάβδας, Κ.Α. (2015), *Φιλελευθερισμός των Πολιτών. Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Μανιτάκης, Α., (2016), «Η προτεραιότητα εφαρμογής του Κοινοτικού Δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το Κοινοτικό ερμηνεία του και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «βασικού μετόχου)», στο: Παπαδοπούλου, Λ., Πρεβεδούρου, Ε., Γώγος, Κ., (2016), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών* (επιμ.), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 97-142

Μανώλη, Π., «Ευρωπαϊκή Πολιτική Γειτονίας: Η Ανατολική Διάσταση», στο: Μπλαβούκος, Σ., Μπουραντώνης, Δ., Τσάκωνας, Π., (2019), *Εξωτερικές Σχέσεις της Ε.Ε.*, Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 257-277

Μαρής, Γ., «Εθνική κυριαρχία και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: Η θεωρητική συζήτηση», στο: Στο: Κλάψης, Α., (2019), *Ειδικά θέματα διπλωματίας και διεθνούς οργάνωσης*, (επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σελ. 319-336.

Μενδρινού, Μ., «Η εξέλιξη των προτύπων διακυβέρνησης της Ε.Ε.», στο: Μαραβέγιας, Ν., (2016), *Ευρωπαϊκή Ένωση-Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (επιμ.), Κριτική Αθήνα, σελ. 113-131.

Μεταξάς, Α., «Το Ενωσιακό Δίκαιο ως ενοποιητικός παράγοντας στην εποχή της έκτακτης ανάγκης», στο Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν., Μεταξάς, Α., Παπαδοπούλου, Λ., (2014), *Δημοσιονομική Κρίση και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Καταλύτης προώθησης ή αιτία αναστολής;*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 33-48.

Μεταξάς, Α., Pernice, I, (2015), *Η Ευρώπη σε Κρίση. Ανάμεσα στο Δίκαιο και Πολιτική*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα

Μεταξάς, Α., «Σκέψεις για την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας», στο: Μεταξάς, Α-Ι. Δ, *Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (2016), Τόμος VII, Β' Έκδοση, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 315-341.

Μεταξάς, Α., «Μετά την Ευρώπη τι; Πέρα από τη φενάκη της μη θνητότητας», στο: Α. Μεταξάς, (2019), *Η Κρίση του Κράτους Δικαίου στην Ε.Ε.*, (επιμ.), Ευρασία, Αθήνα.

Μεταξάς, Α., «Η έκτακτη ανάγκη ως η νέα legitimitas: Προκαταρκτικές σκέψεις για μια διεπιστημονική προσέγγιση του ευρωπαϊκού δικαίου», στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 49-63.

Μηλιώνης, Ν.Α., «Ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση και εθνικές πολιτικές: από τη δημοσιονομική 'αυτοπειθαρχία' στην ενίσχυση της εποπτείας», στο: Παπαδοπούλου, Λ., Πρεβεδούρου, Ε., Γώγος, Κ., (2016), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών* (επιμ), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 265-282.

Μισσιρά, Μ., (2018), Εκπαιδευοντας δημοκρατικούς πολίτες. Ο ρόλος και η συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Συμβουλίου της Ευρώπης, Επίκεντρο, Αθήνα

Müller, J.W., (2012), *Συνταγματικός Πατριωτισμός*, Παπαζήσης, Αθήνα

Νικολακοπούλου-Στεφάνου, Η., «Οι πολιτικές μετανάστευσης και ασύλου», στο: Μαραβέγιας, Ν., (2016), *Ευρωπαϊκή Ένωση-Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (επιμ.), Κριτική Αθήνα, σελ. 459-483.

Nugent, N., (2010), *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ιστορία, Θεσμοί, Πολιτικές*, μετάφραση Τσολακίδου, Ι., επιμέλεια-επίμετρο Μενδρινού, Μ., Γ' Έκδοση, Σαββάλας, Αθήνα

Παναγιωτόπουλος, Π., «Η αρχή της αλληλεγγύης στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, Τόμος ΙΙ, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 97-119.

Παπαγεωργίου, Κ., (2008), *Πόλεμος και δικαιοσύνη: Πολιτική φιλοσοφία για τον κόσμο*, Πόλις, Αθήνα

Παπαγεωργίου, Κ., (2013), «Γιατί μεικτός κοσμοπολιτισμός;», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, Τόμος ΙΙ, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 749-758.

Παπαγεωργίου, Κ., (2017), *Οι πρόσφυγες και τα καθήκοντά μας απέναντί τους*, Πόλις, Αθήνα

Παπαδημητρίου, Γ., «Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και το Εθνικό Σύνταγμα», στο: Μαραβέγιας, Ν., Τσινισιζέλης, Μ., (2004), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 127-152.

Παπαδημητρίου, Γ., (2007), «Η Συνταγματοποίηση της Ευρώπης και το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα», στο: Ν. Μαραβέγιας, Μ. Τσινισιζέλης, (2007), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση: Οργάνωση και Πολιτικές*, (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 241-250.

Παπαδοπούλου, Λ., (2011), «Σκέψεις για το Δήμο και τη Δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο: *Η Δημοκρατία μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας. Μελέτες*

χαριστήριες στον Ζήση Παπαδημητρίου, Μανιτάκης, Α., κ.α. (επιμ.), Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 152-174.

Παπαδοπούλου, Λ., «Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο και ο Χάρτης», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία, Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, (2011), Τόμος Ι, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 197-212.

Παπαδοπούλου, Λ., «Ο χρυσός κανόνας στο Σύνταγμα και το Δικαστήριο της Ένωσης, στο: Παπαδοπούλου, Λ., Πρεβεδούρου, Ε., Γώγος, Κ., (2016), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγραφή της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών* (επιμ), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 307-330

Παπαδοπούλου, Λ., «Από τη διπλή στην τριπλή νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής Ένωσης: Το μετέωρο βήμα του Δημήτρη Τσάτσου και η πρακτική πολιτική φιλοσοφία του Γιώργου Παπαδημητρίου, στο: Παπαδοπούλου, Λ., Γώγος, Κ., Πικραμένος, Μ.Ν., *Η Ελλάδα στην Ευρώπη*, (2019), (επιμ.), Ευρασία, Αθήνα, σελ. 69-100.

Παπαδόπουλος, Γ., (2018), *Οι Δημοκρατίες σε Κρίση; Πολιτική και διακυβέρνηση*, Επίκεντρο, Αθήνα.

Παπάζογλου, Μ.Γ., (2009), *Οι Προκλήσεις του Εξευρωπαϊσμού και της Διαβούλευσης για το Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Παπάζογλου, Μ.Γ., «Μετά την κρίση: Οικονομική διακυβέρνηση, νομιμοποίηση και δημοκρατία». Στο: Α. Κλάψης, (2019), *Ειδικά θέματα διπλωματίας και διεθνούς οργάνωσης*, (επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σελ. 105-125.

Παπαστυλιανός, Χ., (2008), *Προϋποθέσεις και όρια της μετεξέλιξης της Ε.Ε. σε μια διακριτή συνταγματική τάξη*, Εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη

Παπαστυλιανός, Χ., , «Η ιθαγένεια της ΕΕ: Τι μπορούν να προσδοκούν οι μετανάστες από ένα καθεστώς ατελούς κυριαρχίας;», στο: Κουζέλης, Γ., Χριστόπουλος, Δ., (2012), *Ιδιότητα του πολίτη: Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, (επιμ.), Πατάκης, Αθήνα, σελ. 57-69.

Πασσάς, Α.Γ., «Εθνικά Κοινοβούλια και Επιρροή στο Ενωσιακό Πολιτικό Σύστημα: Το Παράδειγμα της Ελληνικής Βουλής», στο: Ν. Μαραβέγιας, (2007), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, (επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 330-352.

Πασσάς, Α.Γ., (2012), *Η εθνική δημόσια διοίκηση στην Ευρωπαϊκή Ενωσιακή πολιτική διαδικασία*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Περάκης, Μ., «Τα ζητήματα Ευρωπαϊκού Συνταγματισμού που εγείρει η έξοδος κράτους μέλους από την Ευρωπαϊκή Ένωση», στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 127-139.

Πλιάκος, Α., «Η οπισθοδρόμηση του κράτους δικαίου στην Ε.Ε. και ο ρόλος του ΔΕΕ», στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 85-108.

Πλατιάς, Χ., «Πολιτική και διακυβέρνηση- Νέες μορφές διακυβέρνησης», στο: Στεφάνου, Κ.Α., (2020), *Το σύστημα διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 254-273.

Πρεβεδούρου, Ε.Β., «Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του ενωσιακού δικαίου», στο: Λ. Παπαδοπούλου, Ε. Πρεβεδούρου, Κ. Γώγος, (2016), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών* (επιμ), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 45-73.

Ρεθυμνιωτάκη, Ε., (2012), *Πηγές του δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη

Rosamond, B., (2006), *Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, επιστημ. Επιμέλεια-εισαγωγή Μαριάς, Ε.Α., μτφρ. Θεοδωρακάκου, Α., Μεταίχμιο, Αθήνα

Σακελλαρόπουλος, Σ., «Οι διευρύνσεις της ΕΟΚ/ΕΕ: Από την Ευρώπη των έξι στην Ευρώπη των είκοσι οκτώ», στο: Μαραβέγιας, Ν., (2016), *Ευρωπαϊκή Ένωση-Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (επιμ.), Κριτική Αθήνα, σελ. 51-68.

Schmidt, M., (2004), *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα

Siedentop, L., (2002), *Η Δημοκρατία στην Ευρώπη*, Θεμέλιο, Αθήνα

Σκουρής, Β., (2020) *Συνθήκη της Λισαβόνας. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, (επιμ.), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Σπουρδαλάκης, Μ., (2018), «Ευρωπαϊκά Πολιτικά Κόμματα. Προκλήσεις και προοπτικές, στο: Σπανού, Κ., Σωτηρόπουλος, Δ.Α., (επιμ.), *Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία. Τιμητικός Τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 248-260.

Στεφάνου, Κ.Α., «Το Θεσμικό Σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο: Μαραβέγιας, Ν., Τσινισιζέλης, Μ., (2007), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση Οργάνωση και Πολιτικές*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 164-213.

Στεφάνου, Κ.Α., «Μια επαναθεώρηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης», στο: Μαραβέγιας, Ν., (2016), *Ευρωπαϊκή Ένωση-Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (επιμ.), Κριτική Αθήνα, σελ. 519-532.

Στεφάνου, Κ.Α., «Η Νομιμοποίηση του Ευρωπαϊκού Εγχειρήματος», στο: Βέρνυ, Σ., Κόντης, Α., (2017), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Οι πολλαπλές κρίσεις και οι προκλήσεις του μέλλοντος. Τιμητικός τόμος για τον Παναγιώτη Ιωακειμίδα*, (επιμ), Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.

Στεφάνου, Κ.Α., (2020), *Το σύστημα διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Τασόπουλος, Γ., «Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση στο έργο του Γιώργου Παπαδημητρίου», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, (2011), Τόμος Ι, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 183-195.

Taylor, P., (2010), *Το αβέβαιο μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, Κριτική, Αθήνα

Τσαρσανίδης, Χ., «Η νότια διάσταση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Γειτονίας», στο: Μπλαβούκος, Σ., Μπουραντώνης, Δ., Τσάκωνας, Π., (2019), *Εξωτερικές Σχέσεις της Ε.Ε.*, Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 279-301.

Τσάτσος, Δ.Θ., (2007^α), *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Λιβάνης, Αθήνα

Τσάτσος, Δ. Θ., (2007^β), *Η Έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Πόλις, Αθήνα

Τσινισιζέλης, Μ.Ι., «Θεωρία της Διεθνούς Ευρωπαϊκής Ενοποίησης», στο Μαραβέγιας, Ν., Τσινισιζέλης, Μ., (2004), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 25-64.

Τσινισιζέλης, Μ.Ι., «Οι Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η Λειτουργία τους», στο: Μαραβέγιας, Ν., Τσινισιζέλης, Μ., (2004), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 65-96.

Τσινισιζέλης, Μ.Ι., Χρυσόχου, Δ.Ν., (2007), «Πολιτική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης: Από τον Λειτουργισμό στο Νέο Ρεπουμπλικανισμό», στο Μαραβέγιας,

N., Τσινισιζέλης, Μ.Ι., (2007), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση: Οργάνωση και Πολιτικές*, (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 96-163.

Τσινισιζέλης, Μ.Ι., Χρυσοχόου, Δ.Ν., «Κυριαρχία και μετακυριαρχία: διακρίσεις και διατομές», στο: Κ.Α. Λάβδας, Δ.Κ. Ξενάκης, Δ.Ν. Χρυσοχόου, (2010), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 29-55.

Τσινισιζέλης, Μ.Ι., Χρυσοχόου, Δ.Ν., «Θεωρίες της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης: Αναγνώσεις μιας πολλαπλότητας», στο Μαραβέγιας, Ν., (2016), *Ευρωπαϊκή Ένωση-Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (επιμ.), Κριτική Αθήνα, σελ. 69-85.

Τσινισιζέλης, Μ.Ι., Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2017), “Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση ως Θεωρητική Άσκηση”, στο Βέρνυ, Σ., Κόντης, Α., (2017), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Οι πολλαπλές κρίσεις και οι προκλήσεις του μέλλοντος. Τιμητικός τόμος για τον Παναγιώτη Ιωακειμίδη*, (επιμ), Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 287-305.

Τσούκαλης, Λ., (2016), *Υπεράσπιση της Ευρώπης. Μπορεί να σωθεί το ευρωπαϊκό εγχείρημα και σε ποια μορφή;*, Εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα

Φερύ, Ζ.Μ., (2006), *Το ζήτημα του Ευρωπαϊκού Κράτους*, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα
von Bogdandy, Α., Ιωαννίδης, Μ., (2017), *Το κράτος δικαίου σε κρίση: Πώς μπορεί η ΕΕ να ενισχύσει τους αδύναμους θεσμούς;*, ΝοΒ, Τόμος 65, Τεύχος 9, σελ. 1993-2006

Φραγκονικολόπουλος, Χ.Α., Προέδρου, Φ., «Ο εκδημοκρατισμός της παγκόσμιας πολιτικής: Το Πρόταγμα της Κοσμοπολίτικης Δημοκρατίας», στο: Κ.Α. Λάβδας, Δ.Κ. Ξενάκης, Δ.Ν. Χρυσοχόου, (2010), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 463-493.

Φραγκονικολόπουλος, Χ.Α., (2016), «Το ζήτημα δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο: Ν. Μαραβέγιας, (2016), *Ευρωπαϊκή Ένωση-Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (επιμ.), Κριτική Αθήνα, σελ. 219-234.

Φραγκονικολόπουλος, Χ.Α., (2017), *Ευρωπαϊκή Ένωση: Η αναπόφευκτη πρόκληση της δημοκρατικής νομιμοποίησης: Παλιές έννοιες και νέες προκλήσεις*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη

Χάμπερμας, Γ., (2012), *Για ένα σύνταγμα της Ευρώπης*, 2^η Έκδοση, Πατάκης, Αθήνα

Χαραλάμπης, Δ., «Το Πολιτικό και η Πολιτική: Η πολιτική άρνηση του πολιτικού ως προοπτική έκπτωσης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος», στο: Κοντιάδης, Ξ., Σπυρόπουλος, Φ., Τσουκαλάς, Κ., (2012), *Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή*

της κρίσης: Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Θ. Τσάτσου (επιμ.), Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 251-273.

Χατζησταύρου, Φ., (2018), *Ποιος κυβερνά την Ευρώπη; Οι δομές εξουσίας μετά την οικονομική κρίση*, Εκδ. Τζιόλας, Αθήνα

Χατζόπουλος, Β., «Οικονομική κρίση και έκπτωση της ιθαγένειας: Εθνικής και Ευρωπαϊκής», στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 65-84.

Χριστιανός, Β., Παπαδοπούλου, Ρ.Ε., Περάκης, Μ., (2020), *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2^η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Χρυσομάλλης, Μ.Δ., «Η αντιμετώπιση του Brexit από την Ευρωπαϊκή Ένωση: Πριν και Μετά το Βρετανικό Δημοψήφισμα της 23^{ης} Ιουνίου 2016», στο: Βέρνυ, Σ., Κόντης, Α., (2017), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Οι πολλαπλές κρίσεις και οι προκλήσεις του μέλλοντος. Τιμητικός τόμος για τον Παναγιώτη Ιωακειμίδη*, (επιμ), Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 119-147.

Χρυσομάλλης, Μ.Δ., «Η αρχή του Κράτους Δικαίου στην έννομη τάξη της ΕΕ», στο: Χρυσομάλλης, Μ.Δ., (2018), *Η αρχή του Κράτους Δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 21-38.

Χρυσομάλλης, Μ.Δ., «Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Ένα «νέο πλαίσιο» της ΕΕ για τη διασφάλιση του Κράτους Δικαίου στα Κράτη-μέλη, στο: στο: Χρυσομάλλης, Μ.Δ., (2018), *Η αρχή του Κράτους Δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 101-118.

Χρυσομάλλης, Μ.Δ., Ο «ευρωπαϊκός συνταγματισμός»: οικοδόμηση και περιεχόμενο, στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, Νομική Βιβλιοθήκη, (2019), Αθήνα, σελ. 1-17

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2004), «Για μία ρεπουμπλικανική ερμηνεία της ευρωπαϊκής πολιτείας», στο: *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 107-150.

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2005), *Για μια ευρωπαϊκή res publica*, Παπαζήσης, Αθήνα

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2006), *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία: Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.

- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2007), *Σχεδίαση Μετακρατικής Πολιτείας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2008), *Η Άδηλος Κυριαρχία*, Παπαζήσης, Αθήνα
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2009), *Στη Δημόσια Σφαίρα: Δοκιμές Ιδεών*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2010), *Caritas rei publicae*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2010), *Οργανωμένη πολλαπλότητα: Το μωσαϊκό της διεθνούς συμβίωσης*, Παπαζήσης Αθήνα.
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., Τσινισιζέλης, Μ.Ι., Υφαντής, Κ., κ.α., (2009), *Ευρωπαϊκή Πολιτεία: Η τέχνη της συνδιάθεσης*, Σαββάλας, Αθήνα.
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2015), *Θεωρία Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Μια διαλεκτική συναρμογή*, 2^η Έκδοση, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2016), “Ορίζοντας την Ευρωπαϊκή Πολιτεία. -Η εκδοχή ενός λογισμού-, στο Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, Τόμος VII, Β’ Έκδοση, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2017), *Πολιτεία Αδέσμευτου Βίου: Μια εισαγωγή στην πολιτική θεωρία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2020), *Πολιτειολογία των ενώσεων*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα
- Χρυσοχόου, Δ.Ν., «Οι δημοκρατικές απαιτήσεις του συστήματος», στο: Κ.Α. Στεφάνου, *Το σύστημα διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (2020), (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 292-307.

Ξενόγλωσση

- Bellamy, R., (2013), ‘An Ever Closer Union Among the Peoples of Europe’: Republican Intergovernmentalism and Democratic Representation within the EU, *Journal of European Integration*, 35:5, 499-516.
- Bellamy, R. & Weale, A., (2015), Political legitimacy and European Monetary Union: contracts, constitutionalism and the normative logic of two-level games, *Journal of European Public Policy*, 22:2, 257-274

Bellamy, R.,(2016), “A European Republic of Sovereign States: Sovereignty, Republicanism and the EU”, *Journal of European Political Thought*, vol. 16, Issue. 16, pp. 188-209.

Chrysochoou, D.N., (2002) *Europe's Republican Moment*, *Journal of European Integration*, 24:4, 341-357

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ

Ελληνική

Λάβδας, Κ.Α., (2001), «Η ελευθερία ως μη-κυριαρχία και η υπεράσπιση της πολιτικής: Η νέο-ρεπουμπλικανική προοπτική», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 5-6,

Λάβδας, Κ.Α., Χρυσόχου, Δ.Ν., (2005), «Το Μέλλον της Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας: Ευρωπαϊκή Πολιτική και Πρότυπα Δημοκρατίας», *Πολιτική Επιστήμη*, 1, σελ. 137-153.

Σκίερ, Κ., (2001), *Η ελευθερία προτιμότερη από τον φιλελευθερισμό*, Ινστιτούτο του Βιβλίου Καρδίτσα, Αθήνα.

Τσινισιζέλης, Μ.Ι., Χρυσόχου, Δ.Ν., (1995), *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία: Δομικές Συνθήκες και Πολιτική Διαδικασία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Bellamy, R., Castiglione, D., (2000), “Democracy, Sovereignty and the Constitution of the European Union: The Republican Alternative to Liberalism”, στο Z.Bankowski-A.Scott (επιμ.), *The European Union and its Order*, Blackwell, Λονδίνο

Bellamy, R., (2001), “The Right to Have Rights”: Citizenship Practice and the Political Constitution of the European Union: The Republican Alternative to Liberalism”, στο Z. Barkowski & A. Scott (επιμ.), *The European Union and its Order*, Blackwell, London.

Christiansen, T., (1997), “Reconstructing European Space: From Territorial Politics to Medieval Governance”, στο Jorgensen, K.E., (επιμ.), *Reflective Approaches to European Governance*, Macmillan, Basingstoke

Christiansen, T. et al, (1999), “The Social Construction of Europe”, *Journal of European Public Policy*, 6:4, σελ. 528-544.

- Craig, P.P., (1997), "Democracy and Rule-making within the EC: An Empirical and Normative Assessment", *European Law Journal*, τόμ. 3, τεύχ. 2,
- Elazar, D.J., (1998), *Constitutionalizing Globalisation: The Post Modern Revival of Confederal Arrangements*, Rowman and Littlefield, Lanham.
- Forsyth, M., (1981), *Unions of States: The Theory and Practice of Confederation*, Leicester University Press, Leicester.
- Hooghe, L., (1995), "Subnational Mobilisation in the European Union", στο J. Hayward, (επιμ.), *The Crisis of Representation in Europe*, Frank Cass, London.
- Joffe, J., (1999), "Rethinking the Nation-State: The Many Meanings of Sovereignty", *Foreign Affairs*, vol. 78, no. 6,
- Keohane, R.O., "Neoliberal Institutionalism: A Perspective on World Politics", στο Keohane, R.O., (επιμ.), *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory*, (1989), CO: Westview Press, Boulder.
- Lavdas, K.A., (2001), "Republican Europe and Multicultural Citizenship", *Politics*, 21(1)
- Lijphart, A., "Consociational Democracy", *World Politics*, τομ. 21, τχ.2, 1969.
- Marks, G., (1992), "Structural Policy in the European Community", στο Sbragia, A., (επιμ.), *Euro-politics: Institutions and Policymaking in the New European Community*, Brookings Institute, Washington DC.
- Marks, G., (1993), "Structural Policy and Multilevel Governance in the EC", στο A. Cafruny & G. Rosenthal (επιμ.), *The State of the European Community Vol. 2: The Maastricht Debates and Beyond*, L. Rienner, Κολοράντο,
- Marks, G., et. al., (1996), "European Integration from the 1980s: State-centric v. Multilevel Governance", *Journal of Common Market Studies*, τομ. 34, τευχ. 3.
- MacCormick, N., (1997), "Democracy, Subsidiarity, and the Citizenship in the European Commonwealth", *Law and Philosophy*, τομ. 16.
- Moravcsik, A., (1993), "Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach", *Journal of Common Market Studies*, τομ. 31, τευχ. 4.

Moravcsik, A., (1998), *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, NY: Cornell University Press, Ithaca

Moravcsik, A., & Nicolaidis, K., (1998), “Keynote Article: Federal Ideals and Constitutional Realities in the Treaty of Amsterdam”, στο *Journal of Common Market Studies*, Annual Review, 16Q 13-38.

Pettit, P., (1997), *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Clarendon Press, Οξφόρδη.

Sandel, M., (1996), *Democracy’s Discontent: America in Search of Public Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge, MA, σελ. 5, 24.

Waltz, K., (1979), *Theory of International Politics*, Addison Wesley, Boston.

Wendt, A., (1994), “Collective identity formation and the international state”, *American Political Review*, 88